ВИДАВНИЦТВО РАНОК

Л. П. Крупська, І. Є. Тимченко, Т. І. Чорна

Інтернет-підтримка

Економіка

Профільний рівень

10

Л. П. Крупська, І. Є. Тимченко, Т. І. Чорна

Економіка

Профільний рівень

Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Харків
Видавництво «Ранок»
2018

УДК [37.016:33](075.3)
К84

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 31.05.2018 № 551)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Крупська Л. П.
К84 Економіка (профільний рівень) : підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти / Л. П. Крупська, І. Є. Тимченко, Т. І. Чорна. — Харків : Вид-во «Ранок», 2018. — 240 с., іл.

ISBN 978-617-09-4347-7.

УДК [37.016:33](075.3)

Інтернет-підтримка

Електронні матеріали до підручника розміщено на сайті interactive.ranok.com.ua

ISBN 978-617-09-4347-7

© Крупська Л. П., Тимченко І. Є., Чорна Т. І., 2018
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2018

Економічна теорія — королева суспільних наук, найстаріша з найстаріших, новіша з найновітніших. Людина, яка не вивчає її, схожа на глухого, що намагається оцінити оркестр.

Пол Ентоні Самуельсон

Шановні десятикласники та десятикласниці!

Сучасну людину щоденно оточують проблеми економічного характеру: вибір товарів і ціни на них, дохід сім'ї та витрати на придбання всього необхідного для життя, пошук роботи й заробітна плата. Однак існують й інші економічні проблеми, наприклад спад виробництва, економічна криза, безробіття, інфляція тощо. Через кілька років вам доведеться не тільки вирішувати свої економічні проблеми та влаштовувати особисте життя, але й брати участь у суспільному житті. Ви будете вирішувати подальшу долю нашої Батьківщини. Тому, щоб зробити правильний вибір, який стосується вас особисто і всієї країни загалом, вам знадобиться достатній обсяг економічних знань.

Ми хочемо допомогти вам засвоїти фундаментальні знання про економічне життя суспільства, сформувати світогляд цивілізованої людини, що визнає такі загальнолюдські цінності, як свобода діяльності й вибору, право приватної власності, дотримання законів тощо. Ми також ставимо собі за мету розвинути у вас навички раціональної економічної поведінки споживача, найманого працівника, виробника, користувача суспільних благ.

Сподіваємося, що вивчення економіки допоможе вам опанувати деякі прийоми економічного аналізу ситуації, сприятиме засвоєнню спеціальних знань, пов'язаних із вибором майбутньої сфери діяльності та професії, підготує вас до навчання у вищих навчальних закладах економічного, соціологічного, правового профілів.

Курс економіки в 10 класі містить два великі розділи, які розподіляються на 13 тем. Для зручності ці теми в підручнику об'єднані в 67 параграфів. Цей підручник допоможе вам засвоїти зміст фундаментальних понять, які властиві будь-якій економіці. Це ресурси, продукт, виробництво, потреби, споживач, виробник, економічна ефективність, економічна система тощо. Він ознайомить вас із процесами та явищами, характерними для ринкової економіки, а саме: попитом, пропозицією, ціною, ринковими доходами, видами грошей і ринковою інфраструктурою. Це дасть вам змогу в подальшому перейти до вивчення підприємництва та різних аспектів діяльності фірм, особливостей національної економіки й світового господарства.

Розділ I. Фундаментальні поняття економіки

ТЕМА 1. ЗАВДАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ В ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА І ЛЮДИНИ

ТЕМА 2. ЗМІСТ ОСНОВНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ЯВИЩ ТА ПРОЦЕСІВ

ТЕМА 3. СПОЖИВАЧ В ЕКОНОМІЦІ. ЕКОНОМІЧНІ ПОТРЕБИ ТА ЕКОНОМІЧНІ ІНТЕРЕСИ

ТЕМА 4. ПРОБЛЕМА ОБМЕЖЕНОСТІ РЕСУРСІВ ТА ВИБОРУ ВИРОБНИКА

ТЕМА 5. ВІДНОСИНИ ВЛАСНОСТІ

ТЕМА 6. ЕКОНОМІЧНІ СИСТЕМИ. ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО КРУГООБІГУ

Розділ II. Фундаментальні процеси та явища ринкової економіки

ТЕМА 7. РИНКОВЕ ВИРІШЕННЯ ОСНОВНИХ ПРОБЛЕМ ЕКОНОМІКИ: ЩО, ЯК, ДЛЯ КОГО ВИРОБЛЯТИ

ТЕМА 8. ГРОШІ В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

ТЕМА 9. ОСНОВНІ ПАРАМЕТРИ РИНКУ: ПОПИТ, ПРОПОЗИЦІЯ, РИНКОВА ЦІНА

ТЕМА 10. ЕЛАСТИЧНІСТЬ ПОПИТУ І ПРОПОЗИЦІЇ ТА ЗАСТОСУВАННЯ ЗНАНЬ ПРО ЕЛАСТИЧНІСТЬ У ПРАКТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

ТЕМА 11. РИНКОВА СТРУКТУРА: ОСОБЛИВОСТІ РІЗНИХ РИНКІВ

ТЕМА 12. ДОХОДИ В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

ТЕМА 13. РИНКОВА ІНФРАСТРУКТУРА: БІРЖІ, БАНКИ, СТРАХОВІ КОМПАНІЇ ТА ІНШІ РИНКОВІ ПОСЕРЕДНИКИ

Щоб вам було легше засвоїти начальний матеріал, ми додали окремі рубрики та сподіваємося, що їхні завдання підвищать ваш інтерес до предмета й дозволять краще орієнтуватися в економічних питаннях.

Рубрика **«Пригадайте»** допоможе повторити вже відомий вам матеріал, що підготує вас до сприйняття нового. У рубриці **«Навчаємося разом»** ми спільно з вами будемо розв'язувати задачі, а також оцінювати правильність тих або інших тверджень. Так ви не тільки навчитеся успішно розв'язувати задачі з економіки, але й зможете розвинути свої навички й уміння економічних досліджень. Рубрика **«Запитання та завдання»** орієнтована на самостійну роботу та спрямує вас на найбільш важливі теоретичні й практичні питання теми. Ви зможете взяти участь у дискусії, висловити й аргументувати власну точку зору.

Крім звичайних параграфів, підручник містить і **практичні роботи**. Вони являють собою комплекс завдань за певною темою, виконання яких дозволить опрацювати необхідні знання, уміння та навички. Практичні роботи доцільно виконувати в окремому зошиті. Вони передбачають як самостійну роботу, так і роботу в групах (на розсуд учителя).

Після вивчення кожної теми ви зустрінете різнорівневі **тестові завдання**, які допоможуть вам перевірити свої знання й навички. Виконуючи їх самостійно, ви зможете ще раз звернути увагу на основні поняття теми й успішно їх закріпити. Завдання рубрики **«Узагальнюємо знання»** залучать вас до дискусії з однокласниками та виконання різноманітних завдань за вивченою темою.

До підручника було розроблено **електронний освітній ресурс** *interactive.ranok.com.ua*, на якому можна пройти онлайн-тестування за кожною навчальною темою.

Вітаємо вас із початком подорожі у світ науки економіки!

Із повагою, авторський колектив

Розділ I

Фундаментальні поняття економіки

ТЕМА 1. ЗАВДАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ В ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА І ЛЮДИНИ

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЮ ТЕМУ, ВИ НАВЧИТЕСЬ:

- **визначати** роль економічної науки в житті людини та суспільства;
- **розрізняти** суб'єктів та об'єкти економічних відносин, методи економічного дослідження;
- **наводити приклади** переваг, які надають людині економічні знання;
- **характеризувати** зв'язки економічної науки з іншими науками та етапи еволюції поглядів на предмет економічної науки;
- **застосовувати** алгоритм раціонального прийняття рішення для споживчого, підприємницького та громадського вибору.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Чи існують такі країни, у яких усі потреби кожної людини можна повністю задовольнити?

2. Які закони ви вивчали в курсах фізики, хімії, біології? Чим, на вашу думку, вони відрізняються від економічних законів?

3. Якими методами (інструментами) дослідження користуються хіміки, математики, біологи? Чи можливо ці методи застосовувати для економічного аналізу?

§ 1. Економіка як наука для вирішення основної проблеми суспільства

Історія розвитку економічної теорії тісно пов'язана з розвитком людського суспільства. Як і всі інші науки, економічна наука виникла з практичних потреб. Життя людей упродовж віків нерозривно пов'язане з трудовою діяльністю, а отже, із виробництвом. Для того щоб жити, людина мусила постійно виробляти різноманітні блага. Мета діяльності людей — створення умов і благ для задоволення їхніх потреб протягом життя. Економіка, за визначенням давньогрецького філософа Ксенофонта, означає «керування домашнім господарством» (*oikos* — будинок, господарство, *nomos* — закон, правило).

У сучасному суспільстві люди мають найрізноманітніші потреби. Деякі з них, наприклад кохання й прихильність, не пов'язані з економікою. Економіка вивчає **економічні потреби**, тобто ті потреби, для задоволення яких необхідна свідома діяльність людей, спрямована на виробництво товарів і послуг.

Потреби людини формуються під впливом об'єктивних умов її життя: рівня розвитку науки і виробництва, особливостей кліматичних і географічних умов життя, рівня культури та історичної специфіки розвитку кожного суспільства, а також традицій і звичаїв. Водночас специфічного забарвлення потребам надають особливості свідомості кожної окремої людини. Вони спонукають людину до діяльності.

Суспільство не здатне виробити й спожити весь обсяг товарів і послуг, які воно прагне отримати, але саме бажання мати певні блага обмежити неможливо, тому політика стримання потреб не є раціональною.

Виробничі ресурси, які необхідні для виробництва товарів та послуг, рідкісні й обмежені. Саме через обмеженість ресурсів неможливо задовольнити всі потреби суспільства.

Оскільки потреби безмежні у своєму розвитку, а блага, за допомогою яких вони можуть бути задоволені, обмежені, із давніх-давен у житті людей існує **проблема вибору**. Так, з огляду на масштаби потреб людей завжди доводиться вибирати, на що витратити обмежені ресурси. Проте раціональне використання ресурсів може змінити рівень обмеженості. Обмеженість ресурсів може бути відносною, тобто за деякий час можна відтворити ресурси в певних обсягах або змен-

шити їх обмеженість за рахунок більшої продуктивності використання цих ресурсів.

Ми можемо визначити основні характеристики таких важливих економічних категорій, як **потреби** та **ресурси**. Потреби завжди безмежні й мають тенденцію до зростання. Виробничі ресурси завжди обмежені, тому виникає необхідність їх раціонального використання.

У кожному суспільстві на кожному етапі його розвитку виникають суперечності між безмежними потребами та обмеженими ресурсами, тому наука має знайти методи вирішення цієї проблеми. Якби економічні блага не були рідкісними, тоді не мало б значення, раціонально чи нераціонально поєднуються ресурси, а отже, зникла б потреба у вивченні економічної теорії. **Економіка** в широкому розумінні вивчає раціональні методи використання обмежених ресурсів із метою найповнішого задоволення потреб.

Можна визначити **економіку як науку про вибір**. Проблему вибору вирішують усі суб'єкти економічних відносин: домогосподарства, фірми, держава.

Домашні господарства в ринковій економіці — це окремі особи або родини, що як власники ресурсів продають фірмам виробничі ресурси (природні, капітальні, трудові), а як споживачі — купують у фірм товари й послуги. Кінцевою метою домашніх господарств є найбільш повне задоволення всіх своїх потреб. У ринковій економіці це можливо тільки за рахунок грошових доходів споживачів (заробітна плата, рента, підприємницький дохід, дивіденди тощо).

Фірма в ринковому кругообігу — це підприємство будь-якого виду діяльності (виробниче, торговельне, сфери послуг) і будь-якої форми власності (приватне підприємство, товариство з обмеженою відповідальністю, акціонерне товариство, державне, комунальне підприємство). Фірма повинна мати фінансові ресурси, на які вона придбає виробничі ресурси. Кінцевою метою фірми є отримання максимального прибутку. Це можливо тільки за умови ефективного виробництва.

Держава представлена у вигляді установ, діяльність яких забезпечується за рахунок фінансування з державного бюджету (за рахунок податків). Держава в ринковій економіці виконує функцію регулювання соціально-економічних процесів: забезпечення внутрішньої і зовнішньої безпеки; розвиток соціальної інфраструктури, зокрема освіти, охорони здоров'я, науки, культури й мистецтва; забезпечення соціальних гарантій у галузі трудового права; розробка стимулів для охорони навколишнього середовища.

Економічна теорія має надати алгоритм рішення проблем, які постають перед суспільством і громадянами. Реалізуючи свої інтереси, люди, фірми, держави вступають в економічні відносини, які теж вивчає та регулює економіка.

Економіка вивчає систему відносин між економічними суб'єктами в процесі виробництва, розподілу, обміну й споживання економічних благ. **Виробництво** — процес створення економічних благ. Економіка визначає умови оптимізації обсягів виробництва, за яких фірма максимізує прибуток. **Розподіл** — це визначення кількості благ, що надходить у розпорядження економічним суб'єктам. Визначення справедливого принципу розподілу — це одна з головних проблем економіки. Ринкова сучасна економіка ґрунтується на принципі розподілу: економічні блага розподіляються пропорційно володінню виробничими ресурсами. Ринкова економіка передбачає також систему перерозподілу доходів між підприємством та державою, між різними регіонами. У процесі **обміну** в сучасних умовах

товари та інформація надходять до суб'єктів економічної діяльності через таких посередників, як гроші. Економіка також вивчає раціональне використання фінансових ресурсів держави. Кінцева мета процесу виробництва — **споживання**, тобто задоволення потреб.

Уся система економічних відносин обумовлена відносинами власності. Відносини власності та економічні відносини між домогосподарствами, фірмами та державою регулюються економічними законами. Економічні закони, як і закони природи, мають об'єктивний характер, тобто діють незалежно від волі й свідомості людей. Проте, на відміну від законів природи, вони діють саме в процесі економічної діяльності людини. **Економічні закони** виражають постійні, причинно-наслідкові, взаємозалежні зв'язки між економічними явищами. Усі виняткові випадки не аналізуються. Конкретне явище може, навпаки, характеризувати винятковість, якусь залежність, що характерна саме для цього місця події, або часу. Наприклад, закон попиту виявляє обернену залежність між ціною товару та кількістю покупок. Однак може спостерігатися таке явище, коли при зростанні цін на цукор кількість покупок теж зростає (у період консервації).

Отже, вивчення предмета економіки, тобто вивчення механізму дії економічних законів, допоможе нам приймати ефективні, раціональні рішення в нашому практичному житті як споживачів, виробників, громадян.

Раціональний вибір передбачає такий алгоритм дій: постановка проблеми; виявлення альтернатив; визначення критеріїв; оцінювання альтернатив; ухвалення рішення та визначення альтернативної вартості цього рішення.

1. **Постановка проблеми.** Проблему, яку нам потрібно вирішити, необхідно конкретизувати, виділивши основні обмежувальні умови. Наприклад, який холодильник придбати за умови конкретного обмеженого сімейного бюджету; що можна виробляти з деревини в умовах малого підприємства; як органам шкільного самоврядування організувати святкування Дня економіста.
2. **Виявлення альтернатив.** Альтернативи — це всі можливі варіанти рішення поставленої проблеми. Чим більше варіантів ми зможемо визначити, тим більше ймовірність вибрати з них найбільш раціональний.
3. **Визначення критеріїв.** Критерій — це оцінковий показник, що визначає повноту реалізації поставленої проблеми. Кожну проблему оцінюють за своїми критеріями. Можна виділити критерії, які використовуються найчастіше: матеріальні (грошові) витрати; витрати часу; користь для здоров'я; естетичне задоволення.
4. **Оцінка альтернатив.** Оцінюємо кожну альтернативу за кожним критерієм. Оцінка може здійснюватися за принципом «+», «–» або за бальною шкалою. Діапазон балів може бути різним (найчастіше це десятибальна шкала цінностей). Кожну альтернативу ми оцінюємо за всіма критеріями, розглядаючи повноту реалізації. Одна й та сама альтернатива за різними критеріями може мати однакові оцінки. Оцінюються вигоди для суб'єкта, який приймає рішення. Усі кроки раціонального вибору можна подати у вигляді «ґратки прийняття рішення».
5. **Ухвалення рішення (вибір) і визначення альтернативної вартості вибору.** За сумою балів визначаємо вибір: альтернатива, що приносить найбільшу вигоду.

Альтернативна вартість вибору — це друга за сумою балів альтернатива (упущені вигоди).

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

За допомогою «ґратки прийняття рішення» здійсніть споживчий та виробничий вибір.

1. **Постановка проблеми.** 1) Як організувати в школі проведення Дня економіста. 2) Що можна виробляти зі шкіри на приватному малому підприємстві.
2. **Виявлення альтернатив.** 1) На День економіста можна організувати економічний турнір; зустріч із підприємцями; конкурс «Економічна інтерпретація відомих казок»; дебати на макроекономічні проблеми з кандидатами економічних наук, вченими, які працюють у вашому місті. 2) В умовах малого бізнесу зі шкіри можна виробляти: чохол для телефона; рамки для фотографій;

наручні браслети; футбольні м'ячі; господарчі сумки.

3. **Визначення критеріїв.** 1) Візьмемо такі критерії: інтерес для всіх вікових груп школярів; складність організації; витрати часу школярів для підготовки; можливість використання інформації в подальшому вивченні економіки; грошові витрати. 2) Для виробничого вибору необхідно використовувати зовсім інші критерії: витрати на капітальні ресурси (обладнання); витрати на трудові ресурси (складність роботи); попит на товар; рівень конкуренції; витрати на комплектуючі матеріали (блискавки для сумок, застібки для браслетів).

4. **Оцінка альтернатив.** 1) Чим складніше організувати для школярів той чи інший захід, чим більше при цьому витрат, тим менше балів отримує альтернатива. Оцінки для кожної школи залежатимуть від складності організації зустрічі з підприємцями та вченими в конкретному місті або селищі України. 2) Чим більші витрати на виробництво, тим менше балів; чим вищий рівень конкуренції, тим гірше для виробника і менше балів; чим більше попит, тим легше продати товар і тому більше балів за цим критерієм.

Усі кроки ухвалення рішення можна виразити у формі таблиці. Оцінимо за п'ятибальною шкалою (табл. 1, 2).

Табл. 1

Альтернативи \ Критерії	Інтерес для всіх	Складність організації	Витрати часу	Використання інформації	Матеріальні витрати	Сума балів
Економічний турнір	3	4	3	5	4	19
Зустріч із підприємцями	4	3	4	4	5	20
Конкурс «Економічна інтерпретація казок»	4	5	2	1	2	14
Дебати	3	3	3	5	4	18

Табл. 2

Альтернативи \ Критерії	Витрати на обладнання	Складність роботи	Попит	Рівень конкуренції	Витрати на комплектуючі матеріали	Сума балів
Чохли для телефонів	3	4	3	1	4	15
Рамки для фото	4	3	4	3	3	17
Наручні браслети	4	2	2	3	3	14
Футбольні м'ячі	2	2	4	4	4	16
Господарчі сумки	3	3	5	1	2	14

5. **Ухвалення рішення (вибір) і визначення альтернативної вартості вибору.** За сумою балів визначаємо вибір: 1) Зустріч із підприємцями. 2) Виробництво рамок для фотографій.

Альтернативна вартість вибору — це друга за сумою балів альтернатива (упущені вигоди): 1) Проведення економічного турніру. 2) Виробництво футбольних м'ячів.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте кінцеву мету кожного із суб'єктів економічних відносин, їхню взаємозалежність у процесі виробництва, розподілу, обміну й споживання економічних благ.
2. Один з основоположників економічної теорії Альфред Маршалл у книзі «Принципи економічної науки» (1890 р.) писав, що «закон — це узагальнення, яке свідчить, що від учасників якоїсь соціальної групи за певних умов можна очікувати певних дій». Об'єктивний чи суб'єктивний характер економічних законів характеризує цей вислів?
3. За допомогою «ґратки прийняття рішення» розгляньте такі проблеми: як організувати в районі спортивно-оздоровчі змагання «Веселі старти»; із якого ресурсу можна виробляти певний товар (шкільний пенал).

§ 2. Як розвивалася економічна наука: визначальні економічні ідеї

У процесі становлення та розвитку виробництва й обміну розвивалася й економічна наука. Спочатку економічна думка не виділялася як окрема форма мислення. Вона була пов'язана з філософськими, математичними дослідженнями, із правовими та релігійними поглядами. Джерелами економічних надбань вважають і папіруси Стародавнього Єгипту, і закони царя Вавилонії Хаммурапі. Ґрунтовні економічні настанови містить Біблія.

Перші економічні школи. Становлення економічної теорії як самостійної науки відбувалося на початку XVII ст., тоді з'явилася і її назва — політична економія. У ній поєдналися два грецькі слова: *politikos* — державний, суспільний та *oikonomia* — управління господарством. Це поняття вперше застосував французький економіст Антуан де Монкретьєн у 1615 р.

Провідним напрямком економічної думки XVI—XVII ст. став *меркантилізм* (від італ. *mercante* — торговець). Відомими представниками були А. де Монкретьєн, Т. Ман, Ж. Кольбер. Основу багатства кожної нації вони вбачали не в примноженні натуральних продуктів, а в нагромадженні грошей (монет із золота й срібла). Джерелом такого нагромадження, на їхню думку, мав бути прибуток, що виникає в торгівлі. Держава має активно втручатися в економіку, провадити політику протекціонізму, що передбачає: встановлення високого ввізного мита на товари; запровадження заохочувальних премій на вітчизняні товари, які вивозять до інших країн; сприяння розвитку промисловості, продукція якої призначена для зовнішньої торгівлі.

Далі погляди меркантилістів поступилися місцем економічному вченню *фізіократів*. Саме поняття «фізіократи» (від грец. *fisios* — природа, *kratos* — сила, влада; дослівно — «влада природи») належить засновнику цієї школи, відомому французькому економісту Франсуа Кене. У центр своєї економічної теорії фізіократи поставили землеробство, сільськогосподарське виробництво як джерело суспільного багатства. Перенесення питання про створення додаткового продукту зі сфери обігу у сферу матеріального виробництва є заслугою саме фізіократів. Однак при цьому вони вважали промисловість «безплідною» галуззю.

Значний внесок в економічну теорію зробили представники *англійської класичної школи,* яка виникла і розвинулася в XVII—XVIII ст. Її засновниками були Вільям Петті, Адам Сміт і Давид Рікардо. Крилатим став вираз В. Петті «*Праця — батько багатства, земля — його мати*». Він є одним із засновників статистики.

Найбільший внесок у розвиток політичної економії зробив А. Сміт, автор праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776 р.). Він вважав, що головним стимулом економічної активності людини є приватний інтерес. Індивідуум, прагнучи примножити власний капітал, не дбає про суспільні інтереси, намагаючись задовольнити власний приватний інтерес. Однак приватний інтерес автоматично стає суспільним. Через це, маючи свої власні інтереси, підприємець часто дієвіше реалізує інтереси суспільства, ніж тоді, коли свідомо намагається зробити це. Цей ефект А. Сміт називав «невидимою рукою ринку». Він відстоював принцип вільної конкуренції, вважаючи, що тільки за умови вільного руху капіталу, товару, грошей і робочої сили ресурси суспільства можуть бути використані оптимально.

Неоднозначною була реакція суспільства на економічну теорію англійського економіста Томаса Мальтуса про народонаселення. Згідно з нею засоби існування людей у зв'язку з дією «закону зменшення родючості землі» зростають в арифметичній прогресії, тоді як кількість населення збільшується в геометричній прогресії. Тому головна причина збіднення мало залежить або зовсім не залежить від системи устрою і правління та від нерівномірності розподілу багатства, а зумовлена

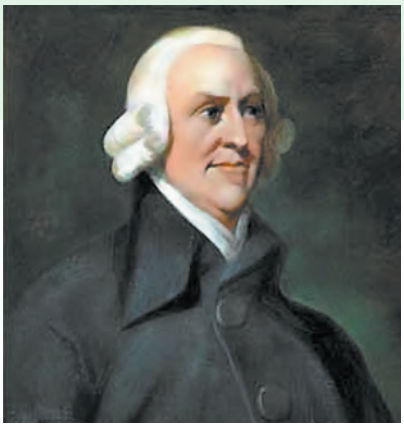

Адам Сміт, шотландський вчений (1723—1790)

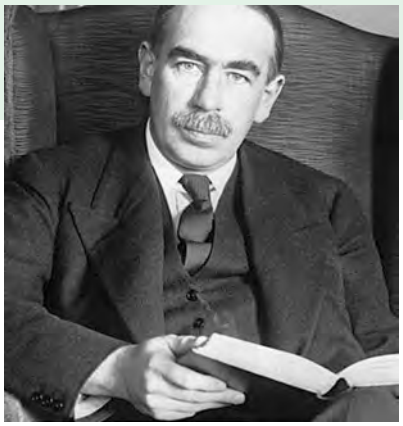

Джон Мейнард Кейнс, англійський економіст (1863—1946)

«природними законами та людською пристрастю», надмірним розмноженням. Виправити таку ситуацію не спроможні жодні реформи та революції. У такій цинічній формі Т. Мальтус намагався виправдати суперечності та соціальну несправедливість у суспільстві. Багато економістів на Заході й сьогодні звертаються до його аргументів.

Становлення сучасних економічних теорій. У другій половині XIX ст. виникла одна з найвагоміших течій в економічній науці — *маржиналізм.* Основні теоретичні положення граничного аналізу були представлені в працях французького економіста А. Курно, німецьких вчених Й. фон Тюнена та Г. Госсена, англійського економіста В. Джевонса, швейцарського економіста Л. Вальраса та професорів Віденського університету К. Менгера, Е. фон Бем-Баверка і Ф. фон Візера. Австрійські економісти вважали, що кожна людина суб'єктивно (особисто) визначає цінність благ, виходячи зі ступеня бажаності для себе речей, які споживає. Причому об'єктивна цінність, а отже, і ринкова ціна будь-якого блага, на їхню думку, залежить тільки від важливості задоволення потреб і міри насичення ними. Вона визначається також кількістю предметів споживання. Люди не вважають цінними для себе речі, які існують у нібито безмежній кількості (наприклад повітря, вода), і приписують їм закономірне зменшення цінності.

На межі XIX—XX ст. під впливом значних соціально-економічних і науково-технічних перетворень англійський економіст Альфред Маршалл започаткував **неокласичний напрямок** в економічній теорії. Предметом економічної теорії неокласики проголосили «чисту економіку», яка не залежить від суспільної форми її організації. Об'єктом вивчення стала так звана «економічна людина». Ця людина, незважаючи на те, у якій ролі вона виступає (споживача, підприємця або продавця робочої сили), завжди намагається максимізувати свій дохід (або корисність) та мінімізувати витрати (або зусилля) для його отримання. До видатних вчених першої половини XX ст. належить також австрійський економіст Йозеф Шумпетер, який назвав підприємця *основною пружиною руху економіки.*

Справжню революцію в економічній теорії здійснила публікація видатного англійського економіста та державного діяча Джона Мейнарда Кейнса «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» (1936 р.). **Кейнсіанство** ґрунтується на таких принципах: провідна роль у регулюванні національного господарства має належати державі; для забезпечення повної зайнятості працівників потрібен ефективний попит, що зумовлює піднесення виробництва та добробут нації. Для цього держава має збільшувати обсяги інвестицій (нових капітальних вкладень) і свої витрати на інші економічні та соціальні цілі.

Однак глибока світова економічна криза 1973—1975 рр. переконливо продемонструвала, що заміна ринкового саморегулювання макроекономіки державним управлінням не здатна позбавити суспільство кризових явищ, безробіття та інфляції. Тому не дивно, що проти кейнсіанства виступили неоконсерватори, які намагалися відстояти принцип невтручання держави в економіку. Було запропоновано скоротити податки до раціонального рівня, відновити свободу приватного підприємництва та ринкову конкуренцію. На їхню думку, підприємці самі здатні передбачити економічні процеси й приймати оптимальні рішення, а державні органи мають зосередитися на довгостроковій економічній політиці.

Неоконсервативний поворот в економічній теорії викликав відповідну реакцію в господарській політиці держав Заходу, яка в США

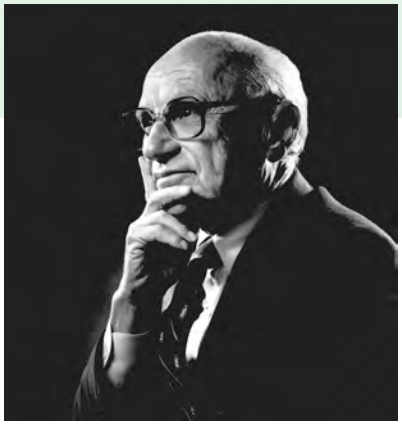

Мілтон Фрідмен, американський економіст (1912—2006). Лауреат Нобелівської премії 1976 р.

Іван Вишенський (1550—1621)

отримала назву *«рейганоміка»* (за прізвищем чинного тоді президента Р. Рейгана), у Великій Британії — «тетчеризм» (за прізвищем прем'єр-міністра М. Тетчер).

Найвідомішим представником неоконсерваторів у США є Мілтон Фрідмен. Основні його дослідження здійснені в галузі теорії та практики грошового обігу. Він є визнаним лідером монетаристського напрямку в економічній теорії, який відводить грошам вирішальну роль в економіці. Щодо сутності ринкової системи М. Фрідмен стверджував, що в реальному житті «чистих» систем не буває. Однак ринкову систему він вважав життєздатнішою за командну і передусім тому, що вільний обмін, на якому вона заснована, здійснюється тільки тоді, коли він вигідний обом сторонам. «Нервовою системою» ринкової економіки він називав механізм цін, виділяючи три їхні функції: інформаційну, стимулюючу та розподільну.

Вагомий внесок у наукове обґрунтування мішаного типу макрорегулятора зробив відомий американський економіст Пол Ентоні Самуельсон. Він дослідив широке коло сучасних економічних проблем, починаючи від сутності економічної теорії, проблем організації економіки, цінового механізму в змішаній економіці, економічної ролі держави, інфляції, організації бізнесу й доходів, податкової політики, суспільних і приватних потреб тощо.

За сучасних умов провідними напрямками економічної думки в розвинених країнах світу є неокласична теорія (теорія пропозиції) та інституціоналізм. Інститути розглядають як сукупність правил, норм, стимулюючих чинників, що регламентують економічну поведінку суб'єктів в економіці. У цьому напрямку важливими є теорії конфліктів та контрактів. За розробку різних напрямків інституціоналізму Р. Коуз (1991 р.), Д. Норт та Р. Фогель (1993 р.), Р. Ауман та Т. Шелінг (2005 р.), О. Гарт (2016 р.) отримали Нобелівську премію. Для України дуже важливим є розвиток інститутів власності, конкуренції, управління та праці.

Історія зародження та становлення економічної думки в Україні бере початок із часів ранньофеодальних відносин на території Русі. У збірнику законів і норм того періоду, що має назву *«Руська правда»*, відображені відносини земельної власності, товарно-грошові відносини, зародження комерційного і грошового кредиту, функції грошей, поглиблення суспільного поділу праці. Цікаві історичні та господарські відомості про податки, данину, торгові збори містилися в суспільно-літературному документі часів Русі *«Повість минулих літ»*.

У XVI—XVIII ст. виразниками розвитку національної культури та соціально-економічних ідей були братства, Києво-Могилянська колегія (згодом академія). У цю епоху помітний внесок у розвиток економічних поглядів зробив відомий український публіцист і мислитель Іван Вишенський.

Значним доробком у розвитку економічної теорії на українських землях стали погляди та діяльність Б. Хмельницького. Гетьманські універсали були своєрідними законодавчими актами, якими охоронялися зміни відносин власності. Скасування зайвих податків, поборів та повинностей, звільнення від сплати ренти, наділення землею жителів міст, ремісників, торговців сприяло розвитку підприємництва, ринкової ініціативи. Заслуговує на увагу вміння гетьмана застосовувати на практиці теорію пізнього меркантилізму, коли були встановлені експортні та імпортні мита в розмірі 2 % вартості товару, що істотно поповнювало козацьку скарбницю.

Елінор Остром, американська економістка (1933—2012). Лауреатка Нобелівської премії 2009 р.

Марія Флейчук, українська економістка (народилася в 1979 р.), доктор економічних наук

Одним із засновників школи класичної економічної теорії був професор Харківського університету Т. Степанов. Його розуміння багатства суспільства наближено до ідей А. Сміта.

Питанням розвитку політичної економії, визначення сутності її предмета, аналізу таких категорій, як капітал, гроші, вартість, додатковий продукт та інші, були присвячені дослідження І. Вернадського, В. Навроцького, І. Терлецького. Проаналізувавши національні, індивідуальні, релігійні та інші види потреб, І. Вернадський довів, що суспільство має сприяти задоволенню потреб. Заробітна плата, за його теорією, залежить не тільки від співвідношення праці та капіталу, але й визначається рівнем розвитку суспільства.

У 1870—1880-х рр. ідеї загального товарного виробництва, розвитку капіталізму, переходу до нових економічних відносин знайшли вияв у поглядах М. Драгоманова, Т. Осадчого, П. Грабовського.

Цікаві економічні погляди наприкінці XIX — на початку XX ст. висловлювали І. Франко, М. Коцюбинський, М. Левицький, М. Туган-Барановський.

У сучасній економічній літературі панує плюралізм поглядів, який сприяє розвитку науки.

Основні наукові проблеми, над вирішенням яких працюють українські вчені-економісти:

- перебудова економіки можлива тільки на основі посилення інвестиційного процесу, насамперед за рахунок національних інвестиційних джерел (В. Геєць, Б. Кваснюк, А. Покритан);
- відродження економіки України має базуватися на розвитку власного внутрішнього ринку за рахунок підвищення платоспроможності товаровиробників і споживачів (І. Лукінов, А. Чухно);
- проблеми й перспективи розвитку банківської системи України (В. Стельмах, А. Єпіфанов) та аналіз монетарної політики (О. Петрик, В. Короневський);
- державне регулювання оподаткування в Україні (М. Кизим);
- Україна в глобальній економіці: система економічної безпеки (П. Куцик, В. Новицький, М. Флейчук).

Більшість цих вчених визнана кращими економістами XXI ст. За версією журналу «Форбс» (2015 р.) у рейтинг найкращих світових економістів, які визнають себе українцями та здобули освіту в Україні, потрапив спеціаліст в експериментальній економіці та теорії ігор Роман Шеремета.

Видатні теорії XX та XXI ст. визначаються Нобелівською премією. Нобелівська премія з економіки (офіційно — Премія Шведського державного банку з економічних наук пам'яті Альфреда Нобеля) уперше була призначена в 1969 р. Станом на кінець 2017 р. цю винагороду здобули 79 вчених-економістів. Серед них тільки одна жінка — Елінор Остром (2009 р.).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Порівняйте погляди представників класичної і кейнсіанської економічних шкіл.
2. Назвіть економічні школи, які розглядали передусім економічну поведінку домогосподарств (споживачів).
3. Проаналізуйте вислів професора Харківського університету Т. Степанова: *«Природа є основою багатства, а праця — джерело»* із позиції вчень фізіократів та класичної економічної теорії.

§ 3. Методи економічного дослідження

Будь-яка наука вивчає предмет свого дослідження за допомогою комплексу методів (інструментів аналізу). Слово «метод» у перекладі з грецької мови означає «шлях пізнання». Усі науки мають як загальні шляхи пізнання, так і специфічні. До загальних методів належать: метод діалектики, метод аналізу та синтезу, метод індукції та дедукції. До специфічних економічних методів можна віднести: метод наукової абстракції, метод поєднання історичного та логічного, метод поєднання позитивного та нормативного аналізу, метод економіко-математичного моделювання, статистичний аналіз.

Метод діалектики. Діалектика — це наука про загальні методи розвитку природи, суспільства та мислення. Будь-яке явище, у тому числі й економічне, розвивається від простої форми до складної через боротьбу протилежностей; кількісні зміни при цьому переходять у нову якість; розвиток кожного явища відбувається по спіралі, на кожному етапі розвитку залишаються позитивні характеристики попередніх етапів та додаються нові риси.

За цими принципами розвивається економічний устрій будь-якої країни в історичному аспекті, формується раціональна поведінка споживачів і виробників.

Метод аналізу та синтезу. Вивчення явища за його складовими частинами — це метод аналізу. Узагальнення й систематизація окремих фактів, явищ, проявів, з'ясування властивостей предмета — метод синтезу. Ми сформулювали предмет вивчення економіки. Тепер ми будемо **аналізувати**: тобто поділимо досліджуваний об'єкт на окремі елементи та будемо вивчати склад виробничих ресурсів, структуру економічних благ, умови виробництва. Це нам надасть змогу узагальнити наші знання й **синтезувати** висновки щодо раціональних методів використання виробничих ресурсів (наприклад за допомогою моделі кривої виробничих можливостей).

Метод індукції та дедукції. Метод індукції ґрунтується на аналізі явища від особливих його характеристик до загальних. Тобто загальний висновок можна зробити на основі вивчення та співвідношення специфічних параметрів; це теоретичні висновки на основі фактичного матеріалу. Метод дедукції як метод аналізу передбачає, що кожне конкретне положення можна логічно вивести із загальних законів розвитку суцільного явища. Основні положення економічної гіпотези переносяться на конкретні дії.

Метод наукової абстракції — це виділення найбільш істотних властивостей досліджуваного предмета та абстрагування (відкидання) другорядного. Цей метод більш специфічний для економічного аналізу. Саме наукова абстракція лежить в основі економічних законів, які виражають постійні причинно-наслідкові зв'язки.

Метод поєднання історичного та логічного. Людина є соціальною істотою, її дії підпорядковані законам і звичаям того суспільства, до якого вона належить. Історія знає чимало фактів, коли своєрідність способу життя, культурно-психологічні чи релігійні та інші звичаї зумовлювали появу або зникнення певних видів господарської діяльності. Економіка вивчає історичний розвиток країн, їхні національні особливості, але на основі цих історичних процесів методом наукової абстракції логічно виводять закономірності розвитку економічних процесів.

Метод поєднання позитивного та нормативного аналізу. Вивчаючи аналітичну економіку, треба розрізняти позитивні (або фактичні) дані та нормативні твердження (або оцінкові судження). Позитивна економіка описує факти й залежності між економічними явищами такими, як вони є в певній економіці. Вона допомагає описати, пояснити й спрогнозувати економічну поведінку. (Наприклад, *підвищення податків зумовило розвиток «тіньової економіки»*; *у розвинених країнах кількість зайнятих*

у невиробничій сфері, особливо в торговельно-фінансовій, банківській та управлінській діяльності, досягає 50 %; у постсоціалістичних країнах у невиробничій сфері частка зайнятих менша у 2,3 разу порівняно з країнами «Великої сімки».)

У позитивній економіці дослідник здійснює аналіз як неупереджений вчений, тут немає місця судженням із точки зору особистих або політичних орієнтацій.

Нормативна економіка вивчає явища з позиції їх відповідності існуючим (виведеним наукою) нормативам. Нормативні економічні знання застосовуються в розробці політики, спрямованої на економічне зростання, повну зайнятість, стабільність цін, більш справедливий розподіл доходів. (Наприклад, *уряд підвищив податки, щоб розв'язати проблему дефіциту бюджету*; *урядова комісія розробила заходи щодо можливості перекваліфікації робітників у зв'язку з тим, що фактичний рівень безробіття в країні перевищує природний рівень на 8 %.*)

Нормативна економіка базується на судженнях із точки зору суб'єктивних цінностей. Усе залежить від пріоритетів, або переваг окремих членів суспільства, які мають приймати рішення. Перекваліфікацію деяких робітників за бюджетні кошти не всі громадяни вважатимуть справедливим напрямком соціальної політики.

Отже, теоретичні узагальнення позитивного аналізу, безумовно, мають науковий характер. Нормативні твердження також науково обґрунтовані, але нормативні установки на певні дії можуть бути пов'язаними з інтересами певних соціальних груп.

Метод економіко-математичного моделювання. Цей метод складається з декількох напрямків.

1. Розрахунковий метод дає можливість дослідити функціональну залежність між економічними показниками, визначити їхні параметри.
2. Використання схем, графіків, діаграм, які показують взаємозалежність економічних показників, належить до графічного методу. Важливим для розуміння графіків є: які економічні показники (наприклад ціна та обсяги продажу) відкладено на кожній з двох осей (горизонтальній і вертикальній); які одиниці вимірювання на кожній осі; який тип зв'язку зображено на кривій чи кривих, показаних на графіку.

Зв'язок між двома змінними на кривій відображається за допомогою нахилу. Нахил визначається як зміна показника по осі y на одиницю зміни показника по осі x. Якщо маємо додатний нахил, то дві змінні перебувають у прямій залежності, тобто вони зростають або спадають разом. Якщо графік має від'ємний нахил, тоді між двома змінними існує обернена залежність.

3. Для аналізу зміни будь-якої категорії (показника) використовують **індексний метод** розрахунків. Індекс показує, як змінюється вимірювана величина. Якщо індекс дорівнює одиниці (або 100 %), то ситуація не змінилася; якщо індекс більше 1 (або 100 %), то спостерігається зростання показника; якщо індекс менше 1 (або 100 %), то показник зменшився.

Індекс росту обчислюють за формулою: величину показника в поточному періоді поділити на величину показника в базовому періоді. За базовий період береться рік, із яким ми порівнюємо поточний показник. Показники росту і приросту математично відрізняються на одиницю:

Індекс приросту = Індекс росту – 1

Якщо необхідно проаналізувати зміну показника за кілька періодів, то використовують загальне правило операцій над індексами: записані в частках, вони підлягають множенню та діленню.

Розглянемо приклад. У перший рік продуктивність праці зросла на 10 %, у другий — знизилася на 5 %. Як змінилася продуктивність праці за два роки?

Індекс росту першого року = 1,1.

Індекс росту другого року = 0,95,

отже, індекс росту за два роки дорівнює $1{,}1 \cdot 0{,}95 = 1{,}045$.

Індекс приросту $= (1{,}045 - 1) = 0{,}045$.

Отже, за два роки продуктивність праці зросла на $0{,}045 \cdot 100\,\% = 4{,}5\,\%$.

Якщо показник, що аналізується (наприклад продуктивність праці), змінюється різними темпами в різні періоди, то, щоб проаналізувати середню зміну, необхідно зробити розрахунки за формулою:

$$I_{\text{сер}} = \sqrt[N]{I_1 \cdot I_2 \cdot I_3 \cdot \ldots \cdot I_n}\,.$$

Метод статистичного аналізу. Без статистичного аналізу неможливий позитивний та нормативний аналіз. Саме принципи статистичного методу дозволяють економічному аналізу бути об'єктивним. Показники, що порівнюються, повинні мати однакові одиниці виміру. Ми не можемо зіставляти рівень життя у двох країнах, якщо основні показники (мінімальна заробітна плата, середня пенсія тощо) подані в національній валюті (наприклад у гривнях і латах). Необхідно показники виразити в одній валюті, наприклад у євро. Статистичний аналіз також потребує порівняння реальних величин. Номінальні показники обчислюють у поточних обсягах і поточних цінах. Реальні показники обчислюють у поточних обсягах та базових цінах. Саме реальні показники враховують інфляційні зміни за період, що аналізується, і надають достовірну інформацію про економічне зростання. Зміни показника за роками або порівняльний аналіз показника (наприклад мінімальна заробітна плата) за країнами можна продемонструвати за допомогою стовпчастої діаграми.

Якщо необхідно наочно продемонструвати структуру економічного показника, то будують структурно-кругову діаграму. Загальна величина, наприклад уся сума видатків державного бюджету, береться за 100 %, що графічно відповідає 360°. Підрахувавши частку кожного структурного елемента (конкретних статей видатків) у відсотках та градусах, можна побудувати діаграму.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

За допомогою таблиці порівняйте мінімальні доходи населення в Україні з іншими країнами, наприклад із Китаєм та Чехією. Усі дані наведені у вартісному вираженні, у національній валюті на кінець 2017 р.

Показник	Україна	Китай	Чехія
Мінімальна заробітна плата	3200 грн	2300 юаней	11 000 крон

Розв'язання. Для порівняння показників переводимо всі дані в одні одиниці виміру — долари (за курсом на 2017 р.). Для цього необхідно мати додаткову інформацію:

Курс валюти на кінець 2017 р.
100 українських гривень = 3,8 дол.
100 китайських юаней = 15 дол.
100 чеських крон = 4,6 дол.

Приклад переведення:

Мінімальна заробітна плата в Україні дорівнює 3200 грн, тоді: $3200 \cdot 3{,}8 : 100 = 121{,}6$ (дол.).

У такий спосіб переводимо інші дані й заносимо їх до таблиці.

Показник	Україна	Китай	Чехія
Мінімальна заробітна плата	121,6 дол.	345 дол.	506 дол.

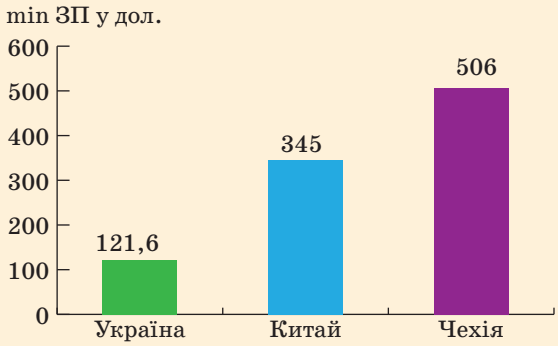

Україна	Китай	Чехія
1,0	2,8	4,2

Якщо найменший показник (заробітна плата в Україні) узяти за одиницю, то необхідно обчислити індекси інших показників відносно найменшого. Мінімальна заробітна плата в Україні — 1,0; у Китаї $= 345 : 121{,}6 = 2{,}8$; у Чехії $= 506 : 121{,}6 = 4{,}2$. За розрахунками ми маємо наочний аналіз за стовпчастою діаграмою: в Україні мінімальна заробітна плата у 2,8 разу менша, ніж у Китаї, та в 4,2 разу менша, ніж у Чехії.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Математично залежність між показниками ефективності (продуктивність праці та трудомісткість) записується таким чином: $П \cdot Т = 1$. Покажіть цю залежність графічним методом.
2. Знайдіть статистичні дані, які характеризують структуру економічного явища (наприклад структуру доходів або видатків бюджету вашого міста або обласного центру на поточний рік) і продемонструйте цю структуру за допомогою кругової діаграми.
3. Визначте, які з тверджень належать до нормативної, які — до позитивної економіки.
   1) Ірако-кувейтський конфлікт спричинив зростання цін на нафту, що призвело до зменшення споживання бензину.
   2) Економіка Франції розвивається вищими темпами, ніж економіка України.
   3) При оподаткуванні доходів домогосподарств введена соціальна пільга, щоб зменшити тягар податків із малозабезпечених верств населення.
   4) Молодіжне безробіття за останній рік зросло на 3%.
   5) Уряд збільшив величину виплат із безробіття у зв'язку з тим, що фактично зафіксовані темпи галопуючої інфляції.

§ 4. Функції економічної науки та зв'язки з іншими науками

Економічна теорія разом з історією, філософією, правознавством належить до суспільних наук. Економіка, як і кожна наука, має свої закони, правила й принципи, за якими розвивається. Вона розглядає всі сфери людського буття, відображає процеси, що відбуваються в суспільстві, тому її вивчення передбачає знання практично всіх предметів, які вивчають у школі. Економіка тісно пов'язана з такими науками, як математика, право, соціологія, географія, історія, політологія, психологія. Географічні знання дають змогу з'ясувати роль природних умов, сировинних ресурсів, соціальних чинників у розміщенні виробництва товарів і послуг. Вивчення історії допомагає виявляти закономірності становлення й розвитку господарства та з'ясовувати умови формування світової економіки. Знання з політології покликані допомогти у визначенні ролі держави та окремих суспільних груп у функціонуванні економіки. Для людей, які займаються економікою, важливо бути обізнаним з історією, культурою, релігією, традиціями народів, іншими суспільними науками. Правове регулювання економіки визначає: засади використання природних ресурсів; основи соціального захисту, форми пенсійного забезпечення, засади регулювання праці й занятості; правовий режим власності; правові засади й гарантії підприємництва; норми конкуренції.

Економічну теорію поділяють на дві частини — макроекономіку та мікроекономіку. **Макроекономіка** — наука про господарство взагалі. Вона вивчає загальні ознаки національної економіки, тобто економіки певної країни, її механізми, чинники й принципи дії грошової, податкової системи, а також досліджує процеси формування національного доходу країни, фінансової політики уряду, регулювання державою економічного розвитку тощо. Сюди ж належить вивчення законів функціонування світової економіки, що так необхідне в сучасну епоху. **Мікроекономіка** вивчає діяльність підприємств і споживачів, форми взаємодії між ними та оптимальні варіанти цих відносин. Також вона аналізує діяльність домашніх господарств, фірм, виробництв у межах країни, вивчає питання організації підприємницької діяльності та методи ефективного виробництва.

Місце економічної теорії виявляють через її функції. Теоретична економіка є **методологічним** фундаментом усього комплексу економічних наук: галузевих (економіка торговельної справи, промисловості, транспорту, будівництва), функціональних (менеджмент, фінанси, кредит, маркетинг, прогнозування, ризикологія), міжгалузевих (економічна географія, демографія, статистика).

Прогностична функція теоретичної економіки (відома формула Огюста Конта) полягає в тому, що пізнання веде до передбачення, а передбачення (прогнозування) — до дії. Це надає можливість робити короткострокові та довгострокові прогнози в економіці.

Практична функція. Теоретична економіка має бути покладена в основу економічної політики, а через неї охоплювати господарську практику. Дія (практика) веде до нового рівня пізнання, знання — до прогнозування, прогнозування — до правильного прийняття рішення. Економічна практика фіксується законодавством. Виключно законами України визначаються: Державний бюджет України; система оподаткування; засади функціонування грошового, кредитного, інвестиційного ринків; статус національної валюти; порядок випуску та обігу державних цінних паперів.

Пізнавальна функція. Веслі Мітчелл у праці «Лекції і типи економічної теорії» (1935 р.) наполягав на взаємозв'язку економічних труднощів із неекономічними, зокрема із проблемами соціології, культури та іншими, які зумовлюють психологію, поведінку й мотиви діяльності людей у суспільстві. Теоретична економіка — це набір правил, як можна стати багатим, але вона не дає готових рішень на всі проблеми. Теорія — лише інструмент, спосіб осмислення економічної

дійсності. Володіння цим інструментом, знання основ теоретичної економіки може допомогти кожній людині зробити правильний вибір у багатьох життєвих ситуаціях.

Про формування економічного мислення в процесі вивчення економіки дуже яскраво писав лауреат Нобелівської премії Поль Самуельсон: «Відповідь на питання про те, як побудувати добру греблю, отримати пеніцилін чи запилити кукурудзу, треба шукати в лабораторіях і в самому житті. Проте економічна теорія торкається всіх цих проблем. Вона випливає з того, що інженер добре знає свою справу. Вона визнає обмеженість природи і людських знань. Більше того, економічна теорія описує, як обмеженість ресурсів і відносні рівні цін примушують техніків змінювати свої рішення та робити вибір між альтернативними технологічними процесами. Якщо вийшов із ладу двигун, не посилайте за економістом. Проте економічні знання дуже згодяться тоді, коли порушуються взаємозалежні соціальні відносини виробництва».

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Економіка як методологічна наука формує принципи економічного мислення: кожен вибір пов'язаний із витратами; люди передбачувано реагують на стимули; добровільний обмін вигідний для всіх; вибір має наслідки в майбутньому; економічні системи впливають на індивідуальний вибір. За цими принципами можна пояснити та охарактеризувати будь-яку економічну проблему.

Проблема: чому садові ділянки жителів України добре прибрані, а за межами садового кооперативу лежать купи сміття.

Розв'язання. *Принцип 1. Кожен вибір пов'язаний із витратами.* У власника ділянки є альтернативи: викинути сміття або вивезти його (державні служби цим не займаються). Витрати на вивезення сміття дуже великі для кожного індивіда. Тому він вибирає варіант із найменшими витратами. Можна організувати спільне вивезення сміття для всього кооперативу, але тут з'являються витрати часу на організацію. Якби ці витрати взяло на себе суспільство, то жителі складали б сміття в спеціально обладнані місця.

Принцип 2. Люди передбачувано реагують на стимули. Щоб не викидали сміття, вводять штрафи, які мають стимулювати процес прибирання. Проте запровадження такого стимулу передбачає контроль за його виконанням, який відсутній у нашій країні.

Принцип 3. Вибір має наслідки в майбутньому. Якщо не прибирати свою ділянку, то наслідок буде відчутним уже наступного сезону: зменшення врожаю, створення поганих умов для відпочинку. А сміття за парканом матиме наслідки за кілька років. Людина не завжди може передбачити такі наслідки, до того ж кожен сподівається, що хтось інший вирішить цю проблему.

Принцип 4. Економічні системи впливають на індивідуальний вибір. За умов командної економіки такі проблеми вирішували централізовано. У сучасній Україні економіка перебуває в стадії становлення механізму ринкових відносин. Основний стимул виробництва в ринковій економіці — це прибуток. Щоб знайти фірму, яка б надавала послуги з утилізації сміття, необхідно, щоб кожен за це заплатив. Неможливо «виключити» тих, хто не хоче або не здатний платити. Тому ця діяльність не може регулюватися ринком. Ця проблема має вирішуватися суспільством. Проте в Україні старі елементи командної економіки вже не діють, а механізм коригування ринку ще не засвоєно.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. У чому полягає прогностична функція економічної теорії? За допомогою яких методів аналізу вона реалізується?
2. За допомогою принципів економічного мислення дайте пояснення парадоксальним економічним явищам.
   1) Взимку в Україні українські яблука дорожчі за імпортовані банани.
   2) У доведених до злиденності районах Індії корови мільйонами блукають вулицями в пошуках їжі.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. З економічних шкіл історично першою була школа
А фізіократів
Б кейнсіанства
В меркантилізму
Г класичної політекономії

2. Теза про «невидиму руку ринку» міститься в теоретичних концепціях
А кейнсіанства
Б класичного напрямку
В інституціоналізму
Г монетаризму

3. Методом економічної теорії, що полягає у відмові від поверхневих, несуттєвих сторін явища з метою розкриття його суті, є
А аналіз і синтез
Б індукція та дедукція
В історичне й логічне
Г наукова абстракція

4. Уперше предметом свого аналізу процес виробництва, а не сферу обміну зробили
А меркантилісти
Б фізіократи
В класики
Г маржиналісти

5. Ідеалізація благородних металів як джерела багатства характерна для економічної думки
А інституціоналізму
Б меркантилізму
В кейнсіанства
Г монетаризму

6. Гроші є основним чинником регулювання економіки з точки зору
А кейнсіанства
Б інституціоналізму
В маржиналізму
Г монетаризму

7. Поняття «політична економія» виникло
А 1615 р.
Б 1776 р.
В 1867 р.
Г 1890 р.

8. Поняття методу науки містить
А способи оптимального застосування всієї сукупності пізнавальних засобів
Б структуру предмета
В набір фактичних даних
Г застосування математичного моделювання

9. Основна економічна суперечність — це невідповідність
А інтересів держави інтересам фірм та домогосподарств
Б обсягів виробництва виробничим потужностям
В зростання потреб щодо виробничих можливостей
Г збільшення кількості населення щодо обмежених земель

10. На макроекономічному рівні вирішуються питання
А як зменшити витрати виробництва
Б як досягти рівня повної зайнятості
В у якій кількості виробляти товар
Г яку ціну встановлювати на товар

11. Установіть відповідність між змістом методів економічних досліджень та їхніми назвами.

1 Метод потребує порівняння реальних величин показників	**А** Метод діалектики
2 Описання фактів і залежності між економічними явищами	**Б** Метод індукції
3 Теоретичні висновки на основі вивчення специфічних фактичних параметрів	**В** Метод позитивного аналізу
4 Аналіз розвитку явища через боротьбу протилежностей	**Г** Метод наукової абстракції
	Д Статистичний метод

12. Установіть відповідність між змістом теорій основних економічних шкіл та їхніми назвами.

1 Основа багатства кожної нації — це прибуток, який виникає в торгівлі	**А** Монетаризм
2 Джерело суспільного багатства — це сільськогосподарське виробництво	**Б** Меркантилізм
3 Провідна роль у регулюванні національного господарства має належати державі	**В** Маржиналізм
4 Ринкова ціна будь-якого блага залежить від важливості задоволення потреб і ступеня їх насичення	**Г** Кейнсіанство
	Д Фізіократи

УЗАГАЛЬНЮЄМО ЗНАННЯ

1. Проаналізуйте такі визначення предмета економіки: «Економіка — це наука про щоденну ділову життєдіяльність людей»; економіка вивчає «господарські процеси з точки зору інтересів людини» (М. Туган-Барановський). Чи не суперечать ці тлумачення значенню науки, яка визначає напрямки вирішення основної економічної проблеми суспільства?
2. Які, на вашу думку, основні положення — кейнсіанства чи неоконсерватизму — найбільш актуальні для розв'язання сучасних економічних проблем в умовах фінансової кризи?
3. Порівняйте позитивну й нормативну економічні теорії. Наведіть із газетних та журнальних статей приклади нормативної та позитивної економіки.
4. Розгляньте таблицю «Нобелівські лауреати з економіки». Випишіть у зошит розробки у сфері макро- та мікроекономіки.

НОБЕЛІВСЬКІ ЛАУРЕАТИ З ЕКОНОМІКИ

Рік	Прізвище	Досягнення
1970	Пол Ентоні Самуельсон	За наукову працю, що розвинула статичну і динамічну економічну теорію
1971	Саймон Кузнець	За емпірично обґрунтоване тлумачення економічного зростання
1972	Джон Річард Хікс	За новаторський внесок у загальну теорію рівноваги й теорію добробуту
1973	Василій Леонтьєв	За розвиток методу «витрати — випуск» і його застосування до розв'язання важливих економічних проблем
1976	Мілтон Фрідмен	За досягнення у сфері аналізу споживання, історії грошового обігу та розробки монетарної теорії, а також практичне доведення складності політики економічної стабілізації
1981	Джеймс Тобін	За аналіз стану фінансових ринків і їхній вплив на політику прийняття рішень у сфері витрат, на становище з безробіттям, виробництвом і цінами
1985	Франко Модільяні	За аналіз поведінки людей щодо заощаджень, що має винятково важливе прикладне значення у створенні національних пенсійних програм
1987	Роберт Солоу	За внесок у теорію економічного зростання
1991	Рональд Коуз	За відкриття й ілюстрацію важливості трансакційних витрат і прав власності для інституціональних структур і функціонування економіки
1999	Роберт Манделл	За аналіз монетарної і фіскальної політики в межах різних обмінних курсів та аналіз оптимальних валютних зон
2008	Пол Кругман	За аналіз структури торгівлі й розміщення економічної активності
2009	Елінор Остром, Олівер Вільямсон	За дослідження у сфері економічного управління
2015	Ангус Дітон	За аналіз проблем споживання, бідності та соціального забезпечення
2016	Олівер Гарт	За внесок у розвиток теорії контрактів
2017	Річард Тейлер	За внесок у поведінкову економіку

ТЕМА 2. ЗМІСТ ОСНОВНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ЯВИЩ ТА ПРОЦЕСІВ

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЮ ТЕМУ, ВИ НАВЧИТЕСЬ:

- **розрізняти** зміст основних економічних процесів: виробництва, споживання, розподілу та обміну;
- **визначати** економічний зміст понять «земля», «праця», «капітал», «здатність до підприємництва», «інформація»;
- **характеризувати** особливості певних технологічних укладів виробництва;
- **наводити приклади** окремих ресурсів (факторів) виробництва, що використовують у виробництві певних продуктів;
- **пояснювати**, що таке ефективність;
- **обчислювати** показники ефективності;
- **користуватись** інформацією для порівняння ресурсного потенціалу різних регіонів, країн.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Запитайте у ваших рідних чи знайомих: у яких галузях суспільного виробництва вони працюють; які економічні блага вони виробляють? Це товари чи послуги; виробничі чи споживчі?

2. Розвиток яких ресурсів дав назви «кам'яний вік», «залізний вік», «атомний вік»?

3. Чи отримуємо ми безкоштовні блага?

§ 5. Виробничі ресурси та їхні різновиди

Уявіть, що ви відвідуєте Сорочинський ярмарок. Скільки тут товарів українського виробництва! Навіть можна подивитися на процес виробництва традиційних українських товарів. Ось і опішнянські майстри гончарного виробництва. Як ви вважаєте, що необхідно їм для виробництва глиняних глечиків, кухлів, тарілок? По-перше, сировина, тобто те, із чого виробляють. Це глина, вода, фарби, лаки. Чи однорідні за ознаками ці види сировини? Воду і глину ми взяли в природи. Може, це зовсім і не економічні поняття? Ми вже знаємо, що основна характеристика ресурсів — це обмеженість. Природні неекономічні блага необмежені. Якщо людина потрапила в тайгу, то її потреби стосовно кедрових горіхів можуть бути реалізовані повністю якоюсь часткою цього блага. За таких умов кедрові горіхи безмежні й тому ми їх вважаємо неекономічним благом. Проте згодом ця людина вирішила організувати виробництво кедрової олії. Стосовно потреб виробництва кедрові горіхи стають обмеженим виробничим ресурсом. Аналогічний приклад із лікарськими рослинами, грибами, лісовими ягодами.

Природні ресурси — це економічні блага. Тобто до тих пір, поки їх ніхто не видобуває, поки людина не знає про їх існування, вони ресурсами не вважаються. Тому можна стверджувати, що наукові розробки, дослідження «збільшують» кількість природних ресурсів. Природні речовини перетворюються на природні ресурси, коли їх використовують у процесі виробництва товарів та послуг. Залізна руда перетворюється на природний ресурс у процесі виробництва заліза. Ліс — коли дерева спилюють для подальшого виробництва з них будівельних матеріалів або паперу. Рослини переробляють у процесі виробництва миючих засобів, кремів, ліків. Глина стає природним виробничим ресурсом, коли її добувають у кар'єрі, доправляють майстрам для виробництва глиняного посуду. В економічній науці природними ресурсами вважають лише те, що людина вперше бере в природи, вилучає з неї.

Зовсім інші ознаки мають фарби, лаки, які майстри використовують для покриття та фарбування посуду. Це сировина, яка використовується як ресурс для виробництва, але ця сировина є вже готовим товаром попереднього процесу виробництва. Вони придбані

Гончарні вироби — це результат високого професіоналізму майстрів. Неможливо виготовити найпростішу річ без спеціальних умінь

для певного виробництва (виробництва глиняного посуду), щоб із них виготовити інше благо. Отже, усе те, що вже було опосередковано людською працею раніше, зазнало впливу людської праці й стало результатом попереднього процесу виробництва, в економічній науці називають *проміжним продуктом*. Це товари, які є напівфабрикатами й сировиною для виготовлення інших благ.

Якщо на ярмарку ми хочемо покуштувати українських вареників, то побачимо, що для їх виробництва необхідно багато саме проміжних продуктів, тобто попередньо закуплених товарів, які використовуються як сировина: борошно, олія, сметана, картопля, гриби, сир, вишні для начинки. Більшість сучасних виробництв використовує як сировину не природні ресурси, а вже проміжні товари. Сучасна спеціалізація не дозволяє виробникам самим із природних ресурсів виробляти сировину, вони її купують як товар в інших виробників. До того ж обмеженість природних ресурсів зумовлює пошук замінників природної сировини. Гончарна майстерня, як і будь-яке інше підприємство, використовує і такий ресурс, як земля, на якій це підприємство розміщене.

До природних ресурсів належать також земля та її родючість (коли ми вдаємося до вирощування або будівництва на ній будь-чого), корисні копалини, рослинний і тваринний світ, водойми, сприятливі кліматичні умови (опади, сонячна енергія) тощо.

Повернемося до опішнянських гончарень. Для виготовлення горщиків гончар має спеціальне обладнання, інструменти. Йому необхідна спеціальна піч для обжигу. Кожен виробник використовує такі ресурси, які відіграють активну посередницьку роль між людиною, природними ресурсами та проміжними товарами у виробничому процесі. Із їхньою допомогою людина цілеспрямовано діє на природні ресурси або застосовує їх як обов'язкову умову виробництва товарів і послуг. Це капітальні ресурси. До капітальних ресурсів належать: будинки, верстати, обладнання, передавальні пристрої, інструменти, транспортні засоби, споруди тощо.

Капітальні ресурси — створені людиною виробничі ресурси. Різноманітність капітальних ресурсів, які використовують, залежить від технологічної бази кожного суспільства. Чим розвиненішою в економічному відношенні є країна, тим більш високотехнологічні капітальні ресурси вона застосовує. У широкому значенні до капітальних ресурсів відносять широкий спектр нематеріальних обов'язкових умов сучасного виробництва: технічну інформацію, програмне забезпечення. Саме капітальні ресурси (знаряддя праці та технології)

ПОРАДИ ПІДПРИЄМЦЮ

У підручнику Кемпбелл Р. Макконнелл та Стенлі Л. Брю «Мікроекономіка», за яким навчаються студенти всього світу, роль підприємця характеризують таким чином: «Виконуючи роль "свічки запалювання" і каталізатора, підприємець одночасно є рушійною силою виробництва і посередником, який зводить воєдино інші ресурси для здійснення процесу, що може виявитися прибутковою справою. Підприємець ризикує не лише своїм часом, працею і діловою репутацією, але і вкладеними коштами — власними та своїх компаньйонів або акціонерів».

визначали рівень розвитку суспільства. Тому в історії існує поняття «кам'яний вік», «залізний вік», атомний вік» тощо.

Трудові ресурси (праця) — це здатність людини до продуктивної осмисленої праці, основними складовими якої є здоров'я, розумові та фізичні здібності й професійні навички.

Щоб оцінити рівень розвитку трудових ресурсів у країні, важливо знати кількість працездатного населення, рівень його підготовленості та кваліфікації. Тому кожна держава вдається до заходів щодо розвитку професійних навичок, а також підвищення рівня освіти, загальної та технічної культури людей. Сучасне високотехнологічне виробництво потребує висококваліфікованих та освічених фахівців. Некваліфікована, важка фізична праця — це вже здебільшого з практики минулого розвитку економіки. Сьогодні в розвинених країнах світу молодь має можливість здобувати як середню, так і вищу освіту.

Трудові ресурси — це здібності людини, її кваліфікація та професійні навички, які вона застосовує в *самому процесі виготовлення благ.* Проте нині найважливішими для процесу виробництва стають здібності й талант людини, пов'язані *з організацією та управлінням* самого виробництва. Тому в економічній науці вирізняють такий різновид ресурсів, як підприємницькі здібності.

Підприємницькі здібності — це організаційні та управлінські здібності й навички людини щодо поєднання виробничих ресурсів у процесі виробництва товарів і послуг, що базується на економічній відповідальності підприємця. Людей, які об'єднують ресурси з метою вироблення благ для суспільства та отримання прибутку, називають *підприємцями.* Підприємці несуть економічну відповідальність перед суспільством за раціональне використання ресурсів. Тобто вони намагаються не лише добре організувати виробництво, а й підвищувати його ефективність, оскільки тільки за таких умов можливо отримати максимальний прибуток.

У суспільстві поширені різні думки й судження щодо того, хто ж такий підприємець. Проте всі одностайні в тому, що підприємці — це люди, які вміють знаходити нові шляхи або можливості вироблення благ, запроваджувати нові ідеї, процеси або технології. Завдяки підприємцям на ринку з'являються нові товари й послуги. Саме підприємці мобілізували ресурси та спромоглися запропонувати нові товари ринку споживачів, чудово розуміючи, що в разі, якщо їхнє рішення правильне, на них очікує величезний прибуток, якщо ж воно хибне — вони зазнають серйозних збитків. Уміння ризикувати — характерна риса підприємця.

У наш час підприємець не просто відкриває нові ресурси, як, наприклад, родовища нафти, природного газу або рідкісних мінералів. Нині підприємці відкривають додаткові можливості по-новому використати вже наявні ресурси, наприклад відходи виробництва або відновлювані джерела енергії. Новаторство — це важлива, хоча й не основна риса підприємця, яка відрізняє його від трудового ресурсу. Основна риса — це економічний ризик своїми власними ресурсами. Підприємництво побудовано на праві володіння виробничими ресурсами.

За міжнародним досвідом до п'яти найважливіших рис підприємницьких здібностей соціологи відносять:

- самовпевненість;
- уміння ризикувати;
- рішучість і сміливість;
- уміння знаходити нестандартні рішення;
- уміння оцінювати перспективність нових ідей.

Таким чином, можна підбити підсумки: ресурси, які безпосередньо використовуються у виробничому процесі, мають назву **виробничих**. В економіці всі виробничі ресурси поділяють на:

1) природні ресурси (земля) — це природні багатства, які люди використовують у виробництві (земля, корисні копалини, ліси, тваринний і рослинний світ, надра, родючість землі, кліматичні умови тощо);
2) капітальні ресурси (капітал) — будинки, устаткування, верстати, машини, механізми, порти, дамби та інші створені промисловим шляхом або споруджені об'єкти;
3) трудові ресурси (праця) — це люди з певним станом здоров'я, фізичної сили, рівнем освіти й фаховими навичками;
4) підприємницькі здібності (підприємництво, або антрепренерство; від фр. *entrepreneur* — підприємець) — це здатність займатися економічною діяльністю, пов'язаною з ризиком започаткувати нову справу або з привнесенням на ринок нових різновидів товарів або послуг, сподіваючись отримати прибуток.

Наявність перелічених виробничих ресурсів є обов'язковою передумовою будь-якого процесу виробництва, незалежно від того, чи це праця первісної людини або ж сучасний процес виробництва на автоматизованому промисловому підприємстві. Лише поєднавши всі виробничі ресурси, можна створити необхідні людям блага. Не існує виробництва, де відсутній хоча б один різновид виробничих ресурсів.

Проте ми нічого не сказали про гроші та інформацію. Гроші потрібні для обслуговування виробництва, але безпосередньо в процесі виробництва вони участі не беруть. Гроші належать до фінансових економічних ресурсів. На ринку вони «перетворюються» на виробничі ресурси: природні, капітальні, трудові. Тобто гроші необхідні для придбання виробничих ресурсів, але до них не належать. Дуже важливе місце в сучасному процесі створення економічних благ належить інформації. Інформація використовується до початку самого процесу виробництва. Підприємець повинен мати інформацію щодо попиту та пропозиції, науково-технологічну інформацію, юридичну тощо.

В економічній науці все необхідне для виробництва товарів та послуг називають **економічними ресурсами**, які охоплюють фінансові, інформаційні, виробничі ресурси.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Визначте, чи правильним є твердження: «Гроші, які підприємець вклав у розвиток деревообробної майстерні, є складовою частиною капіталу як виробничого ресурсу». Стисло обґрунтуйте свою відповідь.

Відповідь. Виробничі ресурси — це все, що безпосередньо бере участь у процесі створення економічних благ: природні, капітальні, трудові, підприємницькі здібності, проміжні товари. У ринковому кругообігу підприємець придбав за гроші всі необхідні ресурси, але самі гроші до виробничого процесу не потрапляють. До капіталу як виробничого ресурсу деревообробної майстерні можна віднести: будинок майстерні, верстати, інструменти, вантажівку. За класифікацією гроші — це фінансовий ресурс, що разом з інформаційними й виробничими ресурсами є частиною економічних ресурсів. Твердження є неправильним.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть приклади виробництва, де: 1) найвища частка природних ресурсів; 2) значна частка капітальних ресурсів; 3) трудомістке виробництво.
2. За якими ознаками відрізняються природна сировина та проміжні товари?
3. Як ви вважаєте, така риса, як новаторство, є характерною і для трудових ресурсів, і для підприємництва чи є суто специфічною для підприємництва?

§ 6. Виробництво: структура та інфраструктура

Виробництво — це цілеспрямована діяльність людей, результатом якої є створення матеріальних і нематеріальних благ, що задовольняють людські потреби. У цьому процесі взаємодіють основні виробничі ресурси — праця, капітал, земля, підприємницькі здібності.

Поняття «виробництво» знаходить свій прояв у словосполученні «суспільне виробництво». Процес виробництва здійснюється не ізольованими суб'єктами господарювання, а в суспільстві, у системі суспільного поділу праці. Навіть окремий ремісник чи фермер, вважаючи, що він діє цілком незалежно, насправді пов'язаний тисячами господарських ланцюжків з іншими виробниками. Суспільне виробництво передбачає використання особистих і речових факторів виробництва. **Особистий фактор виробництва** становлять люди, зайняті суспільно корисною працею у сферах матеріального і нематеріального виробництва. Особистий фактор включає підприємницький потенціал, а також виробничий, інженерно-технічний, науковий потенціал трудових ресурсів. Розвиток суспільного виробництва завжди починається з удосконалення працівників, які потім сприяють розвитку виробничого процесу за рахунок нових винаходів. **Речовий фактор виробництва** — це засоби виробництва: предмети і засоби праці. **Предмети праці** — це всі об'єкти, на які спрямована праця людини, тобто те, із чого виробляють товари: природна сировина та проміжні товари (штучна сировина, напівфабрикати, матеріали). **Засоби праці** — засоби, за допомогою яких людина впливає на предмети праці. До них відносять: знаряддя праці (машини, верстати, інструменти); «безмашинну» техніку (хімічний та електричний процеси); судинну систему виробництва (трубопроводи, цистерни та інше обладнання); матеріальні умови праці (виробничі будови, споруди, шляхи). Із технічного боку характер взаємодії факторів виробництва виражається через технічну будову виробництва, яку визначають за кількістю машин, потужністю двигунів, обсягом сировини й матеріалів, що припадають на одного працівника. З економічного боку характер поєднання факторів виробництва обумовлено формою власності на засоби виробництва.

Структура виробництва. Суспільне виробництво може бути структуроване по-різному.

- Відносно форми суспільного виробництва виділяють натуральне і товарне виробництво. Історично першою формою суспільного виробництва було **натуральне виробництво**, у якому виготовлені продукти праці використовуються для задоволення власних потреб безпосередньо виробником, тобто для внутрішньогосподарського споживання. **Товарне виробництво** характеризується тим, що продукт праці виробляється економічно відособленими виробниками не для власного споживання, а для суспільних потреб, обумовлених ринком через купівлю-продаж. За таких умов продукти праці стають товаром. За сучасних умов основною формою суспільного виробництва є товарне виробництво з елементами натурального (наприклад, виробництво на садово-городніх ділянках, виробництво молочних продуктів, яєць, вирощування кролів у домогосподарствах).
- Відносно типу відтворення виділяють просте та розширене виробництво. **Просте виробництво** — це процес, за якого виробництво з року в рік відбувається в незмінному обсязі. **Розширене виробництво** — це поновлення виробництва в усе більших обсягах. Результат розширеного виробництва — це збільшення обсягів суспільного продукту. Проте для суспільства дуже важливо знати, якою ціною можливе зростання суспільного продукту.
- Важливим підходом є його розгляд із точки зору поділу на **матеріальне** та **нематеріальне**.

Матеріальне виробництво охоплює ті підприємства, що виробляють матеріальні блага (промисловість, сільське господарство, будівництво), а також ті, що виробляють матеріальні послуги (транспорт, торгівля, комунальне господарство, побутове обслуговування, ремонт і пошиття одягу, прання, хімічне чищення та ін.). За кінцевим призначенням продукту матеріальне виробництво поділяють на два підрозділи: перший охоплює галузі, що виробляють засоби виробництва, а другий — галузі, що випускають предмети споживання.

Нематеріальне виробництво охоплює підприємства, у яких створюють нематеріальні блага (духовні та інші цінності), а також надають нематеріальні послуги (охорона здоров'я, освіта, наукове консультування тощо).

Виробництво матеріальних і нематеріальних послуг складає **сферу послуг**.

Існує поділ виробництва на **первинне, вторинне, третинне** та **четвертинне**. Такий підхід не означає, що якійсь сфері надають переваги. Він лише підкреслює характер зв'язку між сферами. Наведена класифікація свідчить про те, що одні види виробничої діяльності є похідними від інших.

Первинне виробництво ґрунтується на безпосередньому привласненні того, що дає людині природа. До первинного виробництва належать сільське господарство (землеробство та тваринництво), гірничодобувна промисловість, золотодобувні виробництва, лісництво, рибальство.

Вторинне виробництво ґрунтується на первинному і є похідним від нього. Воно охоплює обробну промисловість, що створює засоби виробництва та продукти споживання, а також будівництво.

Третинне виробництво, що є похідним від первинного та вторинного, — це створення різноманітних послуг. Останні поділяються на такі, що обслуговують виробництво, та на споживчі послуги.

Інформація й знання утворюють четвертинний сектор економіки. Четвертинний сектор домінує в економіці постіндустріального суспільства. Капітал і праця — основа індустріального суспільства — поступаються місцем інформації — основі постіндустріального (інформаційного) суспільства. В інформаційному суспільстві провідне місце посідає індустрія інформації та знань. До неї відносять такі елементи: 1) освіту — найбільшу галузь

сучасної індустрії знань, яка об'єднує не тільки освітні заклади, а й самоосвіту, армію, церкву тощо; 2) систему науково-дослідних і конструкторських робіт; 3) засоби інформації та комунікації: пресу, друкарні, видавництва, телебачення, радіо, кіно, театр, поштовий, телефонний та мобільний зв'язок, мережу Інтернет тощо; 4) інформаційні машини й механізми: комп'ютери, друкарські машини, сигнальні та контрольні системи; 5) різноманітні консультаційні служби, звітність, обробку й передавання знань.

Сукупність галузей, що обслуговують виробництво, становить **виробничу інфраструктуру**. Це транспорт, зв'язок, торгівля, фінансово-кредитна сфера, інформація, реклама, лізинг, консультації з управління. Послуги виробничого характеру надають, наприклад, оптовий та роздрібний торговець, банкір, страховий та рекламний агент, брокер, водій, зв'язківець.

Соціальна інфраструктура охоплює ті галузі, які безпосередньо впливають на стан і розвиток окремих людей, надаючи їм нематеріальні форми багатства, і задовольняють соціальні потреби.

Соціальна інфраструктура складається з таких підкомплексів: соціально-культурного; оздоровчого; матеріально-побутового.

До соціально-культурного комплексу належать освіта, культура й мистецтво. Освіта забезпечує розвиток загального рівня знань населення та підготовку спеціалістів для всіх галузей народного господарства. Культура й мистецтво представлені театрами, палацами культури, клубами, бібліотеками, музеями. До закладів оздоровчого комплексу належать поліклініки, лабораторії, диспансери, санаторії, будинки відпочинку, будинки й пансіонати для людей похилого віку та людей з обмеженими можливостями, аптеки. Матеріально-побутовий комплекс представлений: житлово-комунальним господарством, яке охоплює водопостачання, теплопостачання, електрифікацію; службою побуту — ательє, пральні, хімчистки, перукарні; торгівлею і громадським харчуванням — ринки, магазини, кав'ярні, ресторани.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. За яким критерієм поділяється виробництво на первинне, вторинне й наступні?
2. У чому полягає значення розвитку соціальної інфраструктури?
3. Визначте, чи правильним є твердження: «Якщо матеріальне виробництво характеризується такою структурою: обсяг виробництва першого підрозділу до обсягу другого підрозділу співвідноситься як 2 : 1, то суспільство приносить у жертву поточне споживання заради розширення споживання в майбутньому». Стисло обґрунтуйте свою відповідь.

§ 7. Технологічні уклади: характеристика та розвиток

Важливою складовою, що істотно впливає на сталість розвитку економіки та вважається однією з найхарактерніших визначальних ознак цивілізації, є **технологічний уклад**. Поняття «уклад» означає встановлення певного порядку чого-небудь. Технологічний уклад характеризується єдиним технічним рівнем складових його виробництв, пов'язаних вертикальними та горизонтальними потоками якісно однорідних ресурсів, які спираються на загальні ресурси кваліфікованої робочої сили, загальний науково-технічний потенціал і певні технології. Питання про технологічні уклади тісно пов'язане з теоріями «довгих хвиль». Фундаментальний внесок у створення зазначених теорій зробив Микола Кондратьєв. Він стверджував, що науково-технічна революція розвивається хвилеподібно і кожний цикл триває приблизно 45—60 років. Протягом останніх століть в історії технологічної еволюції змінили одна одну п'ять хвиль і склалося п'ять технологічних укладів.

Перша хвиля (1770—1830 рр.) сформувала уклад, який ґрунтується на нових технологіях у текстильній промисловості та використанні енергії води. Цей період відзначається широким застосуванням парових двигунів і розвитком машинобудування.

Друга хвиля (1830—1880 рр.) позначилася механізацією виробництва майже всіх видів продукції, створенням мережі залізниць та морських шляхів. Економічними символами цього періоду були вугілля й транспортна інфраструктура.

Третя хвиля (1880—1930 рр.) базувалася на використанні в промисловому виробництві електроенергії, розвитку важкого машинобудування та електротехнічної промисловості на основі сталевого прокату, нових відкриттів у галузі хімії, становленні хімічної промисловості. Починає розвиватися виробництво автомобілів та літаків, кольорових металів, алюмінію, пластмас, товарів тривалого користування. З'являються величезні фірми, картелі та трести. Великі компанії поглинають дрібні, відбувається концентрація банківського та фінансового капіталів.

Четверта хвиля (1930—1980 рр.) характеризується становленням укладу, який базується на подальшому розвитку енергетики з використанням нафти, нафтопродуктів та природного газу, а також засобів зв'язку, нових синтетичних матеріалів. Це ера масового виробництва автомобілів, тракторів, літаків, різних видів озброєнь, товарів тривалого користування, будівництва швидкісних автомагістралей, аеропортів. З'являються та набувають швидкого поширення комп'ютери й програмні продукти для них. Атом спочатку використовується у воєнних, а згодом і в мирних цілях. На ринку утворюються транснаціональні корпорації.

П'ята хвиля, що розпочалася в середині 1980-х рр., спирається на досягнення в галузі мікроелектроніки, інформатики, біотехнології, генної інженерії, освоєнні нових видів енергії, космічного простору, супутникового зв'язку тощо. Відбувається перехід від розрізнених фірм або навіть транснаціональних корпорацій до єдиної мережі компаній, що з'єднані електронними засобами зв'язку, тісно взаємодіють у галузях технології, контролю якості продукції, планування інвестицій.

Сьогодні все помітнішими стають ознаки наступних — шостого й сьомого — технологічних укладів. Шостий дає поштовх до нового етапу в розвитку медицини та біотехнологій, сьомий — до створення технологій «холодного термоядерного синтезу», що має докорінно змінити енергетичний потенціал земної цивілізації.

Розвиток кожного укладу сприяє сходженню цивілізації на новий, вищий рівень, що створює наступність в історичному процесі й значно збільшує економічні можливості суспільства. Зміни форм організації виробництва стали фундаментом для розвитку технологічного способу виробництва, тобто способу поєднання засобів праці, предметів праці, технологій, інформації та організації виробництва.

В економічній літературі розглядають три етапи розвитку технологічного способу виробництва: ремісничий, машинний (індустріальний) та автоматизований (постіндустріальний). **Ремісничий спосіб виробництва** ґрунтується на використанні ручної праці та найпростіших інструментів. **Машинний спосіб виробництва** полягає в тому, що обробка предметів праці відбувається за допомогою машин, робітник став «придатком» машин. Машинна технологія призвела до спеціалізації та кооперації праці, до необхідності професійного управління виробництвом. **Автоматизований спосіб виробництва** характеризується тим, що контроль за роботою машин, механізмів переходить від людини до засобів автоматизації (комп'ютерів, автоматів). Індустріальну епоху поступово змінила постіндустріальна епоха — епоха систем комунікацій.

Нові технології, технологічні ноу-хау, нові продукти створюють нові ринки, нові сфери конкуренції, стимулюють традиційні галузі, передаючи досвід та отримані технічні результати, забезпечують появу нових ресурсів, створюють нові умови для розвитку суспільства.

Слід зазначити, що в цих умовах відбулася принципова переоцінка ролі людського чинника. Саме сучасні інноваційні зміни пов'язані з творчістю, інтелектом, знаннями, новаторством людини як основного носія інноваційних ідей. Нова економіка — це **економіка знань**, корпоративних знань. Під цим слід розуміти сукупний інтелект, кваліфікацію й винахідливість співробітників, сучасні інструменти, свободу творчості.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Визначте, чи правильним є твердження: «Якщо в суспільстві обсяг економічних ресурсів збільшився, то буде виготовлено більше товарів і послуг». Стисло обґрунтуйте свою відповідь.

Відповідь. Виробництво обумовлено не тільки наявністю ресурсів, але і їхнім раціональним використанням. До того ж необхідна певна пропорція між факторами виробництва (технологічна побудова виробництва). Звичайно, може бути виготовлено більше, але стверджувати однозначно не можна. У житті ми бачимо, що окремі країни, що мають великий ресурсний потенціал, створюють менший ВВП у країні. Підприємство теж може збільшити запаси сировини, але, не змінивши технології, рівня кваліфікації робітників, може й не досягти зростання обсягів товарів і послуг. Велике значення для зростання виробництва має певний технологічний уклад, економіка знань. Соціально-економічний чинник — відносини власності — теж визначає ступінь можливості розвитку суспільного виробництва. Твердження є неправильним.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Яким технологічним способам виробництва властиві такі характеристики: спеціалізація та кооперація труда; поєднання різних галузей для створення нового продукту; значне збільшення частки послуг у структурі суспільного виробництва; виготовлення продукції від початку до кінця однією людиною.
2. Цехова регламентація була економічно раціональною в XIII—XV ст. і мала тоді прогресивне значення в розвитку міського ремесла. Вона сприяла виробництву якісної продукції. Цехи мали сувору регламентацію: переслідували позацехових ремісників (партачів), обмежували виробництво, щоб уникнути будь-якої конкуренції. Наприклад, виробництво продукції дозволялося лише при денному світлі, продукція повинна була мати певні параметри. Для запобігання конкуренції інших міст треба було заповнити міський ринок якісними товарами. За неякісні вироби паризьких пекарів, наприклад, ставили до ганебного стовпа. Чому ремісничa технологія не є раціональною за сучасних умов?
3. Розвиток такої країни, як Арабські Емірати, доводить чи спростовує твердження: «У процесі заміщення технологічних укладів відсталі країни отримують перевагу. При формуванні нового укладу вони можуть орієнтуватися на вже накопичений інвестиційно-технологічний досвід розвинених країн, оптимізуючи склад створюваних технологічних ланцюжків»?

§ 8. Продукт виробництва: його структура та призначення

Ми вже з'ясували, що виробництво — це процес поєднання виробничих ресурсів із метою створення економічних благ (товарів і послуг). Тобто продуктом виробництва (праці) є економічне благо.

Економічне благо характеризується трьома ознаками.

1. Економічне благо завжди обмежене. Обмеженість — це дуже важливе поняття. Воно визначається не кількістю блага, а співвідношенням наявності блага й потребою в ньому. Обмеженість — недостатність із погляду бажання мати це благо. Те саме благо в різних умовах може бути економічним і неекономічним (вільним). Пісок у пустелі — це неекономічне (вільне) благо; пісок у кар'єрі — необхідне благо для будівництва, тобто обмежене, а отже, економічне благо.
2. Економічні блага відрізняються від неекономічних тим, що вони є результатом свідомої діяльності людей, орієнтованої на виробництво певних благ для задоволення певних потреб.
3. Благо має розподілятися через суспільний обмін, і його може отримати або той, хто готовий заплатити його ціну, або той, за кого погодилося заплатити суспільство. Зверніть увагу саме на суспільний обмін. Якщо продукт праці не пройшов етап ринкового кругообігу, то цей продукт не може бути враховано економікою, тому це неекономічне благо. Якщо ваша бабуся зв'язала светр і подарувала комусь (або продала й при цьому не є приватним підприємцем), то цей светр не є економічним благом. Економіка враховує товари й послуги тільки через ринковий оподаткований продаж.

Класифікація економічних благ відбувається за кількома критеріями. По-перше, усі товари й послуги можна розділити за ознакою споживання. Якщо вони споживаються в процесі задоволення потреб людей, то це **прямі (споживчі) блага**. Споживчими благами можна задовольняти і особисті, і групові потреби; і фізіологічні, і соціальні потреби; і за власні гроші, і за рахунок державного бюджету. Прикладами споживчих благ є одяг, житло, побутові товари, товари особистої гігієни, циркова й театральна вистава, транспортні перевезення. Прямі блага споживаються таким економічним суб'єктом, як домашнє господарство. Прямі блага можна назвати *благами для сучасності*, оскільки вони задовольняють потреби в процесі поточного споживання. Якщо ж товари й послуги споживаються в процесі виробництва інших товарів і послуг, то це **непрямі (інвестиційні, виробничі) блага**. Інвестиційні товари — це те, що купує фірма для виробничої діяльності: верстати, устаткування, транспорт, сировину, тобто речовий фактор виробництва. Фірма споживає й виробничі послуги: юридичні, рекламні, аудиторські. Тобто споживачем інвестиційних благ виступає такий ринковий суб'єкт, як фірма. Інвестиційні блага називають *благами для майбутнього*, тому що засоби виробництва, технології, наукові розробки забезпечують зростання виробничих можливостей, що гарантує вищий рівень споживання в майбутньому.

За критерієм сплати в процесі розподілу економічних благ їх поділяють на індивідуальні, суспільні та квазісуспільні блага.

Товари індивідуального споживання (предмети споживання й засоби виробництва) мають певні ознаки:

- такі товари подільні, тобто існують у вигляді порівняно малих одиниць, які доступні окремим покупцям; ці речі піддаються принципу виключення (із їх споживачів виключається людина або фірма, яка не в змозі платити за благо за ринковою ціною);
- власником речі стає той, хто бажає та спроможний сплатити за неї; такі товари мають ознаку конкурентності (споживачі

конкурують між собою за те, кому дістануться корисні властивості цього товару або послуги). Споживачем такого блага може бути тільки один суб'єкт (або одне домогосподарство, або одна фірма).

Суспільні блага мають такі ознаки:

- корисні речі є неподільними, оскільки складаються з настільки великих одиниць, що їх важко продати окремим особам;
- на ці блага не поширюється принцип виключення (тобто неможливо усунути людей від використання вигід цих благ, якщо вони не бажають за них платити);
- за них споживачі не конкурують між собою — одночасно отримати користь під час їхнього споживання може багато суб'єктів (скільки б не було перехожих на освітленій вулиці, користь від споживання для всіх суб'єктів однакова).

Виробництво суспільних благ суперечить раціональності ринку, тому їх виробляє державний сектор. Кошти на створення суспільних благ держава збирає у вигляді податків. Класичним прикладом суспільних (державних) благ є маяк, сигналами для орієнтування якого користуються всі морські судна. Сюди можна віднести суспільну безпеку, національну оборону й багато чого іншого.

Виділяють також квазісуспільні, або квазідержавні (латин. *quasi* — нібито), блага. До них може бути застосований принцип виключення, але держава вважає за необхідне брати на себе оплату цих благ. До цього виду благ належать бібліотеки, музеї, профілактичне медичне обслуговування, безкоштовний проїзд у транспорті для певних соціальних верств населення.

На перший погляд здається, що велика кількість безкоштовних благ характеризує уряд із позитивного боку. Проте наявність квазісуспільних благ — це ознака низького рівня доходів населення. За свої доходи члени суспільства не можуть задовольнити свої потреби, від яких залежить розвиток суспільства в цілому (наприклад освіта), і держава змушена втручатися в розподіл благ через надання квазісуспільних послуг.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

1. Визначте, чи правильним є твердження: «Проїзд у маршрутному автобусі (тролейбусі), на відміну від проїзду в таксі, є прикладом суспільного блага». Стисло обґрунтуйте свою відповідь.

Відповідь. Проїзд і в маршрутному автобусі (тролейбусі), і в таксі є прикладом індивідуального блага, тобто блага подільного, підвладного принципам виключення (можна легко виключити зі споживання цих благ тих, хто не заплатив за проїзд) і конкурентності (споживачі конкурують між собою за отримання цього блага, тобто за місце у транспорті).

Проте проїзд в автобусі (тролейбусі) може бути квазісуспільним благом, тобто держава може виділити деякий тип споживачів, за яких вона погоджується платити, наприклад, проїзд в автобусі для пенсіонерів може бути безкоштовним. Твердження є неправильним.

2. Доповніть схему класифікації благ, використавши наведені блага: 1) лікарські рослини; 2) послуги авіаперевезення; 3) Детективи Е. С. Гарднера; 4) партитура вальсів Й. Штрауса; 5) феєрверк на день міста; 6) комп'ютер; 7) проїзд у метрополітені; 8) нафта; 9) послуги пожежної служби; 10) бетонозмішувач.

Алгоритм класифікації економічних благ

1) Усі названі блага необхідно поділити на неекономічні та економічні за трьома ознаками. Одні й ті самі блага належать і до економічних благ, і за певних умов до неекономічних. **Неекономічні блага:** лікарські рослини, зібрані в лісі людьми для власного споживання; нафта як невидобутий природний ресурс. **Економічними благами** можуть бути всі перелічені блага, у тому числі лікарські рослини в аптеці або як сировина для виробництва шампуню; нафта — як

сировина (природний виробничий ресурс) у хімічній промисловості.

2) Поділяємо блага на **споживчі** (прямі) та **інвестиційні** (непрямі). Одні товари чи послуги можуть бути тільки споживчими (детективи, феєрверк, проїзд у метрополітені); інші — тільки інвестиційними (нафта, бетонозмішувач). Існують такі товари й послуги, які споживаються і домашніми господарствами, і фірмами (лікарські рослини, послуги з авіаперевезення, партитура вальсів, комп'ютер, послуги пожежної служби).

3) Поділяємо блага на **індивідуальні**, тобто ті, які домогосподарство або фірма купують за свої фінансові ресурси, та **суспільні** (за ознаками невиключення та неконкурентності). Поділ може бути тільки за принципом «або — або». *Індивідуальні*: лікарські рослини, послуги з авіаперевезення, детективи, партитура вальсів, комп'ютер, проїзд у метрополітені, нафта, бетонозмішувач. *Суспільні блага*: феєрверк (як дійство) на день міста, послуги пожежної служби. Ці блага оплачує держава з державного або міського бюджету. Індивідуальні блага можуть бути ще і квазісуспільними, якщо держава бере на себе оплату за ці блага замість певних верств населення. У нашому прикладі це проїзд у метрополітені. Поставимо відповідні цифри у схему.

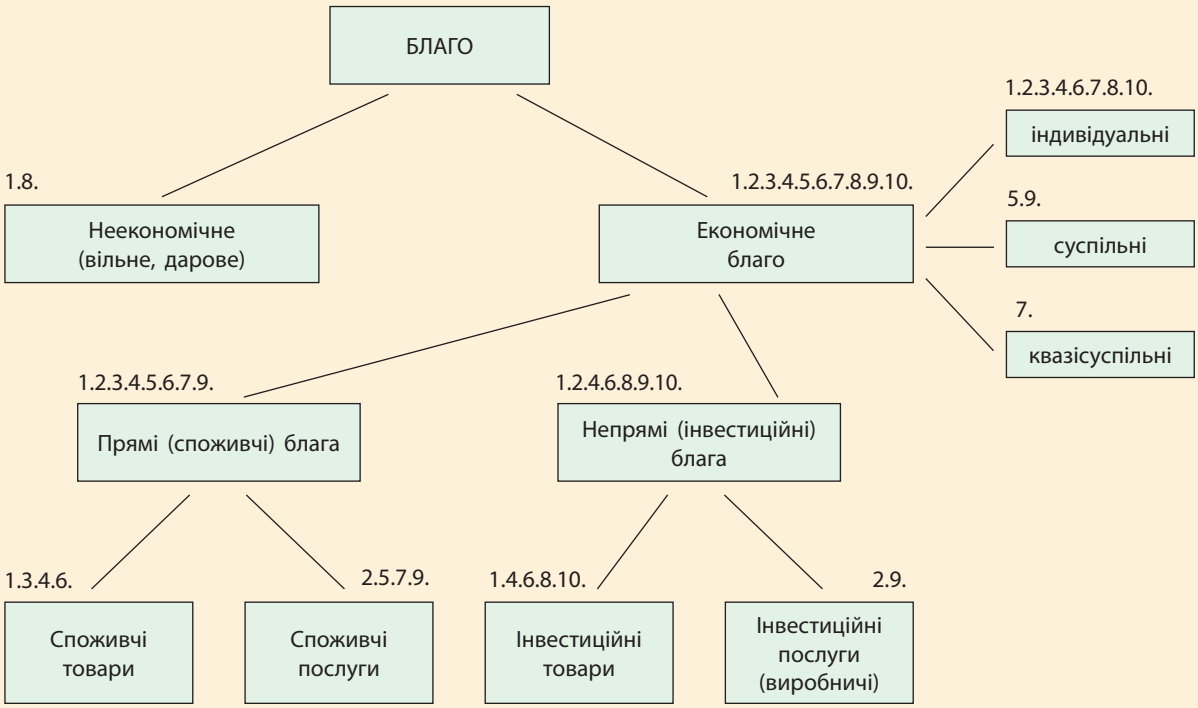

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть товари та послуги, які за певних обставин можуть бути і споживчими, і інвестиційними.
2. Наведіть приклади квазісуспільних благ, які отримує ваша родина.
3. Доповніть схему класифікації благ, використовуючи такі блага: 1) стіл; 2) мінеральна вода; 3) шоколад; 4) підйомний кран; 5) театральна вистава; 6) послуги перукаря; 7) консультація юриста; 8) кедрові горіхи; 9) кедрова олія; 10) фонтан на площі міста.

§ 9. Економічна ефективність: зміст та способи оцінювання

Процес виробництва в умовах обмеженості ресурсів має бути раціональним, що характеризується поняттям «ефективність».

Ефективність — це співвимірюваність результатів виробництва (кількості створюваних економічних благ — товарів та послуг) і витрат ресурсів на їх виробництво. Отже, суспільство в такий спосіб намагається оцінити обсяг вироблення продукції в розрахунку на одиницю витрачених виробничих ресурсів.

У загальному вигляді формула ефективності виробництва має такий вигляд:

$$Еф = \frac{\text{Результати виробництва (продукт)}}{\text{Витрати виробничих ресурсів}}$$

Чим більше благ створюється з наявних у підприємств ресурсів, тим ефективніше (результативніше) вони працюють.

Отже, *зростання ефективності* виробництва можливе за умови отримання більшого обсягу продукту від певного обсягу ресурсів, або отримання того самого результату від меншої кількості ресурсів, або за умови одночасного зростання результату та скорочення витрат ресурсів.

Виробнича ефективність досягається, коли бажані для суспільства товари й послуги виробляються з мінімальними витратами. Коли виробляють, наприклад, сметану з найнижчими можливими витратами на одиницю продукції, то це означає, що для її виробництва витрачають найменшу кількість ресурсів (молоко, трудові ресурси), і, отже, більша кількість ресурсів залишається для виробництва інших молочних товарів (кефір, йогурт, сир).

Розподільна ефективність означає, що ресурси спрямовуються на виробництво тих товарів та послуг і в такому їх співвідношенні, яке є найбажанішим для суспільства. Вона досягається тоді, коли виробляється продукція, що має оптимальну для суспільства структуру (усі види молочних продуктів відповідно до попиту споживачів).

Отже, розподільна ефективність означає розподіл ресурсів між галузями й фірмами таким чином, щоб отримати найбажанішу для суспільства структуру продукції. Виробнича ефективність означає, що кожен товар або послуга в цій оптимальній структурі продукції виробляється з найменшими витратами.

Графічно ефективність можна відобразити за допомогою кривої виробничих можливостей (мал. 1).

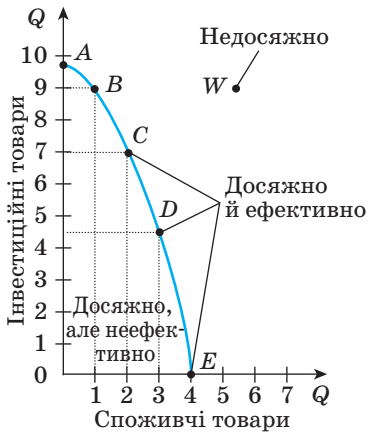

Мал. 1. Крива виробничих можливостей

Кожна точка на кривій виробничих можливостей показує деякий максимальний обсяг виробництва будь-яких двох продуктів. Коли економіка функціонує на межі виробничих можливостей, то збільшення кількості інвестиційних товарів означає зменшення кількості споживчих товарів і навпаки. Обмеженість ресурсів за незмінної технології робить недосяжною кожну комбінацію виробництва інвестиційних та споживчих товарів, що перебуває в точці, такій як точка *W*, яка розташована поза кривою. Точки ліворуч від кривої досяжні, але вони вказують, що повна зайнятість і виробнича ефективність не досягнуті.

Одним із припущень, які використовують в економіці, є повна зайнятість ресурсів та ефективність виробництва. Це означає, що економіка функціонує в умовах повного використання всіх наявних ресурсів (повна за-

ЧИННИКИ ЗРОСТАННЯ ПРОДУКТИВНОСТІ ПРАЦІ

Науково-технічні	Організаційно-економічні	Соціально-психологічні
• Механізація • Автоматизація • Комп'ютеризація • Модернізація виробництва • Нові матеріали • Упровадження наукових розробок	• Організація виробництва • Організація праці • Управління виробництвом • Стандартизація • Контроль якості	• Кваліфікація кадрів • Ініціатива • Творчість • Соціально-психологічний клімат

йнятість) і виробляє товари та послуги за найменших витрат (ефективне виробництво).

Ефективність виробництва позначають будь-якою точкою на кривій виробничих можливостей. Отже, за допомогою методу математичного моделювання можемо визначити таку економічну категорію, як ефективність. Ефективність — це такий стан економіки, за якого збільшення виробництва одного товару можливе тільки за рахунок зменшення виробництва іншого товару.

Ефективність вимірюється за допомогою математичних показників, які характеризують ефективне використання факторів виробництва.

Ефективне використання капітальних ресурсів (засобів праці) аналізується за допомогою таких показників, як **капіталовіддача** та **капіталомісткість**. Капіталовіддача показує кількість продукції, виробленої з одиниці основних виробничих фондів (засобів виробництва). Це додатний показник: його зростання призводить до збільшення ефективності. Зворотний (від'ємний) показник — капіталомісткість — показує вартість витрат на засоби виробництва на одиницю виробленої продукції. Необхідно прагнути зменшення цього показника, щоб збільшити ефективність виробництва.

Ефективне використання предметів праці аналізується за допомогою таких показників, як **матеріаловіддача** та **матеріаломісткість**. Матеріаловіддача показує, скільки вироблено продукції з одиниці витрачених матеріальних ресурсів (сировини, матеріалів, палива, електроенергії та ін.). Матеріаломісткість є зворотним показником, який характеризує вартість витрат предметів праці на одиницю виробленої продукції. Щоб збільшити ефективність виробництва, необхідно застосовувати чинники, які призводять до зростання матеріаловіддачі та зменшення матеріаломісткості: безвідходні технології; енергозберігаючі технології, винахід нових штучних видів сировини.

Раціональне використання особистого фактора виробництва (трудових ресурсів) характеризується такими показниками, як продуктивність праці та трудомісткість.

Продуктивність праці — це кількість товарів і послуг, вироблених одним суб'єктом (працівником, бригадою, цехом, підприємством, країною) за одиницю часу. Продуктивність праці показує рівень технології й організації виробництва. Тому основним показником є годинна продуктивність, хоча використовуються розрахунки за день або тиждень. Порівнюючи продуктивність праці в різних країнах, слід ураховувати різну тривалість робочого тижня.

Трудомісткість застосовується для вимірювання витрат праці на одиницю продукції. Вона показує, скільки часу потрібно для випуску одного виробу (у натуральному вираженні) або для виробництва продукції на одну гривню (у вартісному вираженні). Показник трудомісткості обернено пропорційний продуктивності праці. За правилами обернених величин можна записати залежність:

$$П = 1 : Т; \quad Т = 1 : П.$$

Обчислюючи продуктивність праці, необхідно застосовувати певні методи.

1. Якщо обсяги виробництва певного товару обчислюють у натуральних величинах (штуках, тоннах, літрах та ін.), то продуктивність праці не залежить від зміни цін, і тому індекс ціни (інфляція) не враховується. Індекс продуктивності праці обчислюють за формулою:

$$I_{ПП} = \frac{I_Q}{I_L},$$

де $I_{ПП}$ — індекс продуктивності праці;
I_Q — індекс обсягу виробництва;
I_L — індекс кількості робітників.

2. Якщо виробництво вимірюється у вартісному (грошовому) вираженні, то для обчислення продуктивності необхідно виключити фактор зростання цін.

$$I_{ПП} = \frac{I_{(Q \cdot P)}}{I_L \cdot I_P},$$

де $I_{пп}$ — індекс продуктивності праці;
$I_{(Q \cdot P)}$ — індекс обсягу виробництва в поточних цінах;
I_P — індекс цін;
I_L — індекс кількості робітників.

3. Вимірювання продуктивності праці за декілька періодів.

$$I_{(за\ n\ періодів)} = I_1 \cdot I_2 \cdot I_3 \cdot \ldots \cdot I_n.$$

$$I_{сер} = \sqrt[n]{I_1 \cdot I_2 \cdot I_3 \cdot \ldots \cdot I_n}$$

4. Якщо виробляється декілька товарів, то обсяг виробництва підприємства обчислюють таким чином:

$$Q_А \cdot P_А + Q_Б \cdot P_Б + Q_С \cdot P_С + \ldots,$$

де Q — обсяг у натуральному вираженні;
P — ціни товарів.

Сучасна економічна наука вважає, що поряд із показниками економічної ефективності слід визначати й ефективність природокористування за допомогою еколого-економічної ефективності, яку можна обчислити в такий спосіб: Загальноекономічна ефективність виробництва – (Вартість природоохоронних заходів + Втрати від пошкодження природного середовища + Вартість природних ресурсів). Такий розрахунок показує, що при значному рівні прибутковості деревообробна промисловість в Україні стає неефективною.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

За перший рік після підвищення цін на 12 % випуск продукції в поточних цінах зріс на 35 %. Кількість робітників спочатку зменшилася на 12 %, а потім зросла на 1/8. Наступного року трудомісткість виробництва знизилася на 10 %.

Визначте: 1) як змінилася продуктивність праці за два роки; 2) якими є середньорічні зміни продуктивності праці.

Розв'язання.

Для виконання завдання використаємо індексний метод:

$$I_{пп} = I_{пп\ 1\text{-го року}} \cdot I_{пп\ 2\text{-го року}}.$$

$I_{пп\ 1\text{-го року}}$ визначимо за формулою:

$$I_{пп\ 1\text{-го року}} = \frac{I_{(QP)}}{I_P \cdot I_L}$$

$$I_Q = \frac{100+35}{100} = 1{,}35;\ \ I_P = 1{,}12;\ \ I_L = I_{L_1} \cdot I_{L_2},$$

$$I_{L_1} = \frac{100-12}{100} = 0{,}88;\ \ I_{L_2} = 1 + \frac{1}{8} = \frac{9}{8} = 1{,}125$$

$$I_L = 0{,}88 \cdot 1{,}125 = 0{,}99.$$

$$I_{пп\ 1\text{-го року}} = \frac{1{,}35}{1{,}12 \cdot 0{,}99} = 1{,}2175$$

$$I_{пп\ 2\text{-го року}} = 1 : I_{трудомісткості};$$

$$I_{трудомісткості} = 0{,}9;$$

$$I_{пп\ 2\text{-го року}} = 1 : 0{,}9 = 1{,}11;$$

$$I_{пп\ заг} = 1{,}2175 \cdot 1{,}11 = 1{,}35.$$

Оскільки індекс більший за одиницю, то за два роки відбулося підвищення продуктивності праці на (1,35 – 1) · 100 % = 35 %.

Середньорічна зміна продуктивності праці визначається як $I_{сер} = \sqrt{I_{заг}} = \sqrt{1{,}35} = 1{,}16$, тобто в середньому щорічно продуктивність праці зростала на $(1{,}16 - 1) \cdot 100\,\% = 16\,\%$.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які чинники впливають на зростання продуктивності праці?
2. Якщо за інших рівних умов збільшиться зайнятість населення у сфері матеріального виробництва, то як це вплине на такий показник, як трудомісткість? Чи зросте при цьому ефективність виробництва?
3. Ефективний стан економіки характеризується такими показниками: 158 споживчих благ; 97 інвестиційних благ. Як можна охарактеризувати виробництво (ефективне, неефективне, неможливе), якщо нові показники стануть такими: 165 споживчих благ; 97 інвестиційних благ.
4. Чим різняться поняття «ефективність виробництва» та «ефективність використання ресурсів»?

§ 10. Взаємозв'язок основних сфер економіки: виробництва, розподілу, обміну та споживання

У процесі суспільного виробництва створюється суспільний продукт, який проходить стадії (фази): виробництво, розподіл, обмін та споживання. Вони між собою взаємопов'язані, хоча кожна з них відносно відокремлена й має певні особливості.

Насамперед тісно пов'язані виробництво та споживання. **Споживання** — використання продукту виробництва (товарів і послуг). Сам процес виробництва — це споживання засобів виробництва та трудових ресурсів (виробниче споживання). Особисте споживання визначає мету виробництва та його структуру. Кінцевою метою суспільного виробництва є створення продукції для задоволення потреб усіх членів суспільства. У процесі задоволення потреб виникає необхідність у таких самих або нових благах. Зростання потреб стимулює розвиток виробництва. Перш ніж увійти у фазу споживання, продукт має пройти стадії розподілу й обміну.

У процесі **розподілу** встановлюється частка певного суб'єкта (домогосподарства, фірми, держави) в отриманні суспільного продукту. Сутність розподілу визначається відносинами власності: у різних економічних укладах діють різні механізми й форми розподілу. Розподіл впливає на виробництво та споживання: стимулює зростання ефективності виробництва чи, навпаки, гальмує його залежно від ступеня прогресивності форми розподілу; формує структуру попиту населення і визначає черговість задоволення потреб. Насамперед існує об'єктивна необхідність розподілу суспільного продукту на дві частини, одна з яких надходить в індивідуальне споживання, а інша використовується для забезпечення безперервності виробництва, його вдосконалювання й рішення загальнонаціональних завдань. Ця частина, у свою чергу, розподіляється на: фонд відшкодування спожитих засобів виробництва; фонд на розширення виробництва; резервний чи страховий фонд; витрати управління; витрати на суспільні та квазісуспільні блага (школи, лікарні тощо); фонд утримання непрацездатних.

Розглядають розподіл засобів виробництва між галузями, регіонами та безпосередньо виробниками; розподіл трудових ресурсів за принципами попиту та пропозиції конкретних професій; розподіл предметів споживання відповідно до доходів споживачів. Розподіл — це економічний процес формування індивідуальних доходів населення. Розподіл доходів у ринковій економіці існує як функціональний розподіл за факторами виробництва. Факторні доходи (заробітна плата, рентний, відсотковий, підприємницький дохід) формуються в процесі первинного розподілу. Перерозподіл доходів держава здійснює через механізм оподаткування та витрат державного бюджету. Особистий дохід кожної людини поділяється на дві частини: споживання і заощадження.

Обмін — це рух товарів та послуг від виробників до споживачів. Він може проводитися за допомогою бартеру або опосередковано — через гроші. У сучасній ринковій економіці обмін відбувається за участю грошей. Фаза обміну передбачає обмін діяльністю та здібностями, засобами виробництва й предметами споживання. Необхідність і можливість обміну зумовлена суспільним поділом праці та спеціалізацією. Виділяють три історичні форми суспільного поділу праці: відокремлення скотарства від землеробства; відокремлення ремесла від сільського господарства; виділення торгівлі. На основі цих форм розширюється господарський поділ праці (галузь); професійний поділ праці; технічний поділ праці (спеціалізація з виготовлення продукту за окремими операціями), що робить обмін об'єктивно необхідним. Суть будь-якого добровільного обміну — отримання вигоди, яка полягає в економії витрат праці для обох сторін. За будь-якої розвиненої системи товарного (ринкового) обміну має функціонувати правова система, що реєструє та захищає права всіх типів і форм власності.

ПОРАДИ ПІДПРИЄМЦЮ

Ідея обміну між двома сторонами угоди купівлі-продажу з метою взаємної вигоди є основою в підприємництві. Крім складання короткострокових угод, продавець зацікавлений у довгострокових відносинах зі своїми клієнтами: дистриб'юторами, дилерами, постачальниками.

Обмін — це рух товарів від одного власника до іншого. Він передбачає наявність еквівалентності товарів. За сучасних умов з'явилося багато нових функцій обміну, які не мають безпосереднього зв'язку з процесом виробництва. Збільшуються різні форми біржової торгівлі, спекулятивні угоди на ринках товарів і цінних паперів, валютні операції. Відповідно постало й багато різноманітних ринків, на яких здійснюються обмінні операції, задовольняються будь-які потреби покупців.

Сучасний ринок — це система, яка дає можливість покупцям і продавцям здійснювати вільну купівлю-продаж товарів. Ринок є механізмом, який зводить в одному місці покупців і продавців — постачальників товарів і послуг. Залежно від величини доходу, тобто тієї грошової суми, яка надійшла в розпорядження домогосподарства через розподіл та обмін, залежать розмір і структура споживання. Структура споживання неоднакова в різних груп домогосподарств.

Структура споживання передбачає такі групи витрат: харчування, одяг, житло, транспорт, медичне обслуговування, освіта та заощадження. Їх співвідношення різне для груп домогосподарств із різним рівнем доходу. Згідно із законами німецького економіста Е. Енгеля, загальна тенденція полягає в тому, що в разі підвищення доходів у структурі споживання відбуваються певні зміни. По-перше, збільшується загальний розмір витрат на харчування, що сприяє покращенню його якості, оскільки купуються якісніші продукти харчування. Водночас частка витрат на харчування в міру зростання доходів має тенденцію до скорочення. По-друге, суттєво зростає як абсолютний розмір, так і частка витрат на придбання товарів і послуг для задоволення соціально-культурних потреб (медичне обслуговування, освіта, відпочинок, розваги). По-третє, із підвищенням доходів зростає як абсолютна, так і відносна частина доходів, що заощаджується, накопичується. Частина цих доходів може бути використана для придбання факторів виробництва, тобто фази суспільного виробництва взаємопов'язані в нескінченному процесі.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Покажіть взаємозалежність розподілу й обміну через міжнародну торгівлю.

Відповідь. Міжнародна спеціалізація виробництва означає спеціалізацію країн на виробництві певних видів продукції або послуг і міжнародний обмін ними. У результаті міжнародного поділу праці в країнах світу формуються галузі міжнародної спеціалізації, які значною мірою орієнтовані на експорт своєї продукції до зарубіжних країн. Саме ці галузі представляють країну в міжнародному поділі праці. Досить легко уявити собі спеціалізацію за продуктами харчування.

Канада є відомим у світі експортером зерна. Аргентина має величезні степи та є експортером м'яса худоби на світовому ринку. Куба асоціюється із цукром, а Бразилія — із кавою. Альпійські фермери — неперевершені виробники одного з найкращих у світі сортів сиру.

Країни можуть спеціалізуватися також на послугах, зокрема на рекреаційних (тобто курортних). До країн із розвиненою сферою надання рекреаційних послуг прибувають туристи з усього світу (Греція, Чорногорія, Португалія, Іспанія). Лондонські фінансисти надають банківські послуги замовникам із багатьох країн світу. Лондон також відомий як світовий центр зі створення високоякісної комерційної реклами.

Швейцарські майстри — найкращі у світі виробники механічних годинників. У зв'язку з географічним поділом праці Об'єднані Арабські Емірати постають як світовий експортер нафти. Металургія, сільське господарство, машинобудівна та хімічна промисловості дають понад 80 % експорту України.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте вплив відносин власності на сутність кожної фази суспільного виробництва.
2. Як взаємодіють між собою окремі фази суспільного виробництва?
3. Визначте, чи правильним є твердження: «Будь-який обмін між розвиненими та економічно відсталими країнами приносить вигоди тільки економічно відсталим країнам, тому такий обмін для розвинених країн є благодійним».

ПРАКТИЧНА РОБОТА

Визначення показників ефективності використання ресурсів виробництва

МЕТА:

- засвоїти поняття: трудомісткість та продуктивність праці; матеріаломісткість та матеріаловіддача; капіталомісткість та капіталовіддача; ефективність;
- навчитися визначати зміни ефективності виробництва залежно від змін основних показників використання виробничих ресурсів;
- навчитися обчислювати та аналізувати зміни продуктивності праці.

ХІД РОБОТИ

Під час практичної роботи ми будемо аналізувати роботу майстерні з виробництва дерев'яних предметів для кухні. Три робітника виготовляють підставки під гаряче. Кожен робітник виготовляє товар від початку до кінця, виконуючи три операції: розпилює деревину на кружечки, зачищає поверхню із двох боків та покриває лаком. Перша операція механізована: розпилюють деревину на циркулярній пилі, тому витрати часу в усіх робітників однакові — 1,2 хв на один розпил. Продуктивність праці на інших операціях у всіх робітників різна. Другу операцію перший робітник виконує за 2,5 хв, другий — за 3 хв, третій — за 2 хв. Третю операцію перший виконує за 4 хв, трудомісткість у другого робітника на 40 %, а у третього — на 20 % більша, ніж у першого.

1. За наведеними даними зробіть розрахунки та заповніть таблицю. Розрахунки робимо у стовпчиках таблиці. Пам'ятаємо, що показник трудомісткості обернено пропорційний продуктивності праці. За правилами обернених величин можна записати залежність: П = 1 : Т; Т = 1 : П.

Робітники	Трудомісткість (хвилин на одиницю товару)	Продуктивність праці за годину (кількість товару/год)	Продуктивність праці за робочу зміну (8 год)
Перший робітник	1,2 хв + 2,5 хв + 4 хв = = 7,7 хв	60 : 7,7 = 7,8 підставки	7,8 · 8 = 62
Другий робітник			
Третій робітник			

Розрахунки округляємо за годину до десятих, а за робочу зміну (8 год) беремо цілу кількість підставок. Яку кількість підставок за такої організації праці виробить бригада протягом робочої зміни?

2. Якщо ввести спеціалізацію в бригаді, то яку з операцій має виконувати кожен із робітників і чому? Заповніть таблицю за умов спеціалізації.

Робітники	Назва робочої операції	Трудомісткість операції (у хвилинах)	Продуктивність праці бригади за годину	Продуктивність праці бригади за робочу зміну
Перший				
Другий				
Третій				
Усього (бригада)				

Використовуючи розрахункові дані, виконайте завдання.

1) Обчисліть індекс зміни продуктивності праці бригади за годину при переході до спеціалізації праці. Як ці зміни вплинуть на ефективність виробництва?
2) Визначте чинники, які можуть привести до зростання продуктивності праці бригади.

3. Підприємець вирішив змінити параметри товару так, що витрати деревини на кожну підставку зменшилися на 25 %. Як зміняться матеріаломісткість та матеріаловіддача виробництва? Як ці показники вплинуть на ефективність виробництва?
4. Підприємець вирішив циркулярну пилу замінити більш продуктивними засобами виробництва. Зміна технологій привела до збільшення капіталомісткості на 15 %.
   1) Обчисліть, як змінилася капіталовіддача виробництва.
   2) Розрахуйте, які зміни ефективності виробництва це викликало.
5. Проаналізуйте зміни ефективності виробництва бригади внаслідок:
   1) зростання продуктивності праці на __ % (див. розрахунки);
   2) зменшення матеріаломісткості на 25 %;
   3) збільшення капіталомісткості на 15 %.

   Заповніть таблицю (скористайтеся прикладом розрахунків у рубриці «Навчаємося разом»).

Показник	Характер впливу на ефективність (позитивний або негативний)	Індекс показника
Продуктивність праці		
Матеріаломісткість		
Капіталомісткість		

6. Зробіть висновки щодо зміни ефективності виробництва бригади.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

На підприємстві капіталовіддача зросла на 10 %, а трудомісткість зменшилася на 15 %. Як ці зміни вплинуть на ефективність виробництва?

Розв'язання. Капіталовіддача — це додатний показник, його зміни прямо пропорційно змінять показник ефективності. Індекс капіталовіддачі = (100 + 10) : 100 = 1,1.

Трудомісткість — це від'ємний показник, його зміни призведуть до оберненої залежності ефективності. Індекс трудомісткості = (100 – 15) : 100 = 0,85.

Таким чином, $I_{еф} = I_к : I_т = 1{,}1 : 0{,}85 = 1{,}29$.

При розрахунках додатні показники записуються в чисельник, а від'ємні — у знаменник. Якщо в чисельнику чи знаменнику декілька показників, то індекси перемножуються. Отже, ефективність виробництва зросла на: (1,29 – 1) · 100 = 29 %.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Чи належать гроші до виробничих ресурсів?
А так, але за умов, коли оплачуються проміжні товари
Б так, якщо на гроші купують капітальні ресурси
В ні, бо вони не беруть безпосередньої участі у виробництві
Г ні, якщо вони не розміщені на банківському рахунку

2. Протягом року вартість виготовленої продукції на бісквітній фабриці зросла втричі, а інфляція склала 50 %. Отже, за цей період на фабриці продуктивність праці
А збільшилася на 100 %
Б збільшилася у 2,5 разу
В знизилася у 2 рази
Г зросла в невизначену кількість разів

3. Із переліченого суспільним благом є
А хліб
Б бензин
В вуличний ліхтар
Г швидкісний експрес «Харків — Київ»

4. Із переліченого до капітальних ресурсів можна віднести
А трубопровід
Б державні облігації
В гроші на рахунках підприємства
Г поклади нафти

5. До інвестиційних послуг належать
А послуги стоматолога в кабінеті на території заводу
Б послуги стоматолога в обласній лікарні
В послуги юридичної фірми
Г послуги перукаря

6. Продуктивність праці на підприємстві визначається
А сукупним обсягом виробництва
Б кількістю працівників, що зайняті у виробництві
В обсягом виробництва з розрахунку на одного виробника
Г кількістю часу на виробництво одиниці товару

7. Якщо точка фактичного обсягу виробництва в країні розміщена на площині, яка обмежена осями координат та кривою виробничих можливостей, то це означає, що
А економіка використовує всі наявні ресурси
Б спостерігається повна зайнятість капітальних та природних ресурсів
В економіка спроможна виробити будь-яку кількість товарів та послуг
Г використання виробничих ресурсів неефективне

8. Якщо трудомісткість виробництва знизиться на 20 %, то продуктивність праці
А зменшиться менш ніж на 20 %
Б зросте на 20 %
В зросте на 25 %
Г зменшиться більш ніж на 20 %

9. Економічні блага відрізняються від неекономічних тим, що
А вони мають високий ступінь корисності
Б вони необхідні для життя людини
В їхній розподіл пов'язаний з обігом грошей у державі
Г вони завжди кінцево споживаються

10. Яке твердження є правильним?
А проблема обмеженості буде вирішена, коли можна буде повністю реалізувати досягнення науково-технічного прогресу
Б проблема вибору існує лише для виробників
В гроші — це найважливіший виробничий ресурс
Г індекси — це відносні показники, за допомогою яких можна показати динаміку явища чи процесу

11. Установіть відповідність між змістом виробничих ресурсів та їхньою класифікацією.

1 Люди, які здатні ризикувати та нести економічну відповідальність	**А** Природні ресурси
2 Люди, які здатні використовувати новітні технології у своїй трудовій діяльності	**Б** Капітальні ресурси
3 Сировина, яка закупається однією виробничою фірмою в іншої для подальшого виробництва	**В** Підприємницькі здібності
4 Транспортні засоби, які фірма використовує для перевезення природної сировини	**Г** Трудові ресурси
	Д Проміжні товари

12. Установіть відповідність між групами благ та їхньою класифікацією.

1 Послуги бібліотек, музеїв	**А** Інвестиційні блага
2 Послуги таксі, фотостудії	**Б** Індивідуальні блага
3 Послуги служби пожежної безпеки	**В** Неекономічні блага
4 Послуги банків, аудиторських фірм	**Г** Суспільні блага
	Д Квазісуспільні блага

УЗАГАЛЬНЮЄМО ЗНАННЯ

1. У чому полягає економічна відповідальність підприємця?
2. Підготуйте виступ за темою «Історія українського підприємництва».
3. Запитайте в рідних чи знайомих, які товари або послуги вони виробляють, та визначте:
   1) структуру виробництва (матеріальне чи нематеріальне; первинне, вторинне, третинне або четвертинне; чи належить до сфери послуг, виробничої або соціальної інфраструктури);
   2) класифікацію благ (за ознаками споживчих, інвестиційних, індивідуальних, суспільних, квазісуспільних благ).
4. Розв'яжіть задачі.
   1) За рік вартість виготовленої продукції зросла на 20 %, кількість робітників спочатку зросла на 10 %, а потім знизилася на 10 %, інфляція становила 12 %. Як змінилася продуктивність праці за рік?
   2) За перший рік трудомісткість виробництва знизилася на 15 %, а наступного року зросла на 5 %. Як змінилася продуктивність праці на цьому підприємстві за два роки? Які зміни продуктивності зафіксовані в середньому за півроку?
   3) Після підвищення цін на швейні вироби на 18 % в ательє збільшився обсяг випуску продукції на 12 % при зменшенні кількості робітників на 1/8. Як змінилася продуктивність праці в ательє?
5. Які галузі переважатимуть в економіці розвинених країн у найближчі 10—60 років? Які професії стануть актуальними у зв'язку із цим?
6. В Україні за 2016 р. у виготовленні виробів із деревини, виробництві паперу та поліграфічній діяльності випуск продукції збільшився на 2,8 %, у тому числі в обробленні деревини та виготовленні виробів із деревини та корка — на 1,9 %, у виробництві паперу та паперових виробів — на 3 %, поліграфічній діяльності, тиражуванні записаної інформації — на 4,5 %.

   В Україні за 2017 р. у виготовленні виробів із деревини, виробництві паперу та поліграфічній діяльності випуск продукції збільшився на 0,8 %, зокрема, в обробленні деревини та виготовленні виробів із деревини та корка — на 4,6 %, поліграфічній діяльності, тиражуванні записаної інформації — на 1,4 %. Водночас у виробництві паперу та паперових виробів обсяги продукції зменшилися на 2,4 %.

   Розрахуйте зміни випуску продукції за два роки.
7. Проаналізуйте дані таблиці. Який показник характеризує ефективність використання ресурсів? Назвіть три країни з найбільшою ефективністю за цим показником і три країни з найменшою ефективністю.

ЕНЕРГОМІСТКІСТЬ ВВП ЗА КРАЇНАМИ (2016 р.)

Місце за ВВП	Країна	Енергоспоживання на одну особу, (кВт)	Енергомісткість, (кг палива в нафтовому еквіваленті на один вироблений долар ВВП)
1	США	7164	0,154
2	Китай	1806	0,239
3	Японія	3898	0,116
5	Франція	4030	0,118
6	Велика Британія	3252	0,092
8	Росія	4926	0,243
10	Індія	565	0,166
13	Іспанія	2772	0,088
19	Саудівська Аравія	6167	0,271
20	Швейцарія	5468	0,069
24	Бельгія	5585	0,145
30	Таїланд	1698	0,200
33	Венесуела	695	0,074
36	Нігерія	713	0,301
39	Єгипет	903	0,147
53	Україна	2844	0,426
56	В'єтнам	683	0,215
59	Бангладеш	208	0,126

ТЕМА 3. СПОЖИВАЧ В ЕКОНОМІЦІ. ЕКОНОМІЧНІ ПОТРЕБИ ТА ЕКОНОМІЧНІ ІНТЕРЕСИ

§ 11. Розвиток і безмежність потреб споживача

Ми вже знаємо, що основним стимулом економічного суспільного розвитку є потреби. **Потреби** — це прояв необхідності отримати певні блага, відчуття нестачі чогось, бажання це придбати.

Ми вже визначали, що кожна людина має економічні та неекономічні потреби. Економічні потреби поділяються на потреби споживачів та виробничі потреби. Виробничі потреби пов'язані з діяльністю будь-якого підприємства (фірми), тому це потреби у виробничих ресурсах. Виробничі потреби вивчаються в теорії раціональної поведінки фірми. У цій темі ми будемо вивчати потреби **споживача** (англ. *consumer*).

Якщо людина задовольняє свої потреби за допомогою природних речовин або явищ, якщо це потребує зусиль власної праці або безкоштовної послуги членів сім ї, друзів, то це — неекономічні потреби. Наприклад, у деяких людей існує потреба в спілкуванні, у тому, щоб слухати спів лісових птахів, потреба віри в Бога, потреба в тому, щоб хтось із членів родини приготував вечерю.

Ми вже сформулювали основне завдання економіки як науки — вивчення раціональних методів використання обмежених ресурсів із метою найбільш повного задоволення всіх потреб. У межах цього завдання наука має виділити всі види наявних потреб і розглянути тенденції їхнього розвитку. Розглянемо основні напрямки класифікації економічних потреб споживача.

Фізіологічні потреби — це потреби в їжі, житлі, одязі тощо (це *базові,* або *нагальні потреби* людини, оскільки їх задоволення зумовлює можливість існування людини як біологічного виду).

Соціальні потреби — це потреби людини в духовному розвитку, освіті, підвищенні кваліфікації, спілкуванні, у розвитку творчих здібностей, суспільного виробництва, грошового обміну, обміні інформацією тощо (це те, що необхідно для розвитку здібностей людини в її існуванні як члена суспільства).

Потреби можуть бути *раціональними* й *нераціональними* (ірраціональними), адже вони або сприяють підтриманню життя та розвитку, або ні. *Раціональність* потребує, щоб вигоди при задоволенні потреби були більшими за витрати. *Нераціональні* —

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЮ ТЕМУ, ВИ НАВЧИТЕСЬ:

- **розрізняти** споживчі блага за критерієм задоволення різних потреб;
- **визначати** бюджет споживача;
- **наводити приклади** раціональної та нераціональної поведінки споживача;
- **обчислювати** загальну та граничну корисність від споживання та той обсяг споживання, який забезпечує оптимізацію корисності;
- **будувати** карту кривих байдужості та лінію бюджетного обмеження.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якою є кінцева мета споживача?
2. Чи завжди люди мали однакові потреби? Наведіть приклади потреб первісної людини, потреби тих, хто жив в епоху Середньовіччя, потреби людини XIX ст. та сьогодення.
3. Що визначає раціональність вибору?
4. Як називають напрямок економічної думки, що досліджує граничні показники?

якщо благо завдає шкоди в процесі споживання або ж може призвести до негативних наслідків у майбутньому. Нераціональні потреби можуть не проявлятися через негативні наслідки, але витрати на їх задоволення дуже великі (добиратися до школи на гелікоптері).

Часто раціональна потреба може перетворитися на нераціональну. Наприклад, потреба в інтернет-інформації може перетворитися на нераціональну, якщо за комп'ютером проводити багато часу.

Потреби людини залежно від способу задоволення можуть бути особистими (індивідуальними) або груповими (колективними, суспільними). *Індивідуальні* — коли суб'єктом бажань є окрема людина, і реалізація цих бажань залежить від її власної діяльності (наприклад, мати свій комп'ютер, велосипед, роликові ковзани, автомобіль тощо).

Групові (колективні, суспільні) — це потреби, які можна задовольнити тільки спільними зусиллями певної групи людей (сім'я, клас, школа, місто, країна). Для реалізації групової (колективної, суспільної) потреби обов'язковим є прийняття спільного рішення.

Прикладом може бути прагнення колективу будь-якого підприємства мати сучасне устаткування для виробництва конкурентоспроможної продукції, мати спортзал у школі, потреба членів гуртка сучасного танцю перемогти на конкурсі художньої самодіяльності, потреба родини в літньому спільному відпочинку. Може спостерігатися простий збіг індивідуальних потреб: наприклад, усі учні класу, розуміючи значення спорту, вирішили займатися плаванням. Проте особливість групових потреб полягає в тому, що вона може бути реалізована тільки спільними зусиллями всіх членів групи, тільки одним якимось загальним методом. Кожен учень класу самостійно прийме рішення: який басейн відвідувати, які дні присвятити спорту, і якщо хтось передумає, то можливість задоволення потреб для всіх інших не зміниться. Інша справа, якщо всі учні класу хочуть перемогти в конкурсі художньої самодіяльності. Вони мають спільно вирішити, який номер будуть виконувати, і тільки спільними зусиллями можуть задовольнити цю потребу.

Суспільні потреби — це потреби міста, регіону, країни, групи країн. Наприклад, розвиток системи освіти й медичного обслуговування, зменшення забруднення навколишнього середовища. Уряд, персоніфікуючи колективні потреби громадян, піклується про майбутні покоління, прагне будувати дороги, лікарні, навчальні заклади, забезпечує військову охорону тощо.

За ознакою часу потреби можна поділити на ***поточні*** та ***перспективні***. Так, наприклад, для певного учня або учениці середньої школи потреба мати підручник з економіки є поточною потребою, а, скажімо, потреба в навчанні на економічному факультеті університету — перспективна потреба. Отже, кожна потреба за класифікацією може бути або фізіологічною, або соціальною; або індивідуальною, або груповою (колективною, суспільною); або раціональною, або ірраціональною; або поточною, або перспективною. За кількісною визначеністю та мірою реалізації потреби можна розглядати як:

- абсолютні (перспективні потреби, які мають абстрактний характер і є орієнтиром економічного розвитку);
- дійсні (формуються залежно від досягнутого рівня виробництва і є суспільною нормою для певного періоду);
- платоспроможні (визначаються платоспроможним попитом);
- фактичні (задовольняються наявними товарами та послугами).

Існує й інший підхід до класифікації, який характеризує місце кожного типу потреб у суспільному розвитку. Найбільш поширеною є ***ієрархічна класифікація потреб***, запропонована американським психологом XX ст. ***Абрахамом Маслоу***. Вона вміщує такі основні ідеї та положення: люди постійно відчувають певні потреби; люди мають певні сильно виражені потреби, які можуть бути поєднані в окремі групи; групи потреб перебувають в ієрархічній взаємозалежності одна від одної; зазвичай людина відчуває одночасно декілька різних потреб, які перебувають між собою в комплексній взаємодії; потреби, які розташовані ближче до основи піраміди, мають бути задоволені в першу чергу; потреби більш високого рівня почи-

Абрахам Маслоу (1908—1970)

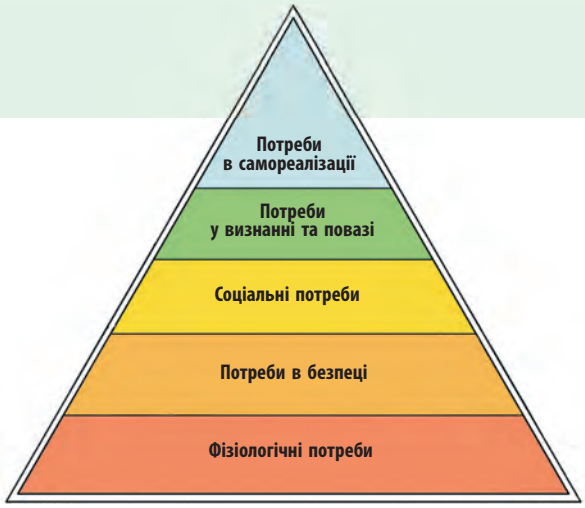

Мал. 1. Піраміда потреб за А. Маслоу

нають активно діяти на людину після того, як загалом задоволені потреби більш низького рівня.

Згідно з теорією А. Маслоу, існує п'ять груп потреб (мал. 1). Розглянемо характеристику кожної групи.

- ***Фізіологічні потреби.*** Потреби цієї групи розміщуються на першому поверсі умовної піраміди. До цих потреб відносять потреби, що забезпечують виживання людини як біологічної істоти (у їжі, воді, повітрі, теплі тощо).
- ***Потреби в безпеці.*** Це потреби в соціальних гарантіях: забезпеченні права на працю, отриманні медичної допомоги, середньої освіти, у пенсійному забезпеченні, захисті від внутрішніх та зовнішніх ворогів тощо. Ці потреби виражають прагнення людини зберегти певний рівень життя, зменшити економічні ризики.
- ***Соціальні потреби.*** Людина прагне участі у спільних діях, вона хоче дружби, любові, хоче бути членом певних об'єднань людей, із якими має спільні інтереси, намагається брати участь у суспільних заходах. Інколи саме соціальні потреби більшою мірою є об'єктивними. Людина повинна знайти можливості спілкування в колективі, який формується незалежно від її бажання (колектив класу, групи в навчальних закладах, трудовий колектив). Проте багато соціальних груп людина обирає за інтересами (різні гуртки, спортивні секції, клуби).
- ***Потреби у визнанні та повазі.*** Це потреби в позитивній оцінці індивіду з боку суспільства, в отриманні людиною певного соціального статусу, у повазі та визнанні з боку оточення. У ринковій економіці визнання проявляється через величину винагороди за працю. Тому для різних професій існує рівень кваліфікації. Визнання артиста народним — це не тільки високий соціальний статус, але й матеріальний стимул.
- ***Потреби в самореалізації.*** Ця група об'єднує потреби, пов'язані з прагненням людини розкрити свої здібності, розвивати в собі особистість та прихований у ній потенціал. Це процес саморозвитку особистості, постійного внутрішнього руху суб'єкта у своїй діяльності. На верхівку піраміди не кожен потрапляє зі своїми реалізованими потребами. Цьому заважають нереалізовані потреби на нижчих рівнях. У розвинених країнах завдяки високим пенсіям люди похилого віку починають цікавитися мистецтвом, дизайном, реалізують себе в бальних танцях тощо.

Ієрархію потреб не можна розуміти буквально. Так, наприклад, зовсім безглуздо стверджувати, що, якщо ви сьогодні не встигли поснідати, тобто потреба в їжі залишилася незадоволеною, то ви ні з ким не спілкуєтесь, тому що це потреба більш високого рівня. У той самий час у людському житті в цілому на перший план виступають потреби більш низького рівня, а коли вони задоволені — їхнє місце займають потреби більш високого рівня.

Розглянемо **чинники, що впливають на формування та зміну потреб.** Потреби не існують самі по собі — це завжди потреби

конкретної людини. Потреби набувають конкретного змісту у зв'язку зі своєрідністю інтересів людини, її фізичними і психологічними особливостями й перевагами.

Та сама необхідність виявляється в різних бажаннях, що залежать від конкретної ситуації, кліматичних умов, вікових і статевих ознак людини, національних особливостей та індивідуальних інтересів, уподобань і переваг, а також від рівня розвитку науки і техніки й економічного розвитку країни. Тому потреби різноманітні.

Потреби мають низку властивостей:

- вони не лише багатоманітні, а й мають *тенденцію до розвитку*, тобто до кількісного зростання та якісного вдосконалення;
- вони підкоряються *принципу заміщення*. Одну й ту саму потребу можна задовольнити в різний спосіб (чай, кава, вода; опалювати приміщення можна вугіллям або дровами);
- їм притаманна *властивість насичення* (для задоволення потреби необхідна певна кількість благ);
- потреби, якщо вони не задоволені, спонукають людину до дії. Задоволення потреб мотивує людей. Якщо одна потреба задовольняється, то на її місце потрапляє інша — не задоволена.

Усі ці властивості проявляються в дії закону зростання економічних потреб, який за сучасних умов характеризується переходом: від домінування матеріальних до пріоритетного розвитку духовних потреб, пов'язаних із творчістю та самовдосконаленням; від речової структури споживання до переваження в ній послуг; від прагнення безперервного нарощування обсягів споживання до розумного самообмеження.

Усвідомлення потреб і прагнення задовольнити їх набувають конкретної форми **економічних інтересів**. Ми вже розглянули інтереси ринкових суб'єктів: домогосподарств, фірм та держави. Реалізація інтересів потребує мотивації. Мотив у перекладі з латини означає «приводити в рух», «штовхати», тобто це усвідомлене спонукання. Спонукання економічних суб'єктів до певних дій породжує конкретний результат: задоволення потреб. Процес суспільного виробництва буде ефективним, якщо інтереси всіх суб'єктів збігатимуться. Суспільство має формувати матеріальні стимули в процесі реалізації економічних інтересів: систему заробітної плати; систему оподаткування; систему економічної відповідальності підприємців; систему захисту прав власності.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Надайте класифікацію потреб за такими ознаками: 1) фізіологічна чи соціальна; 2) індивідуальна чи групова (колективна, суспільна); 3) раціональна чи нераціональна; 4) споживча чи виробнича; 5) поточна чи перспективна.

1. Сидоренко П. мріє, щоб Єврокубок із футболу відбувся в Україні.

2. Після зустрічі з Н. Жижченко, яка пише електронну музику в українському проекті «Онука» (ONUKA), учні та учениці 10-Б класу вирішили навчатися музики.

Відповідь. 1. Соціальна, суспільна, раціональна, споживча, перспективна. 2. Соціальна, індивідуальна, раціональна, споживча, поточна.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Напишіть економічний твір про відмінності в потребах населення Європи, Азії, Африки в наш час. Визначте вплив на потреби людини таких чинників, як кліматичні умови, культурні традиції та історичні особливості країн у цих частинах світу, а також рівень освіти населення.
2. Визначте роль реклами у формуванні потреб людини.
3. Проаналізуйте зміни ваших потреб в іграх за віковою ознакою. Наведіть приклади відомих національних ігор.
4. Перелічіть суб'єкти та об'єкти економічних інтересів. Як досягається єдність економічних інтересів у суспільстві?

§ 12. Споживчі блага як засіб задоволення потреб

Безмежні потреби задовольняються за допомогою благ. **Благо** — це будь-який засіб, що використовують для задоволення потреб. Здатність предмета задовольняти яку-небудь потребу має бути усвідомлена людиною. Чому листя капусти — це благо, а листя осики — ні? Тому що людина вивчила властивості цих рослин і визначила залежність цих властивостей від потреб людини в їжі. Капустяне листя може задовольняти цю потребу, а осикове — ні. Коли будуть виявлені причинно-наслідкові зв'язки між властивостями осикового листя і яких-небудь потреб, то осикове листя буде благом. Одні блага наявні в майже необмежених масштабах (наприклад повітря), інші — в обмеженому обсязі. Останні, як ми з вами вже з'ясували, називаються економічними благами. Вони складаються з товарів і послуг.

Товари — це фізично відчутні предмети: їжа, взуття, автомобілі, будинки тощо. Послуга — це будь-яка дія, у процесі якої споживач отримує можливість задовольнити певну потребу, наприклад медичне обслуговування, перукарські чи освітянські послуги. Послуга надається людям чи фірмам у формі цілеспрямованої корисної дії чи обслуговування.

Якщо товари та послуги споживаються в процесі задоволення потреб людей, то це прямі (споживчі) блага. Ми вже поділяли економічні споживчі блага на індивідуальні, суспільні та квазісуспільні. Раціональний споживчий вибір потребує аналізу індивідуальних благ, які розподіляються за законами ринкової економіки.

Індивідуальні споживчі блага поділяються на блага довгострокового користування, що витримують багаторазове використання (автомобіль, книга, електроприлади, відеофільми тощо), і блага короткострокового користування, що зникають у процесі разового споживання (хліб, м'ясо, напої, овочі, фрукти тощо).

Цінність благ залежить від їхньої рідкості, насамперед від інтенсивності потреби й кількості благ, здатних задовольнити цю потребу. При цьому передбачається, що будь-яка потреба може бути задоволена декількома благами, а будь-яке економічне благо може використовуватися для задоволення різних потреб. Тому ми поділяємо товари й послуги на взаємозамінні (субститути) і взаємодоповнюючі (комплементи).

- **Взаємозамінні блага (субститути).** Якщо зростає споживання одного з них, то знижується використання іншого. Прикладами є пари продуктів: чай і кава; джинси і класичні брюки; шоколадні та карамельні цукерки. До субститутів належить багато споживчих товарів і виробничих ресурсів, а також різні послуги транспорту (поїзд — літак — автомобіль), сфери дозвілля (кіно — театр — цирк) тощо. Іноді товари стають субститутами лише за певних ситуацій або тільки для окремих споживачів. Наприклад, в учня і вчителя існує одна й та сама потреба: приносити до школи зошити, підручники та інше шкільне приладдя. Для ваших однокласників у задоволенні цієї потреби товарами-субститутами можуть бути портфель, спортивна сумка, сумка-пакет, рюкзак. А для вчителя? Найімовірніше, субститутами будуть тільки портфелі та «дипломати». Якщо ж потрібно скласти власні речі для походу, у цьому разі товарами-субститутами і для вчителя, і для учня служитимуть спортивна сумка, сумка-пакет, рюкзак.

Якщо ти хочеш задовольнити якусь потребу, то порівнюєш властивості та ціни кількох товарів-субститутів. На прийняття рішення щодо правильного вибору впливатиме так званий ефект **заміщення**. Відповідно до ефекту заміщення споживач купуватиме більше продукції, ціна на яку відносно нижча, щоб замінювати нею інші товари.

- **Взаємодоповнюючі блага (комплементи).** Вони супроводжують одне одного, і потреба в них одночасно збільшується або в той самий час знижується. Прикладами комплементарних товарів є стіл і стілець, автомобіль і бензин, ручка й папір, фотоапарат і фотоплівка, відеомагнітофон і касети тощо.
- **Незалежні товари, або самостійні.** Потреби в цих речах ніяк не пов'язані між собою (наприклад банани і риба, трикотажні вироби і наручний годинник).

Звісно, кожна людина має свої потреби, а отже, і бажання придбати на ринку ті або інші товари за певною шкалою пріоритетів, перші місця якої посідають найневідкладніші потреби, а за ними розташована решта. Інтенсивність потреби в благах визначається поняттям «корисність». **Корисність** — це суб'єктивне відчуття задоволеності від споживання блага. Корисність кожного блага має свої критерії. Наприклад, корисність одягу проявляється в розмірі, кольорі, дизайні; корисність продуктів харчування — у калорійності, кількості вітамінів тощо.

Корисність — поняття суто індивідуальне, ця категорія суб'єктивна. Те, що корисне для однієї людини, може бути абсолютно зайвим для іншої. Корисність банки консервів для мисливця в тайзі та для людини, яка потрапила на бенкет, неоднакова. Покупець купує товар тому, що він корисний і необхідний для задоволення його власних потреб. Можна навести безліч прикладів різноманітних благ, корисність яких для одних дуже велика, а для інших — нульова. Скажімо, для тих, хто захоплюється підводним плаванням, корисність акваланга дуже висока (наприклад 100 балів), натомість той, хто не вміє або не любить плавати, оцінить її в нуль балів. Можна навести приклади предметів споживання для людей різного віку (підгузники, ковзани, тростина). Корисність може проявлятися в ексклюзивності, у тому, що товар являє собою символ статусу. Така ситуація має назву **ефекту Веблена**. Товари Веблена — це дизайнерські прикраси, дорогі годинники й автомобілі класу люкс, брендові товари, що асоціюються з елітністю.

До функцій кожної держави належить контроль за процесом виробництва та надання якісних товарів та послуг. Питання щодо прав споживачів і створення правового поля для їхнього захисту є провідним у багатьох країнах світу. 1 квітня 1960 р. п'ять організацій споживачів із Нідерландів, США, Великої Британії, Бельгії, Австрії створили Міжнародний союз споживачів (IOCU), штаб-квартира якого розташована в Гаазі (Нідерланди). У 1973 р. Асамблея Європейського Союзу ухвалила Хартію захисту споживачів, у якій задекларовано право споживачів на захист і допомогу; компенсацію; консьюмерську інформацію; представництво і консультацію.

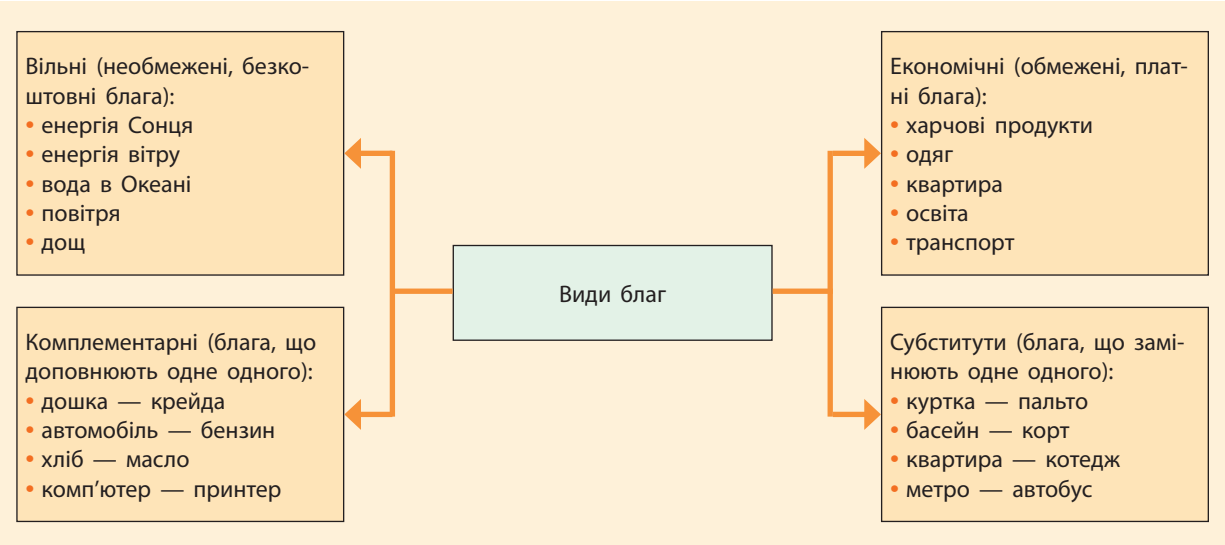

Споживачі мають право на інформованість, тобто захист від недостовірної інформації та реклами. Це право реалізується в розміщенні повної та правдивої інформації про властивості товару в повному обсязі, у місці й формі, зручних для сприйняття споживачем.

Декларація ООН від 1985 р. визначає ступінь моральності ринкових відносин, обстоює цивілізованість ринку та обізнаність споживача, закликаючи і виробника, і покупця, і продавця: «Будь чесним!». В Україні вперше у світовій практиці в 1991 р. був створений Державний Комітет України у справах захисту прав споживачів. У 1993 р. зареєстрована Українська асоціація споживачів як національна громадська організація.

Максимізація корисності є *метою споживача*, основним мотивом його поведінки.

У мікроекономіці склалися два підходи до пояснення поведінки споживача: *кардиналістський*, або кількісний, та *ординалістський*, або порядковий.

Кардиналістська модель поведінки споживача виходить із того, що корисність може вимірюватися кількісно за допомогою умовної одиниці — ютиля (від англ. *utility* — корисність). Маючи на меті максимізацію корисності, споживач оцінює споживчу властивість кожного товару в ютилях і вибирає товари з найбільшим числом ютилів. Величина корисності залежить не тільки від властивостей блага, але й від його кількості, тобто визначається функціонально.

Загальна величина задоволення, яку отримує споживач від усіх спожитих благ, називається *сукупною корисністю* (TU). Залежність сукупної корисності від кількості спожитих благ відображає функція: $TU = f(X, Y, ...)$, де X, Y... — кількості благ, що споживаються. Для випадку споживання одного блага (X) функція сукупної корисності має вигляд: $TU = f(X)$. Проте ключ до розгадки раціональної поведінки споживача полягає в категорії **«гранична корисність»**.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть продукти-субститути та комплементи, які ви споживаєте на сніданок.
2. Наведіть приклади товарів або послуг, у яких для вас корисність максимальна, а для інших може бути нульовою.
3. Запитайте своїх друзів про те, як вони проводять вихідні. Складіть список товарів та послуг, які вони при цьому використовують. Проаналізуйте, наскільки однотипні або різноманітні блага, що задовольняють одну й ту саму потребу — відпочинок у вільний час.
4. Підготуйте виступ за темою «Європейська система штрих-коду».

§ 13. Гранична корисність благ — основа споживчого вибору. Закон спадної граничної корисності

Уявіть, що ви втамовуєте спрагу в спекотний літній день. Спробуйте оцінити за 10-бальною шкалою корисність кожної з п'яти випитих склянок газованої води. Ви відчуваєте, що в міру втамування спраги кожна наступна склянка води матиме для вас дедалі меншу корисність.

Додаткова корисність, що додається кожною наступною порцією товару, має назву **гранична корисність (*MU*)**. *Marginal utility* — так поняття звучить англійською, якою його, власне, і почали застосовувати. Поняття «гранична корисність» слід розуміти як власну оцінку потреби в останній порції певних благ.

Гранична корисність (*MU*) — це додаткова корисність, отримана від споживання додаткової одиниці блага, або приріст сукупної корисності за умови зміни кількості блага на одиницю:

$$MU_X = \frac{\Delta TU}{\Delta X};\ MU_3 = TU_3 - TU_2;$$
$$MU_{10} = TU_{10} - TU_9.$$

Оскільки людина має потребу не взагалі в тому чи іншому предметі, а в певній його кількості, то потреба в ньому задовольняється відповідно до закону насичення потреб. Це перший закон, названий іменем його автора — німецького економіста Германа Госсена (1810—1858), який формулюється так: у міру збільшення кількості споживаного товару його корисність зменшується.

Для ілюстрування цього закону австрійський економіст Ойген фон Бем-Баверк наводить такий приклад. Людина усамітнено живе в лісі. Вона зібрала п'ять мішків зерна до наступних жнив. У чому полягає їх значущість для цієї людини? Один мішок хліба потрібний, щоб не померти з голоду, другий — щоб зберегти здоров'я й сили. Третій мішок він використовує для відгодівлі свійської птиці, четвертий — на виготовлення горілки, п'ятий — на корм папузі, якого тримає для розваги. Усі мішки мають однакову цінність. Проте якщо їх розташувати за зменшуваною для людини цінністю, то найвищу цінність матиме перший мішок зерна: він необхідний для збереження її життя. Цю найвищу цінність можна оцінити в 10 балів. Корисність другого мішка буде оцінена дещо нижче, скажімо, у 8 балів. Корисність (або цінність) решти слід оцінити в 6, 4 і, зрештою, в 1 бал. Таким чином, у міру зниження корисності зменшується суб'єктивна цінність мішків із зерном. Перехід до насичення потреби в зерні відбувається не одразу, а поступово. Корисність кожної нової одиниці (партії) блага (товару) зменшується.

У процесі збільшення кількості споживаного товару або послуг корисність від споживання кожної додаткової одиниці зменшується, а загальна корисність при цьому зростає. Тільки коли гранична корисність набуває від'ємних значень, загальна корисність зменшується.

$$TU_5 = MU_1 + MU_2 + MU_3 + MU_4 + MU_5$$
$$TU_6 = MU_1 + MU_2 + MU_3 + MU_4 + MU_5 + MU_6.$$

Якщо $MU_6 < MU_5$; то TU_6 як сума $> TU_5$ за умови, що $MU_6 > 0$.

Отже, раціональний споживач максимізує корисність від блага *X*, якщо припинить його споживання, як тільки гранична корисність останньої спожитої одиниці стане рівною нулю, тобто не додасть більше жодного задоволення.

Закон спадної граничної корисності стосується абсолютної більшості благ. Проте існують блага, при споживанні яких гранична корисність є висхідною (колекціонування, антикваріат, а також антиблага: алкоголь і наркотики для залежних від них осіб).

Таке становище пояснює парадокс води й алмаза (парадокс Адама Сміта). При збільшенні споживання води гранична корисність

ПОРАДИ ПІДПРИЄМЦЮ

Закон спадної граничної корисності (перший закон Госсена) має важливе практичне значення для діяльності фірм. Він відображає зв'язок між зниженням граничної корисності та зменшенням кількості товарів, яку споживачі готові купити. Виходячи з дії першого закону Госсена він має «призупинити падіння граничної корисності» зменшенням ціни на додатковий продукт. Літрова пляшка «напою» коштує 14 грн. Гранична корисність другого літра цього напою для покупця нижча, ніж першого, тому той самий напій у півторалітровій пляшці має коштувати менше ніж 21 грн (14·1,5). Якщо покупцеві пропонують продукт відповідно до його шкали цінностей, тобто дешевше, наприклад за 17 грн, то зазвичай покупець здійснює таку покупку.

кожного додаткового літра значно зменшується, а кожний додатковий карат алмаза збільшує корисність коштовностей. Ціни визначаються не загальною, а граничною корисністю.

Ми уже визначали, що в умовах ринкової економіки споживач робить вибір із позиції обмеженості свого доходу. Тому споживача цікавить віддача з одиниці витрат, тобто яку граничну корисність можна отримати з певного блага, витративши одну грошову одиницю. Набір товарів, який купує споживач, називається *ринковим споживчим кошиком*. Сукупна корисність ринкового кошика утворюється додаванням значень граничної корисності кожної одиниці товарів. Корисність кошика обчислюється як сума граничних корисностей кожної одиниці товарів, що містяться в ньому. Споживач віддасть перевагу тому товару, який додає на кожну грошову одиницю більше корисності.

Порівнюючи граничні корисності кожної одиниці товару з розрахунку на грошову одиницю, споживач послідовно переключає свій вибір з одного товару на інший, поки в межах свого бюджету вже не зможе збільшити сумарної корисності.

Прийнявши оптимальне рішення, споживач перебуває в стані рівноваги. *Рівновагу споживача* описує *другий закон Госсена*: для максимального задоволення потреб в умовах обмеженості благ необхідно припинити споживання всіх благ у точках, де інтенсивність задоволення від споживання кожного блага стає однаковою.

Тоді умова споживчої рівноваги може бути виражена в такий спосіб:

$$\frac{MU_1}{P_1} = \frac{MU_2}{P_2} = \frac{MU_3}{P_3} \ldots = \frac{MU_n}{P_n} = \lambda ,$$

де MU — гранична корисність; P — ціна; λ — гранична корисність грошей.

Якщо умова рівноваги не виконується, наприклад $MU_X / P_X > MU_Y / P_Y$, споживач має стимул до зміни структури споживання. Він почне перерозподіляти бюджет на користь товару X, при збільшенні споживання якого гранична корисність MU_x буде спадати, а гранична корисність товару Y, кількість якого зменшиться, буде зростати до відновлення рівноваги. При цьому сукупна корисність нового набору товарів у межах того самого бюджету зросте. Отже, рівновага у споживанні максимізує добробут споживача.

Якщо $\frac{MU_X}{P_X} < \lambda$, то гранична корисність грошей вища, ніж корисність товару, тому такий товар не буде куплений.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

1. Функція граничної корисності від споживання блага X має вигляд $MU = 20 - 2X$, а від споживання блага Y гранична корисність $MU = 28 - 2Y$. Зазвичай раціональний споживач купує 5 одиниць блага X і 10 одиниць блага Y. Гранична корисність грошей становить 1/2. Визначте ціни благ X та Y.

Розв'язання. За другим законом Госсена: $MU_x : P_x = MU_Y : P_Y = MU_{\text{грошей}}\ (\lambda)$.

Отже, $\dfrac{20 - 2X}{P_X} = \dfrac{1}{2}$;

$P_x = 2(20 - 2 \cdot 5)$. $P_X = 20$;

Аналогічно, $\dfrac{28 - 2Y}{P_Y} = \dfrac{1}{2}$;

$P_Y = 2(28 - 2 \cdot 10)$; $P_Y = 16$.

2. Перше яблуко дає хлопцеві задоволення, яке він оцінює у 28 ютилів. Кожне наступне яблуко дає додаткове задоволення на 2 ютилі менше, ніж попереднє. Скільки яблук має з'їсти хлопець, щоб максимально задовольнити свою потребу?

Розв'язання. Сукупна корисність починає зменшуватися, коли гранична корисність стає від'ємною. Граничну корисність за умовами задано формулою спадної арифметичної прогресії з першим членом 28 і різницею 2, тому

$$MU_i = 28 - 2(i - 1) \text{ або } MU_i = 30 - 2i,$$

де i — номер члена прогресії (порядковий номер яблука). Розв'язуємо нерівність $30 - 2i < 0$; $30 < 2i$, звідки $i > 15$. Таким чином, починаючи з 16-го яблука сукупна корисність зменшується. Раціональний споживач за цих умов має з'їсти 15 яблук.

3. Споживач склав для себе таблицю корисності трьох благ. На 25,2 грн він купив 3 шт. товару А за ціною 2 грн, 4 шт. товару Б за ціною 2,8 грн та 2 шт. товару В за ціною 4 грн.

Кількість одиниць товару	Товар А, *MU*	Товар Б, *MU*	Товар В, *MU*
1	15	12	10
2	10	11	8
3	8	10	6
4	7	7	3
5	5	6	1

1) Доведіть, що споживач не досяг максимуму корисності при його бюджеті.
2) Який набір благ забезпечує споживачеві максимум корисності при його бюджеті?

Розв'язання. 1) За даними таблиці ми маємо: $MU_{3А} = 8$; $MU_{4Б} = 7$; $MU_{2В} = 8$.

Асортимент куплених споживачем благ не задовольняє другий закон Госсена: 8/2 не дорівнює 7/2, 8 не дорівнює 8/4; тому максимуму корисності не досягнуто. 2) Необхідно обчислити MU/P для кожного товару.

Кількість одиниць товару	Товар А		Товар Б		Товар В	
	MU	*MU/P*	*MU*	*MU/P*	*MU*	*MU/P*
1	15	7,5	12	4,29	10	**2,5**
2	10	5	11	4,54	8	2
3	8	4	10	3,57	6	1,5
4	7	3,5	7	**2,5**	3	0,75
5	5	**2,5**	6	2,14	1	0,25

Знаходимо однакові числа у стовпчиках MU/P (2,5). У цьому випадку виконується другий закон Госсена: $\dfrac{5}{2} = \dfrac{7}{2{,}8} = \dfrac{10}{4}$. Можна придбати такий набір: 5 шт. А, 4 шт. Б, 1 шт. В. Загальна корисність цього набору:

$(15 + 10 + 8 + 7 + 5) + (12 + 11 + 10 + 7) + 10 =$
$= 95$ ютилів (корисність) перевищує загальну корисність раніше купленого набору:

$(15 + 10 + 8) + (12 + 11 + 10 + 7) + (10 + 8) =$
$= 91$ ютиль (корисність).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Визначте граничну корисність другої упаковки йогурту за такими даними: максимізуючи корисність, споживач купує на тиждень три упаковки кефіру за ціною 12 грн за упаковку та дві упаковки йогурту за ціною 18 грн за упаковку. Граничну корисність третьої упаковки кефіру споживач оцінює в 9 ютилів.
2. Як треба змінити обсяг споживання бананів, щоб максимізувати корисність, якщо зараз споживач купує по 5 кг яблук та бананів, оцінивши для себе корисність останнього кілограма яблук у 6 ютилів, а останнього кілограма бананів — у 8 ютилів. Ціна за 1 кг яблук — 18 грн, а за 1 кг бананів — 27 грн.
3. Зробіть розрахунки та заповніть пропущені дані в клітинках.

Кількість одиниць товару	Загальна корисність, *TU*	Гранична корисність, *MU*
3	15	5
6		4
9	33	
12	36	1

§ 14. Аналіз кривих байдужості. Гранична норма заміщення

Споживчі переваги відносно певних товарів та послуг можна показати також графічно. Візьмемо для прикладу родину з трьох осіб, яка планує купити йогурти «Малинка» та «Персик» для сніданку на тиждень. Припустимо, що одна людина віддає явну перевагу йогурту «Персик», а решта споживає по черзі обидва товари. Напевно, існують комбінації кількості цих товарів, що забезпечують рівну загальну корисність для сім'ї. Складемо таблицю рівноцінних для сім'ї кількостей обох споживаних продуктів на тиждень:

Назва	Кількість, шт.			
Йогурт «Персик»	7	11	15	18
Йогурт «Малинка»	14	10	6	3

За таблицею побудуємо графік, або так звану **криву байдужості** (мал. 2). Усі співвідношення кількості двох видів йогуртів, які розташовані на цій кривій, рівноцінні, тобто для загального споживача (сім'ї) цілком байдуже, яку саме комбінацію він отримає. На графіку позначимо криву **A**.

Рухаючись кривою байдужості зліва направо й згори донизу, ми збільшуємо споживання йогурту «Персик», зменшуючи споживання йогурту «Малинка». При збільшенні споживання йогурту «Персик» ми заміщуємо ним можливе споживання йогурту «Малинка», не змінюючи загальної корисності для всієї сім'ї.

Мал. 2. Крива байдужості

На підставі величини заміщення можна визначити, наскільки один товар має більше значення для споживача, ніж інший.

Якщо візьмемо більш високий рівень задоволення потреб (наприклад, кожен з'їдає по дві упаковки йогурту за сніданком), тоді крива зміститься праворуч. Вдавшись до інших можливих варіантів поєднання продуктів, ми можемо скласти карту байдужості, що є сімейством ліній (кривих) байдужості (мал. 3).

Таким чином, крива байдужості демонструє всі можливі комбінації двох товарів, які дають споживачеві рівну загальну корисність і тому однаковою мірою бажані. Основна характеристика кривих байдужості — гранична норма заміщення (MRS), яка визначає, від скількох товарів Y треба від-

ПОРАДИ ПІДПРИЄМЦЮ

Теорія споживчого вибору широко використовується фірмами під час розроблення нових різновидів продукції та вдосконалення вже вироблених. Наприклад, для фірми, яка випускає молодіжне взуття, треба знати, що для споживачів є більш важливим параметром: зручність, довговічність, дизайн, колір. За результатами соціологічного опитування будують криві байдужості за зазначеними параметрами. Аналіз граничного рівня заміщення дає змогу виявити, куди варто вкладати кошти в першу чергу: у розроблення довговічних моделей чи в дизайн. Якщо $MRS_{XY} > 1$, то споживач віддає перевагу параметру, розміщеному по осі OX.

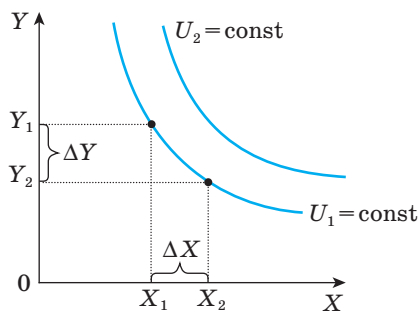

Мал. 3. Карта кривих байдужості

мовитися, щоб отримати одну додаткову одиницю товару X за незмінного загального розміру корисності для споживача. $MRS_{XY} = -\frac{y}{x}$. У міру збільшення споживання блага X на кожну наступну одиницю MRS_{XY}, як правило, зменшується, що визначає ввігнутий вид кривої.

Ми проаналізували, як раціональний споживач визначає **бажані** варіанти покупок, але необхідно виділити можливі покупки, що потребує подальшого аналізу бюджету споживача.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

За даними наведеної кривої байдужості обчисліть для раціональної покупки співвідношення цін сиру та ковбаси.

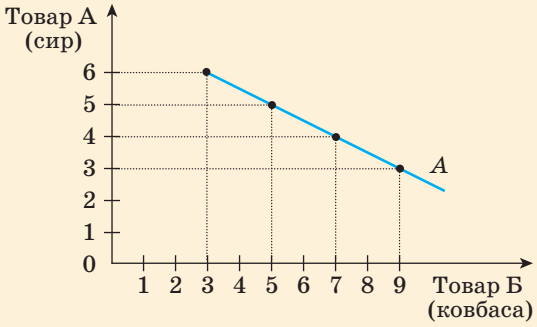

Розв'язання. За графіком кривих байдужості необхідно навчитися визначати норму заміщення. На осі OX відкладаємо кількість споживаного товару Б (наприклад ковбаси). На осі OY відкладаємо кількість споживаного товару А (наприклад сиру). Ковбасу та сир можна споживати як товари-субститути, наприклад, готуючи з ними бутерброди до сніданку. Припустимо, крива байдужості вже задана (намалюйте її довільно або побудуйте за конкретними даними аналогічно до кривої споживання йогуртів). Тепер візьмемо певну кількість споживаного товару А (4 бутерброди із сиром). Із цієї точки встановлюємо перпендикуляр до перетину з кривою байдужості, а з точки перетину опускаємо перпендикуляр на іншу вісь. Ви отримаєте X_1, що визначає кількість споживаного товару Б (7 бутербродів із ковбасою). Далі, зменшивши споживання товару А (сир) на одиницю, повторіть операцію. Ви отримаєте точку X_2, яка визначатиме нову кількість споживаного товару Б (9 бутербродів із ковбасою). Різниця між X_2 та X_1 показує ту кількість товару Б (2 бутерброди з ковбасою), якою ми замінюємо споживання 1 одиниці товару А (бутерброд із сиром). Це й буде норма заміщення. Якщо норма заміщення товару А > 1, то споживач віддає перевагу товару А, якщо < 1 — товару Б.

Оскільки норма заміщення однієї одиниці сиру дорівнює 2 одиницям ковбаси, тобто більше 1, то споживачі віддають перевагу сиру. Отже, за однакової кількості споживання ковбаса принесе корисність, яка умовно дорівнює MU, а сир — $2MU$. Виходячи з рівняння максимізації корисності $\frac{MU_1}{P_1} = \frac{MU_2}{P_2}$, записуємо конкретну функцію $1/P_к = 2/P_с$. Розв'язуємо рівняння: $2P_к = P_с$.

Таким чином, ціна сиру (саме для конкретного споживача) може вдвічі перевищувати ціну ковбаси.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Чи відображає однакову структуру покупки за однакових доходів споживача кожна точка, що лежить на кривій байдужості?
2. Увігнутий характер кривих байдужості — найбільш загальна й поширена ситуація. Однак умова зменшення граничної норми заміщення не завжди зберігається. За малюнком знайдіть відповідність між графіками (1, 2, 3) та значеннями норми заміщення (А, Б, В). **А.** $MRS_{XY} = 1$; **Б.** $MRS_{XY} = 0$; **В.** $MRS_{YX} = 0$. Охарактеризуйте в кожному випадку переваги в смаках споживача.

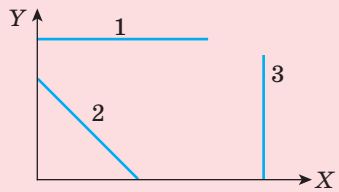

§ 15. Бюджетна обмеженість вибору споживача. Раціональний вибір споживача

Ми розглянули першу умову раціонального вибору, але необхідно враховувати й другу умову: покупка має бути в межах наявного бюджету.

Бюджетне обмеження вказує на те, що загальні витрати не повинні бути більшими за наявний дохід. Бюджетне обмеження можна проілюструвати за допомогою бюджетної лінії. ***Бюджетна лінія*** відображає певні набори благ, придбання яких вимагає однакових витрат. Якщо у вас у кишені 30 грош. од., а ціна товару Y — 15 грош. од. за одиницю, а товару X — 6 грош. од., то графічно бюджетна лінія виглядатиме так: лінія А (мал. 4).

Тобто ми можемо придбати 2 одиниці товару Y, якщо весь дохід витратимо на придбання товару Y, та 5 одиниць товару X, якщо весь дохід витратимо на придбання товару X. Наборам товарів, які доступні споживачеві, відповідають точки на лінії та всередині трикутника, що обмежуються осями координат і бюджетною лінією.

Рівняння бюджетної лінії має такий вигляд:

$$I = P_X \cdot Q_X + P_Y \cdot Q_Y,$$

де I — дохід споживача;

P_X — ціна за одиницю блага X;

P_Y — ціна за одиницю блага Y;

Q_X — кількість одиниць блага X;

Q_Y — кількість одиниць блага Y.

Щоб знайти максимальні значення можливих покупок двох товарів, необхідно для кожного товару поділити величину доходу (I) на ціну певного товару (P_X або P_Y).

Аналізуючи функцію, ми бачимо, що положення бюджетної лінії залежить від двох чинників: зміни цін (вони можуть бути пропорційними для двох товарів або відносними для одного з товарів) та зміни величини доходу. Як змінюються можливості споживача в результаті зміни відносних цін і доходу?

1. За відносної зміни ціни одного товару змінюється нахил бюджетної лінії, що відобразиться в зміщенні бюджетної лінії відносно осі y або x. На мал. 4 показано, що відбудеться, якщо одне із благ (наприклад X) подешевшало. Ми бачимо, що за умови обмеженого бюджету споживач зможе тепер придбати більше блага X. Графічно це відобразиться у зміні кута нахилу бюджетної лінії.
2. За зміни доходу й постійних цінах розглянемо два випадки: 1) дохід зростає; 2) дохід зменшується.

Якщо дохід зростає або зменшується при незмінних цінах, то нахил бюджетної лінії залишається незмінним, а графічно це буде відображено в паралельному зсуві бюджетної лінії праворуч або ліворуч (мал. 5).

При цьому слід зазначити, що зростання доходу при незмінних цінах не тільки приведе до зростання номінального доходу, а й означатиме зростання реального доходу. Тобто споживачі матимуть можли-

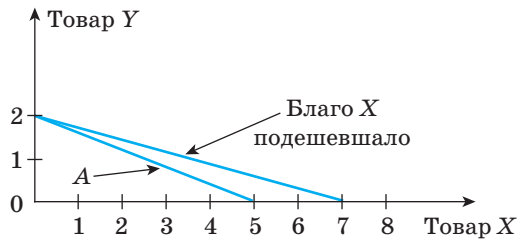

Мал. 4. Бюджетні лінії

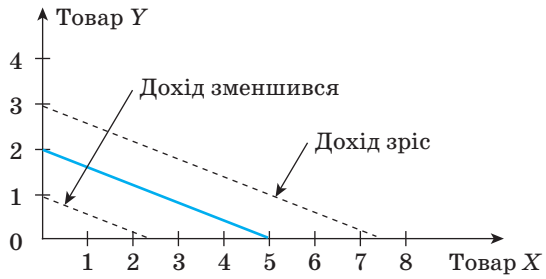

Мал. 5. Зміни реальних та номінальних доходів споживачів

вість придбати більшу кількість обох товарів. Зменшення доходу за незмінних цін означатиме падіння реального доходу споживачів.

3. Пропорційна зміна цін відповідна зміні реального доходу, тобто теж призводить до паралельного зсуву бюджетної лінії. При зростанні цін бюджетна лінія зміщується ліворуч (падіння реального доходу споживачів), при зниженні цін — праворуч (зростання реального доходу).

Отже, повторимо:

- Графічно всі **бажані** варіанти покупок двох товарів розташовані на кривих байдужості. При цьому такі варіанти відповідають умовам рівняння:

$$\frac{MU_1}{P_1} = \frac{MU_2}{P_2} = \frac{MU_3}{P_3} \ldots = \frac{MU_n}{P_n} = \lambda .$$

- Усі **можливі** варіанти покупок двох товарів розташовані на бюджетній лінії, яка описується таким рівнянням:

$$I = P_X \cdot Q_X + P_Y \cdot Q_Y.$$

Якщо ми перенесемо бюджетну лінію на карту байдужості, то отримаємо **графік споживчого вибору**. З одного боку, варіант вибору — це точка на кривій байдужості, яка відображає смаки споживача. З іншого — це точка на лінії бюджету, оскільки вибір споживача обмежений наявними грошима. ***Максимізація добробуту*** споживача настає в точці, у якій бюджетна лінія буде дотичною до найвищої кривої байдужості.

На мал. 6 точка з координатами X_1 та Y_1 — це той набір благ, який відображає стан рівноваги споживача та максимізує його добробут.

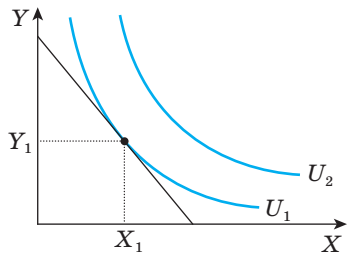

Мал. 6. Рівновага споживача

Щоб знайти координати X_1 та Y_1, необхідно розв'язати систему рівнянь:

$$\begin{cases} \dfrac{MU_X}{P_X} = \dfrac{MU_Y}{P_Y} \\ I = P_X \cdot Q_X + P_Y \cdot Q_Y \end{cases}$$

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

1. Визначте, чи правильним є твердження: «Бюджетна лінія зсувається ліворуч паралельно до попередньої тільки у випадку зменшення доходу споживача». Стисло обґрунтуйте свою відповідь.

Розв'язання. Паралельний зсув бюджетної лінії ліворуч може бути наслідком не тільки зниження доходу споживача, але й одночасного та однакового підвищення цін благ за незмінного доходу споживача.

Наприклад, *варіант 1*.

Дохід становить 15 грош. од. $P_X=3$; $P_Y=5$; $Q_X=5$; $Q_Y=3$. Дохід зменшили до 10 грош. од. $Q_X=3{,}3$; $Q_Y=2$. Бюджетна лінія змістилася ліворуч.

Варіант 2.

Дохід становить 15 грош. од. $P_X=3$; $P_Y=5$; $Q_X=5$; $Q_Y=3$. Ціни одночасно зросли в 1,5 разу. $P_X=4{,}5$; $P_Y=7{,}5$. $Q_X=3{,}3$; $Q_Y=2$. Бюджетна лінія змістилася ліворуч. Твердження є неправильним.

2. Споживач у зимовий сезон витрачає 600 грн на місяць на придбання груш та мандаринів. Гранична корисність груш для нього визначається рівнянням: $MU_X=30-2X$, де X — кількість груш у кг. Гранична корисність мандаринів становить $MU_Y=19-3Y$, де Y — кількість мандаринів у кг. Ціни товарів — 65 і 50 грн за 1 кг відповідно. Яку кількість мандаринів і груш придбає раціональний споживач? Продемонструйте раціональний вибір графічно.

Розв'язання.

1) Точка раціонального вибору належить кривій байдужості. Вона характеризує такий набір мандаринів та груш, що дає споживачеві максимальну загальну корисність. У цій точці, за другим законом Госсена, досягається така умова:

$$(30-2X)/65=(19-3Y)/50.$$

2) Точка рівноваги перебуває й на бюджетній лінії, тобто показує комбінацію мандаринів і груш як можливих покупок на виділений для цього дохід.

$$I=P_м\cdot Q_м+P_г\cdot Q_г,\ Q_г=X;\ Q_м=Y;$$
$$600=65X+50Y.$$

3) Визначимо параметри точки рівноваги — точки дотику кривої байдужості й бюджетної лінії. Розв'язуємо систему рівнянь.

$$\begin{cases}10(30-2X)=13(19-3Y);\\120=13X+10Y;\end{cases}$$

$$300-20X=247-39Y;\ 53=20X-39Y.$$
$$10Y=120-13X;\ Y=12-1{,}3X$$

$$53=20X-39(12-1{,}3X);$$
$$53+468=20X+50{,}7X;\ 521=70{,}7X$$
$$X=7{,}3;\ Y=12-1{,}3\cdot 7{,}3=2{,}5$$

Отже, раціональний споживач придбає груш — 7,3 кг; мандаринів — 2,5 кг.

Графічно ця задача має таке розв'язання.

Обчислюємо найбільші обсяги покупок груш (9,2 кг) та мандаринів (12 кг). Будуємо бюджетну лінію. Позначаємо на бюджетній лінії точку оптимального вибору з координатами: 7,3 кг груш та 2,5 кг мандаринів. Через цю точку проводимо умовну криву байдужості так, щоб бюджетна лінія була дотичною.

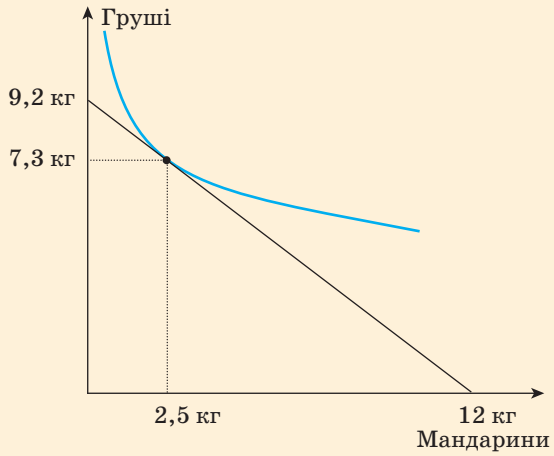

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Гранична корисність товару X для споживача дорівнює $60-5X$, а гранична корисність товару Y дорівнює $48-12Y$. Споживач витрачає 380 грн, $P_X=50$ грн, $P_Y=40$ грн. Обчисліть оптимальний споживчий кошик.
2. Споживач має дохід 80 грош. од. і купує 2 товари: X за ціною 5 грош. од. і Y за ціною 4 грош. од. Який із запропонованих товарних наборів є недоступним для споживача?

А $X=16$, $Y=0$ **Б** $X=11$, $Y=9$
В $X=8$, $Y=10$ **Г** $X=8$, $Y=8$

3. Покажіть за допомогою графічної моделі оптимальний вибір споживача, використовуючи розрахунки завдання 1.

ПРАКТИЧНА РОБОТА

Структура споживання родин із різним рівнем доходів

МЕТА:

- засвоїти різницю між абсолютними та відносними показниками аналізу структури споживання;
- навчитися аналізувати зміну структури витрат домогосподарств залежно від розміру доходів;
- набути навичок визначення чинників, які впливають на зміну структури споживання.

ХІД РОБОТИ

1. Споживання завжди різноманітне, тому що різноманітні потреби людини. Пригадайте види потреб.
2. Різноманіття потреб утворює структуру споживання. Структуру споживання можна охарактеризувати за допомого абсолютних та відносних показників. Дайте визначення абсолютних і відносних показників, правильно вказавши послідовність слів, позначених цифрами.

1) Абсолютні показники — ...

1	розміри
2	у конкретному
3	явищ
4	обсяг
5	час
6	у конкретний
7	певних
8	місці
9	які характеризують
10	рівень
11	це показники

2) Відносні показники — ...

1	порівнюваних
2	статистичних
3	співвідношення
4	показників
5	показників
6	які характеризують
7	двох
8	між собою
9	міру
10	це різновид

3. У чому вимірюють абсолютні та відносні показники?

4. Заповніть порожні клітинки таблиці, обчисливши необхідні абсолютні та відносні показники.

Показники	Середній місячний сукупний дохід сім'ї			
	Грн	%	Грн	%
Витрати сім'ї	2857,5	100	5349,8	100
Продукти харчування	2200			72
Одяг і взуття		3		4,5
Комунальні послуги		18	1016,46	
Культурний відпочинок і непродовольчі товари та послуги	42,86		213,99	
Інші витрати		0,5		0,5

5. Зробіть висновки, як змінюється структура споживання сімей із різним рівнем доходів.
6. У XIX ст. німецький економіст Е. Енгель довів, що зі зростанням величини доходів частка витрат на придбання товарів першої необхідності (насамперед продуктів харчування) скорочується, частка витрат на житло й одяг змінюється мало, водночас зростає частка витрат на задоволення культурних, соціальних та інших потреб. Чи підтверджують ваші висновки дію закону Е. Енгеля?
7. Проаналізуйте наведені нижче дані. Визначте чинники, які впливають на структуру споживання.

СТРУКТУРА СУКУПНИХ ВИТРАТ

Роки	2010	2011	2012	2013	2014*	2015*	2016*
Сукупні витрати в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн	3073,3	3458,0	3592,1	3820,3	4048,9	4952,0	5720,4
Структура сукупних витрат домогосподарств, %							
Споживчі сукупні витрати	89,9	90,1	90,8	90,2	91,6	92,9	93,2
продукти харчування та безалкогольні напої	51,6	51,3	50,1	50,1	51,9	53,1	49,8
алкогольні напої, тютюнові вироби	3,4	3,4	3,5	3,5	3,4	3,3	2,9
непродовольчі товари та послуги	34,9	35,4	37,2	36,6	36,3	36,5	40,5
у тому числі							
одяг і взуття	6,0	5,7	6,1	5,9	6,0	5,7	5,6
житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	9,2	9,6	9,9	9,5	9,4	11,7	16,0

* Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя.

Закінчення таблиці

Роки	2010	2011	2012	2013	2014*	2015*	2016*
предмети домашнього вжитку, побутова техніка та поточне утримання житла	2,3	2,2	2,3	2,3	2,3	2,0	1,7
охорона здоров'я	3,2	3,2	3,4	3,4	3,6	3,7	4,2
транспорт	3,7	4,0	4,3	4,3	4,3	3,7	3,6
зв'язок	2,7	2,6	2,8	2,8	2,8	2,4	2,3
відпочинок і культура	1,8	1,9	2,0	2,1	1,8	1,5	1,4
освіта	1,3	1,3	1,3	1,2	1,1	1,1	1,0
ресторани та готелі	2,4	2,5	2,5	2,5	2,3	2,0	2,2
різні товари й послуги	2,3	2,4	2,6	2,6	2,7	2,7	2,5
Неспоживчі сукупні витрати	10,1	9,9	9,2	9,8	8,4	7,1	6,8
Довідково: оплата житла, комунальних продуктів та послуг	7,6	8,0	8,3	8,0	8,1	10,2	14,7

8. Проаналізуйте рейтинг країн, складений за часткою видатків сімей на продукти харчування та інші потреби у 2016 р. Про що свідчать наведені дані? Від чого вони залежать?

Місце	Країна	Витрати на продукти харчування, %	Витрати на алкоголь і тютюн, %	Витрати на ресторани, кав'ярні, готелі, %	Витрати на дозвілля й культуру, %
1	Люксембург	8,6	1,3	7,8	7,2
2	Нідерланди	10,0	1,8	6,1	10,5
5	Австрія	11,8	2,3	6,9	11,5
10	Кіпр	12,3	1,3	8,5	5,4
14	Франція	13,4	3,6	6,8	8,4
16	Словенія	14,3	1,9	3,2	8,8
18	Іспанія	15,1	1,9	9,3	5,8
19	Італія	17,7	1,8	4,9	5,1
20	Чехія	20,0	2,9	5,6	9,4
21	Туреччина	20,2	4,2	6,4	2,9
26	Польща	24,0	2,5	4,2	6,7
32	Росія	32,0	3,0	3,5	6,7
37	Білорусь	39,1	3,5	2,9	5,4
40	Україна	54,0	3,8	2,4	1,8

9. Зробіть висновки.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Яке з наведених тверджень найкраще розкриває суть закону спадної граничної корисності?
А у міру того як ви споживаєте більше певного товару, споживання товарів-субститутів має тенденцію до зменшення
Б у міру того як ви споживаєте більше певного товару, додаткове задоволення від кожної нової одиниці товару має тенденцію до зниження
В у міру того як ви споживаєте більше певного товару, загальне задоволення від цього має тенденцію до зниження
Г у міру того як ви споживаєте більше певного товару, середнє задоволення від цього має тенденцію до зниження

2. Загальна корисність зростає, коли гранична корисність
А обов'язково зменшується
Б однозначно збільшується
В збільшується або зменшується, але є додатною величиною
Г збільшується повільно

3. Ціна товару X дорівнює 15 грн, а товару Y — 10 грн. Якщо споживач оцінює граничну корисність товару Y у 30 ютилів і прагне досягти найбільшого задоволення від покупки товарів X та Y, тоді він повинен прийняти граничну корисність товару X за
А 45 ютилів
Б 30 ютилів
В 20 ютилів
Г 15 ютилів

4. Під рівновагою споживача розуміють ситуацію, коли
А споживач повністю використовує свій бюджет на придбання певних товарів
Б споживач отримує максимальну корисність при певному бюджеті
В індивід не споживає неякісні товари
Г ціна та кількість одного товару дорівнює ціні та кількості іншого

5. Яке з наведених тверджень є неправильним?
А кожна точка на кривій байдужості означає комбінацію бажаних двох товарів
Б усі точки на кривій байдужості означають однаковий рівень корисності
В усі точки на бюджетній лінії означають найвищий рівень корисності
Г кожна точка на бюджетній лінії означає комбінацію двох товарів, які може купити споживач

6. Гранична корисність товару X для споживача дорівнює $20-4X$, а гранична корисність товару Y дорівнює $80-25Y$. Дохід споживача становить 26 грн, $P_X=4$ грн, $P_Y=5$ грн. Оптимальний споживчий кошик складається з
А $6X+2{,}5Y$
Б $3X+2{,}8Y$
В $6X+4Y$
Г $2{,}5X+6Y$

7. Рівновага споживача на карті байдужості — це
А будь-яка точка на найвищій із кривих байдужості
Б будь-яка точка на бюджетній лінії
В будь-яка точка, що розташована на просторі, обмеженому бюджетною лінією
Г точка дотику бюджетної лінії до кривої байдужості

8. Споживач витратив 555 грн на придбання фруктів.

Фрукти	Ціна, грн	Кількість, шт.	Гранична корисність
Ананас	60	4	120
Манго	45	7	54

Щоб отримати максимальне задоволення, раціональний споживач має
А купувати менше ананасів і більше манго
Б купувати більше ананасів і менше манго
В купувати ту саму кількість ананасів і більше манго
Г не змінювати структуру покупок, оскільки споживач і так отримує максимальне задоволення

9. Якщо споживач обирає комбінацію товарів, яка представлена точкою на бюджетній лінії, то
А він максимізує корисність
Б він бажає купити більше товарів, ніж дозволяє йому його бюджет
В він не повністю використовує свій бюджет
Г правильної відповіді немає

10. Закон спадної граничної корисності полягає в тому, що
А усі блага мають для споживача різну корисність, і тому їх можна розташувати в порядку спадання цієї корисності
Б необхідно споживати спочатку найкорисніші блага, а потім усі інші
В корисність від споживання наступної порції блага менше корисності попередньої порції
Г чим більше різноманітних благ споживатиме людина, тим меншою стає корисність кожного із цих благ

11. Установіть відповідність між вибором споживача та відображенням на графіку.

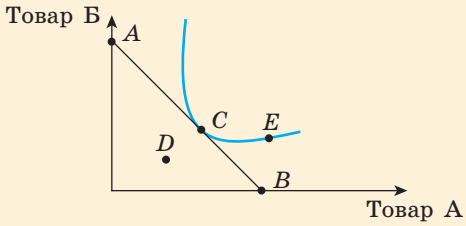

1 Споживач витрачає весь свій дохід на придбання товару *A*
2 Споживач зробив оптимальний вибір
3 Споживач прийняв рішення про неможливий вибір за наявного доходу
4 Споживач купив набір із двох товарів, але загальну корисність не максимізував

А Точка *A*
Б Точка *B*
В Точка *C*
Г Точка *D*
Д Точка *E*

12. Установіть відповідність між подіями, які викликали зміщення бюджетної лінії, і графіками.

1 Ціна товару *X* зросла
2 Ціна товару *Y* зменшилася
3 Доходи споживача збільшилися
4 У країні зафіксована інфляція

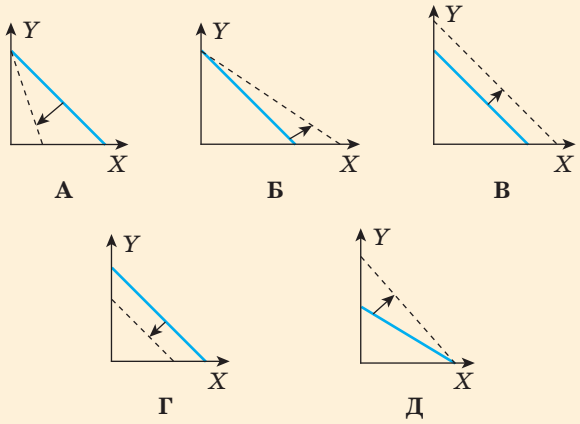

УЗАГАЛЬНЮЄМО ЗНАННЯ

1. Віктор отримує 10 додаткових одиниць корисності від споживання останньої шоколадки і 20 додаткових одиниць корисності від споживання останньої порції бананового морозива. Ціна шоколадки — 17 грн, порції морозива — 12 грн. Визначте, як вчинить Віктор (змінить чи не змінить структуру споживання), максимізуючи загальну корисність.
2. Покажіть графічно криві байдужості, які характеризують такі варіанти споживчого вибору: 1) Споживачеві необхідно споживати щотижня не менш ніж 2 л морквяного соку та 3 л соку селери. 2) Споживач не повинен споживати більш ніж 2 кг шоколадних цукерок та 3 кг цитрусових.
3. Поясніть твердження А. Сміта: «Ніщо не є кориснішим за воду; проте за воду навряд чи можна що-небудь купити або отримати в обмін на неї. Алмаз, навпаки, навряд чи має будь-яку цінність із точки зору його безпосереднього споживання, проте величезну кількість інших товарів часто можна обміняти на нього».
4. Сім'я вирішила придбати ягоди. На ринку в маленьких кошиках продавали ожину по 30 грн за кошик та малину по 25 грн. На цю покупку було виділено 300 грн. Вирішили купити однакову кількість ягід, але залишалося 25 грн. Тому на всі гроші придбали п'ять кошиків ожини та шість кошиків малини. З'ївши ягоди, сім'я склала таку таблицю своїх уподобань.

Q	Ожина, *P* = 30 грн			Малина, *P* = 25 грн		
	TU	*MU*	*MU/P*	*TU*	*MU*	*MU/P*
1	60			100		
2	111			177		
3	156			245		
4	196			305		
5	232			359		
6	265			409		
7	295,5			454		
8	322,5			491,5		
9	348			527,5		
10	372			563		

1) Зробіть розрахунки та в зошиті заповніть таблицю (округляємо до сотих).
2) Обґрунтуйте, яким має бути раціональний вибір для сім'ї.
3) Як зміниться сукупна корисність споживання, якщо наступного разу сім'я здійснить раціональну покупку?

ТЕМА 4. ПРОБЛЕМА ОБМЕЖЕНОСТІ РЕСУРСІВ ТА ВИБОРУ ВИРОБНИКА

§ 16. Прояви обмеженості виробничих ресурсів

Основна характеристика всіх виробничих ресурсів — це їхня обмеженість. Умови обмеженості виникають із невідповідності між відносно необмеженими потребами й відносно обмеженими ресурсами.

Обмеженість — поняття відносне. Не можна стверджувати, що якщо ресурсу *А* маємо 100 одиниць, а ресурсу *Б* — 10 000 одиниць, то ресурс *А* більш обмежений. Необхідно порівняти наявність ресурсу та необхідність у ньому. Якщо потреба в ресурсі *А* становить тільки 10 одиниць, то його не можна назвати обмеженим. В одному місці ресурс може бути обмеженим, тому що потреба в ньому значна, в іншому ж місці така сама кількість ресурсу може бути безмежною, тому що на нього немає попиту (свинина в Україні та в мусульманських країнах).

Виробничі ресурси поділяються на **відтворювані** та **невідтворювані**. До відтворюваних ресурсів належать ті, що створюються й відновлюються природою (водні басейни, ґрунт, флора, фауна) та суспільством (засоби виробництва). До відтворюваних одночасно і природою, і суспільством належать трудові ресурси: люди з'являються на світ як біологічні істоти та набувають у суспільстві необхідних знань і навичок для виробничої діяльності. До невідтворюваних належать корисні копалини, що споживають як сировину. Крім того, процес відтворення деяких ресурсів є таким тривалим, що їх можна віднести до невідтворюваних (чорноземи, вирубані ліси, забруднені водойми).

Абсолютна обмеженість виробничих ресурсів виявляється в неможливості збільшити кількість ресурсу за умови зростання потреби в ньому. Абсолютно обмежені земля, кліматичні умови. Дуже близькими до абсолютної обмеженості є багато природних ресурсів. Учені підрахували загальні розміри запасів нафти, природного газу, вугілля та інших корисних копалин. Обмеженими є площі чорноземів, водоймищ, річок, лісів. Стосовно цих ресурсів можемо стверджувати про їхню абсолютну обмеженість.

Капітальні ресурси можна відтворити в процесі трудової діяльності. Обмеженість капіталу залежить від виробничого потенціалу країни. Таку обмеженість можна зменшити за рахунок

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЮ ТЕМУ, ВИ НАВЧИТЕСЬ:

- **визначати** різні варіанти виробництва за кривою виробничих можливостей;
- **розрізняти** повну та неповну зайнятість ресурсів;
- **наводити приклади** відтворюваних та невідтворюваних ресурсів;
- **характеризувати** поведінку раціонального виробника;
- **визначати** граничну норму заміщення та альтернативну вартість;
- **будувати** криву виробничих можливостей за конкретними даними.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які види ресурсів належать до виробничих?
2. Якою є основна характеристика всіх виробничих ресурсів?
3. Якою є кінцева мета товарного виробництва?
4. Як графічно можна охарактеризувати ефективність виробництва?

будівництва нових заводів, створення нового обладнання. Проте для цього потрібні час і фінансовий капітал. Відносна обмеженість трудових ресурсів оцінюється через міграційні процеси (переїзд робочої сили з однієї країни в іншу). Так само при обмеженості певних професій суспільство надає можливість перекваліфікуватися, тобто набути навичок в іншій професійній діяльності. Якщо ж така можливість обмежена природними чинниками, то відповідні професії завжди будуть обмеженими (співаки, художники).

Обмеженість підприємницьких здібностей виявляється в тому, що лише 5—10 % населення мають такі здібності від природи.

Проблема обмеженості потребує не лише економії ресурсів і зростання їхньої віддачі, але також: 1) оптимізації процесу споживання; 2) збереження й охорони навколишнього середовища; 3) здешевлення продукції та послуг; 4) забезпечення перспектив для розвитку виробництва й споживання.

Кожен вид виробничих ресурсів має свої межі та особливості обмеженості. Раціональне використання виробничих ресурсів потребує вивчення цих особливостей.

Обмеженість природно-ресурсного потенціалу. Природно-ресурсний потенціал — це сукупність усіх природних запасів та умов, що є і можуть бути залучені для задоволення певних потреб.

За ознакою вичерпності природних ресурсів їх поділяють на дві групи: **невичерпні** і **вичерпні**. До невичерпних належать сонячна радіація, енергія вітру. Вичерпні поділяються на *вичерпні відновлювані* та *вичерпні невідновлювані*.

До вичерпних відновлюваних належать: ґрунтовий покрив, водні ресурси, лікувальні грязі.

До вичерпних невідновлюваних належать паливні (вугілля, нафта, природний газ, горючі сланці, торф), рудні (руди чорних, кольорових, рідкісних, розсіяних, благородних металів) і нерудні (флюси, вогнетривкі глини, апатити, кам'яна й калійна солі, сірка, фосфорити, флюсові вапняки, азбест, тальк, графіт, слюда, крейда, вапняки, глина, гіпс, бутовий камінь, бетоніти, мергель, граніт, мармур, бурштин, самоцвіти).

Цікавим є аналіз рекреаційних ресурсів. Природно-рекреаційні ресурси мають забезпечити відновлення та розвиток життєвих сил людини, підтримувати працездатність населення. До їх складу відносять мінеральні води, мінеральні грязі, кліматичні й ландшафтні умови. Вони певною мірою розміщені по всій території України, але найбільша їх кількість на півдні країни — в Автономній Республіці Крим, Миколаївській, Одеській, Херсонській, Запорізькій областях. Значна їх кількість також є в зоні Карпат — у Закарпатській, Львівській та Івано-Франківській областях.

Зменшення обмеженості природних ресурсів передбачає: підвищення загальної культури виробництва; суворе дотримання технологічних норм споживання й використання природних ресурсів; підтримання в належному стані діючих очисних споруд і устаткування; запобігання аварійним ситуаціям; дотримання законодавства щодо режиму використання природних ресурсів; застосування раціональних технологій охорони навколишнього середовища.

Обмеженість трудових ресурсів. Населення — це сукупність людей, що проживають на певній території — у селі, місті, районі, області, країні, світі. Розвиток народного господарства можливий лише за певної кількості населення, яке здійснює

виробництво товарів і послуг, необхідних для існування суспільства.

Таким чином, населення як основа для формування трудових ресурсів потребує аналізу з точки зору обмеженості, а саме: по-перше, воно створює матеріальні цінності й виступає їх споживачем; по-друге, населення є природною основою формування трудових ресурсів.

Знання кількості населення на певний період дає можливість передбачити перспективу розвитку народного господарства та напрямки демографічної політики.

Оскільки лише працею створюється нова вартість, то раціональне використання людського потенціалу, трудових ресурсів є одним із найважливіших завдань суспільства. Питанню раціонального використання трудових ресурсів у всіх країнах приділяється багато уваги. Час від часу вчені аналізують використання фонду робочого часу працівників різних секторів народного господарства.

Які ж причини спонукають дбати про раціональне використання трудових ресурсів?

По-перше, на підготовку працівника, на навчання в середній загальноосвітній школі, у професійно-технічних училищах, у вищих навчальних закладах держава витрачає значні кошти.

По-друге, людина, досягнувши певного віку, виходить на пенсію. Тому раціонально використати фізичну силу й розумові здібності можна лише в період її активної трудової діяльності.

По-третє, кожна людина незалежно від того, працює вона чи ні, потребує витрат на їжу, одяг, взуття, забезпечення житлом і всіма видами комунальних та соціальних послуг.

По-четверте, людина лише в праці вдосконалює свою майстерність і навички. Закріпити отримані в навчальних закладах знання, підвищити свою ділову кваліфікацію можна лише на робочому місці.

Обмеженість капітальних ресурсів. Ця проблема потребує аналізу виробничого потенціалу країни.

Виробничий потенціал — це сукупність засобів виробництва, які можна задіяти при виробництві економічних благ, необхідних для країни. Він характеризується як величиною (вартістю) основних виробничих фондів, так і їх наявністю в натуральному вимірі.

До основних виробничих фондів належать приміщення, машини й обладнання, транспортні засоби, інструменти, виробничий і господарський інвентар, доросла робоча і продуктивна худоба, багаторічні насадження (сади й виноградники). Основні засоби багаторазово використовуються в матеріальному виробництві. Зберігаючи натуральну форму, засоби виробництва постійно зношуються та переносять частинами свою вартість на вироблену продукцію у вигляді амортизаційних відрахувань.

За сучасних умов обмеженість засобів виробництва характеризується моральним зношуванням, тобто коли фізично обладнання, інструменти ще можуть використовуватися, але людство створило нові альтернативні засоби, які більш продуктивні (діюче обладнання, транспортні засоби стають «морально застарілими» і потребують заміни).

Ще жодне суспільство не мало досить ресурсів для виробництва всієї кількості та всього різноманіття товарів і послуг, яких потребують його громадяни. Обмеженість передбачає вибір. І люди, і суспільство мають постійно робити вибір: як використовувати доступні їм обмежені ресурси з метою знайти найбільш ефективний спосіб, тобто той, який найбільшою мірою сприяє задоволенню їхніх потреб. Проблема вибору виявляється у взаємозамінності виробничих ресурсів і їх різноманітному використанні.

Взаємозамінність вимагає вибору, із яких видів сировини можна виробити певний товар. Наприклад, шкільний пенал можна виготовити зі шкіри, дерева, пластику, джинсової тканини. Можна також певною мірою заміняти трудові ресурси капітальними.

Якщо ресурс за якихось умов стає менш обмеженим, тоді беруть до уваги проблему різноманітного використання цього ресурсу. Із дерева можна виробити меблі, папір, двері, музичні інструменти тощо. У ринковій економіці найбільш обмежені ресурси є найдорожчими. Оскільки потреби завжди безмежні, а економічні блага завжди обмежені, то завжди постає проблема вибору.

Насамперед із проблемою вибору стикаються виробники. Їм необхідно прийняти рішення: що виробляти, щоб задовольнити потреби споживачів та отримати прибуток. Обмеженість ресурсів ставить перед виробником нову проблему: які використовувати ресурси, технології, методи організації виробництва. Економіка вивчає проблеми виробничого вибору.

Будь-який вибір передбачає заперечені рішення. Якщо ми використовуємо якісь обмежені ресурси для досягнення певної мети, то втрачаємо можливість скористатися ними з іншою метою. При цьому поняття «ціна вибору» (або альтернативна вартість) належить до найбажаніших серед необраних альтернатив.

Альтернативна вартість — це вартість (цінність) найкращого з благ, отримання яких стає неможливим за обраного способу використання обмежених ресурсів.

Можна зробити висновок: ресурси завжди обмежені, але раціональне використання ресурсів може змінити рівень обмеженості. Обмеженість ресурсів може бути відносною, тобто за деякий час можна відтворити ресурси в певних обсягах або зменшити обмеженість за рахунок більшої продуктивності їх використання.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Існує загальноекономічна проблема обмеженості виробничих ресурсів.

Визначте: 1) яким чином вона проявляється на ринку трудових ресурсів; 2) які існують шляхи розв'язання цієї проблеми на ринку трудових ресурсів; 3) чи існує обмеженість трудових ресурсів за сучасних умов розвитку України.

Розв'язання.

1) Проблема обмеженості виробничих ресурсів є загальною, тому обов'язково властива й для ринку трудових ресурсів. Обмеженість виражається в неможливості задовольнити наявний попит. На ринку праці існує попит не просто на здатність виконувати які-небудь трудові функції, а на робочу силу певної професії та певного рівня кваліфікації. Тому існує відносна обмеженість трудових ресурсів на кожному певному етапі на окремих ринках (кваліфікована або некваліфікована праця; ринок певних професій).
2) Якщо існує абсолютна обмеженість, то проблему можна розв'язати шляхом міграції робочої сили (залучити робітників з інших країн на які-небудь будівельні роботи). Якщо є обмеженість певної професії або рівня кваліфікації, то необхідно вдосконалювати систему професійної технічної освіти, створювати курси з перекваліфікації.
3) Оскільки обмеженість виробничих ресурсів є загальною проблемою, то вона характерна й для ринку праці за сучасних умов розвитку економіки в Україні. Навіть за високого рівня безробіття існує обмеженість трудових ресурсів певних спеціальностей, наприклад зварювальників, кранівників, монтажників та інших робітників із високим рівнем професійних навичок. Приклади відносної обмеженості ресурсів на ринку праці: зі зростанням кількості іноземних інвестицій виникає обмеженість трудових ресурсів, які володіють іноземними мовами. Багато робіт могли б виконувати пенсіонери, але вони здебільшого не володіють комп'ютерними технологіями.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які ресурси мають більший ступінь обмеженості на етапі первісного розвитку суспільства, а які — за сучасних умов індустріального розвитку?
2. Запропонуйте заходи щодо раціонального використання природних ресурсів країни.
3. Чи можна розглядати імпорт як засіб розв'язання проблеми обмеженості ресурсів?

§ 17. Альтернативні варіанти використання ресурсів. Крива виробничих можливостей

Обмеженість економічних ресурсів визначає, з одного боку, діапазон, у якому людина, фірма або країна загалом можуть приймати рішення, а з іншого — економічні наслідки реалізації прийнятого рішення. Усвідомлення цього зумовило формулювання поняття *«межа виробничих можливостей»*.

Виробничі можливості — це можливості суспільства виробляти економічні блага за умови повного й ефективного використання всіх наявних ресурсів та рівня розвитку технології.

Пояснимо це на прикладі. Припустимо, після закінчення уроків у вас залишається 4 години вільного часу, і ви хотіли б використати його: займатися спортом та грати в комп'ютерні ігри. Як можна розподілити цей час? Звісно, можна всі чотири години присвятити спорту або комп'ютерним іграм. Проте є й інші можливості, тобто можна зробити і перше, і друге. Наприклад, упродовж однієї години виконувати спортивні вправи, і тоді залишиться три години, щоб грати в комп'ютерні ігри. Наведемо можливі рішення у вигляді таблиці (шкали виробничих можливостей) (табл. 1) та графіка (мал. 1).

І таблиця, і графік ілюструють різні можливості щодо використання вільного часу.

Коли суспільство приймає рішення щодо використання своїх обмежених ресурсів, треба розв'язувати схоже завдання. Однак при цьому постає складніша проблема: що виробляти — товари, які безпосередньо задовольняють потреби людей (споживчі товари), або товари, здатні задовольняти потреби виробництва (інвестиційні товари).

Наприклад, якщо суспільство використовує свої ресурси для виробництва лише споживчих товарів, воно виробить їх 5 млн одиниць; якщо ж тільки для виробництва інвестиційних товарів (верстатів, устаткування тощо), тоді воно здатне виробити їх 6 тис. одиниць. Проте суспільство прагне виробляти й те, й інше одночасно. Для реалізації цього слід зменшити виробництво і споживчих, і інвестиційних товарів до рівня, нижчого за максимальний. Значення цих альтернативних можливостей суспільства наведено в табл. 2.

Зафіксувавши числа таблиці на графіку і з'єднавши їх, отримаємо криву виробничих можливостей (мал. 2).

Крива виробничих можливостей (КВМ) — це геометричне місце точок (варіантів) поєднання кількісних значень двох благ, які могли бути вироблені за повного використання всіх наявних ресурсів.

Аналіз кривої виробничих можливостей базується на таких припущеннях:

- суспільство використовує всі наявні ресурси, тобто виробництво функціонує за

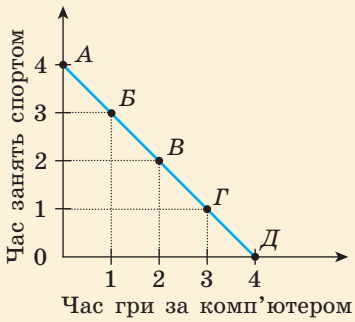

Мал. 1

Табл. 1

Варіанти рішень	Час занять спортом	Час гри за комп'ютером
А	4	0
Б	3	1
В	2	2
Г	1	3
Д	0	4

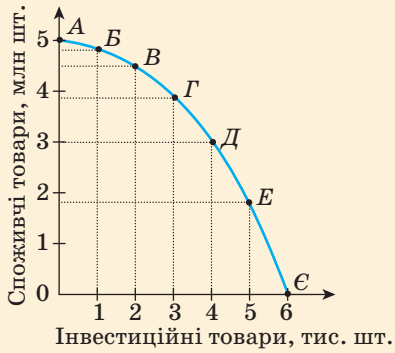

Мал. 2

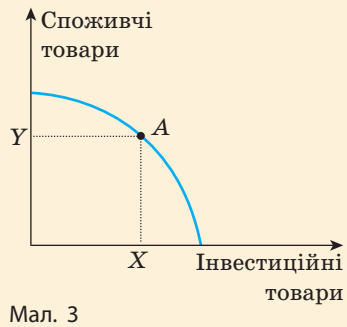

Мал. 3

Табл. 2

Можливості (альтернативи)	Споживчі товари, млн шт.	Інвестиційні товари, тис. шт.
А	5,0	0
Б	4,8	1
В	4,5	2
Г	3,9	3
Д	3,0	4
Е	1,8	5
Є	0	6

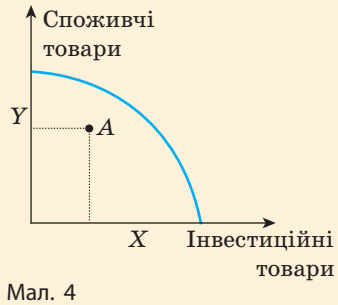

Мал. 4

умов цілковитого застосування ресурсів і досягає найбільшого з усіх можливих обсягів виробництва;

- економіка розглядається за станом на певний момент часу (тим самим передбачено постійну кількість ресурсів і незмінну технологію);
- у країні виробляють лише два різновиди товарів — споживчі та інвестиційні.

КВМ свідчить, що економіка завжди альтернативна, тобто суспільство має вибирати між виробництвом різних товарів шляхом перерозподілу ресурсів. Із точок, розташованих на цій кривій, що показують різні можливі поєднання випуску альтернативних товарів, воно має вибрати найбажанішу для нього в певний час.

А якою мірою фактичний (реальний) обсяг виробництва благ відповідає можливостям суспільства?

Розглянемо ситуації.

1) Фактичний обсяг виробництва продукції дорівнює виробничим можливостям суспільства (тобто точка *А*, що йому відповідає, розташована на КВМ) (мал. 3).

Це означає, що суспільство має економіку з повною зайнятістю й повним обсягом виробництва.

Під повною зайнятістю розуміємо використання всіх придатних із наявних для виробництва ресурсів: економіка має забезпечити роботою всіх, хто хоче і спроможний працювати; не повинні простоювати капітальне обладнання або не використовуватися землі.

Повний обсяг виробництва означає, що всі залучені ресурси необхідно використовувати так, щоб вони максимально можливо задовольняли всі потреби суспільства. Таким чином, у країні виробляють: *X* — інвестиційних товарів; *Y* — споживчих товарів.

2) Фактичний обсяг виробництва нижчий за можливості суспільства (тобто точка *А*, яка відповідає фактичному обсягу виробництва продукції, розташована всередині КВМ) (мал. 4).

Це означає, що суспільство не повною мірою використовує свої ресурси. Причини цього різні: недосконала технологія, неефективне управління, недбале використання ресурсів, високий рівень безробіття тощо.

Зміщення кривої виробничих можливостей праворуч означає економічне зростання, яке можливе за умов збільшення ви-

робничих ресурсів (екстенсивне зростання) або використання нових технологій (інтенсивне зростання). Тому конкретно це можуть бути такі ситуації: видобуток нових корисних копалин, збільшення кількості робітників за умов демографічного зростання або міграційних процесів — екстенсивне зростання, використання нових технологій, більш продуктивного обладнання, підвищення кваліфікації робітників — інтенсивне зростання.

Таким чином, КВМ — це безліч точок (тобто альтернатив) комбінації виробництва двох видів (типів) товарів в умовах раціонального використання обмежених ресурсів; альтернативний вибір проявляється в певному виробництві (визначається певна точка). При цьому кожен перехід до нової виробничої альтернативи (до нової точки на КВМ) супроводжується обчисленням втрат одного з товарів, тобто визначенням альтернативних витрат.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Використовуйте наведений графік кривих виробничих можливостей для відповіді на кожне із запитань. У кожному випадку первісної кривої виробничих можливостей країни є крива BB' (позначайте вибрану вами криву двома буквами).

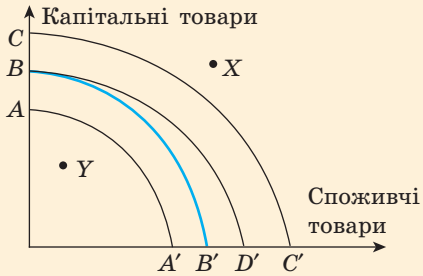

1. Припустимо, що відбувся великий технологічний прорив в індустрії споживчих товарів, і нова технологія набула широкого застосування. Яка з кривих відповідатиме новій кривій виробничих можливостей? (BD')
2. Припустимо, що до влади прийшов новий уряд, який забороняє використання у виробництві сучасної техніки. Яка з кривих відповідатиме новій кривій виробничих можливостей? (AA')
3. Припустимо, що в країні розвідані нові величезні поклади нафти й вугілля, і в обох секторах економіки впроваджено значні технологічні досягнення. Яка з кривих відповідатиме новій кривій виробничих можливостей? (CC')
4. Якщо BB' являє собою сучасну межу виробничих можливостей країни, що ви можете сказати про точку X? (За наявних ресурсів і технології ця точка недосяжна.)
5. Якщо BB' являє собою сучасну межу виробничих можливостей країни, що ви можете сказати про точку Y? (Економіка не повністю використовує наявні ресурси й технологію. Прикладом точки Y є стан економічної кризи.)

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть можливі причини таких змін КВМ.

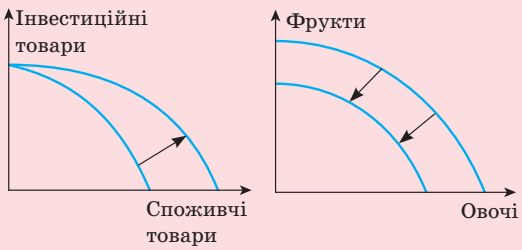

2. Покажіть графічно зміни положення КВМ (на осях споживчі та інвестиційні товари) за таких умов: 1) почався виїзд населення країни за кордон на заробітки; 2) у металургійній промисловості збільшилося запровадження нових технологій; 3) врожай сільськогосподарської продукції перевищує заплановані нормативи.
3. До яких можливих заходів може вдатися підприємець, щоб вийти за межі наявної кривої виробничих можливостей підприємства?

§ 18. Альтернативна вартість. Закон зростання альтернативної вартості

Криву виробничих можливостей розглядають як криву трансформації, оскільки вона дає можливість виразити (трансформувати) виробництво одного товару в розмірі втрат виробництва іншого товару, тобто через альтернативну вартість.

Із загального визначення альтернативної вартості як упущеної вигоди можна визначити альтернативну вартість виробництва однієї одиниці, або певної кількості певного товару. Альтернативна вартість виробництва однієї одиниці товару *А* — це та кількість товару *Б*, яку «втратили», тобто не виробили при виробництві додаткової одиниці товару *А*. Зробимо розрахунки за даними КВМ на мал. 5.

Припустимо, що економіка зараз виготовляє 12 одиниць товару *В* і 0 одиниць товару А і починає збільшувати виробництво товару *А*.

1) Альтернативною вартістю збільшення виробництва товару *А* від 0 одиниць до 1 одиниці є втрата 2 одиниць товару *В* [12 – 10 = 2].
2) Альтернативною вартістю збільшення виробництва товару *А* від 1 одиниці до 2 одиниць є втрата 4 одиниць товару *В* [10 – 6 = 4].
3) Альтернативною вартістю збільшення виробництва товару *А* від 2 одиниць до 3 одиниць є втрата 6 одиниць товару *В* [6 – 0 = 6].

Це приклад зростаючої альтернативної вартості одиниці товару *А*, яка виражена в кількості одиниць товару *В*, що втрачаються. Альтернативна вартість виробництва товару *А* зростає від 2 до 4 та до 6 одиниць.

Зокрема альтернативна вартість рішення суспільства збільшити виробництво інвестиційних товарів (повернемося до мал. 2, с. 69) від 3 до 4 тис. одиниць дорівнюватиме 0,9 млн одиниць (3,9 – 3,0) споживчих товарів, а з 4 до 5 тис. одиниць — 1,2 млн споживчих товарів (3,0 – 1,8). Тобто ми визначаємо ту кількість споживчих товарів, яку припиняємо виробляти, збільшуючи виробництво інвестиційних товарів, наприклад із 4 до 5 тис. одиниць.

КВМ має опуклість праворуч вгору. Ця опуклість пояснюється тим, що одні ресурси можуть використовуватися більш продуктивно під час виробництва споживчих товарів (продукти, одяг, комп'ютери, телевізори), інші — під час виробництва інвестиційних товарів (обладнання). Рухаючись уздовж межі виробничих можливостей праворуч униз, змінюючи тим самим структуру виробництва на користь збільшення інвестиційних товарів, нам доведеться дедалі більше залучати до виробництва порівняно малоефективні для їх виробництва ресурси. Тому кожна додаткова одиниця виробленого товару вимагатиме подальшого скорочення виробництва споживчих товарів. Із наближенням до однієї з осей координат нахил кривої (щодо цієї осі) зростатиме, тобто збільшуватиметься альтернативна вартість. У цьому й виявляється закон зростання альтернативної вартості.

Закон зростання альтернативної вартості: під час збільшення виробництва одних благ за умов повної зайнятості ресурсів альтернативна вартість кожної додаткової одиниці цього блага зростатиме, що виражається в збільшенні втрат іншого блага для суспільства.

Закон зростання альтернативної вартості діє за умов, що виробництво кожного товару вимагає певних професійних зусиль, і продуктивність праці в різних людей від-

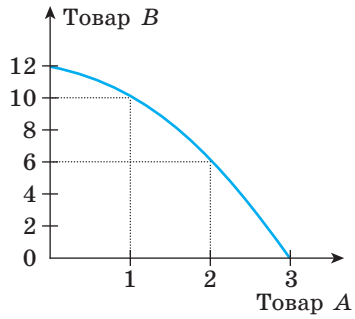

Мал. 5

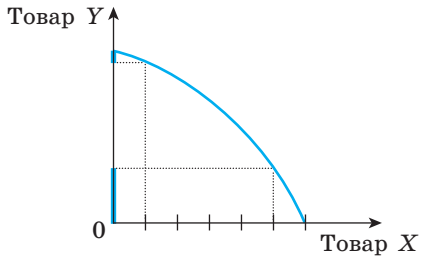

Мал. 6. Зростаюча альтернативна вартість

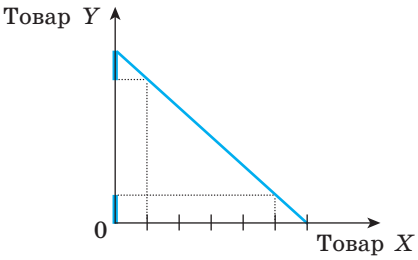

Мал. 7. Постійна альтернативна вартість

різняється. Реально закон збільшення альтернативної вартості діє в кожному випадку, що графічно проявляється в опуклій формі КВМ (мал. 6). Постійна ж альтернативна вартість і пряма КВМ — це абстрактне наукове припущення (мал. 7).

Отже, КВМ ілюструє чотири головні економічні положення:

1) обмеженість ресурсів означає, що всі комбінації випуску продукції, розташовані на зовнішній площині від кривої КВМ, нездійсненні;
2) можливість вибору виявляється в необхідності для суспільства здійснювати вибір із різних комбінацій продукції, розташованих на цій кривій (або всередині);
3) спадний нахил кривої припускає поняття про альтернативну вартість: дає уявлення про обсяг благ, виробництво яких стає неможливим завдяки перерозподілу ресурсів;
4) опуклість КВМ вказує на збільшення альтернативної вартості і, як наслідок, зменшення продуктивності.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Бригада може організувати свою денну роботу з виробництва товарів *А* і *Б*, маючи такі показники:

Кількість робітників	Денна продуктивність	
	Товар *А*	Товар *Б*
1	2	7
2	6	14
3	10	18
4	13	20

1) Побудуйте криву виробничих можливостей.
2) Обчисліть альтернативну вартість однієї одиниці товару *А* при послідовному переході від однієї альтернативи до можливої іншої на кривій виробничих можливостей.
3) Покажіть графічно альтернативну вартість виробництва перших десяти одиниць товару *Б*.

Розв'язання.

1) Складаємо таблицю.

Альтернатива		Товар *А*	Товар *Б*
A	4 роб. — товар *А*	13	0
B	3 роб. — товар *А*; 1 роб. — товар *Б*	10	7
C	2 роб. — товар *А*; 2 роб. — товар *Б*	6	14
D	1 роб. — товар *А*; 3 роб. — товар *Б*	2	18
E	4 роб. — товар *Б*	0	20

2) Із A в B → 3A = 7Б → Альтернативна вартість 1 одиниці товару *А* = 7/3 товару *Б*;

із B у C → 4A = 7Б → альтернативна вартість 1 одиниці товару *А* = 7/4 товару *Б*;

із C у D → 4A = 4Б → альтернативна вартість 1 одиниці товару *А* = 1 товар *Б*;

із D у E → 2A = 2Б → альтернативна вартість 1 одиниці товару *А* = 1 товар *Б*.

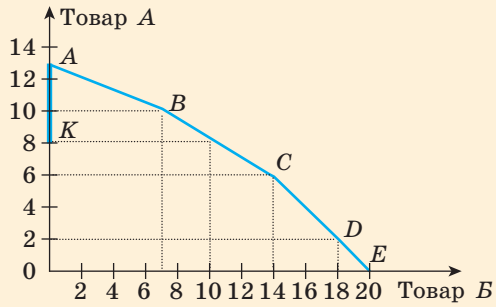

3) Відрізок *AK* — альтернативна вартість перших 10 одиниць товару *Б* (проекція відрізка 0—10 по осі *X* на ось *Y*).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Чому КВМ називається кривою трансформації?
2. Визначте альтернативну вартість виробництва товару *А*, якщо на фірмі виробляють два товари — *А* та *Б*, причому витрати робочого часу на виготовлення товару *А* становлять 12 годин, а товару *Б* — 36 годин.
3. На меблевій фабриці один робітник за робочий день (8 годин) збирає поличку для книг за 1,5 години, а шафку для взуття виготовляє за 2,5 години. Створили бригаду з одного робітника й двох учнів — Петра й Олександра. У Петра продуктивність праці нижча, ніж у робітника, на 20 %. Олександр норму з виробництва поличок виконав, а на виготовлення шафки витратив 2 години.
   1) Побудуйте криву виробничих можливостей бригади за 8-годинний робочий день, указавши всі можливі альтернативи (враховувати тільки закінчені товари).
   2) Укажіть нераціональні й раціональні варіанти розміщення працівників. (Протягом дня кожен із них виробляє тільки один вид виробу.)
   3) Визначте найменшу альтернативну вартість однієї полички для книг.
   4) Покажіть графічно альтернативну вартість виробництва двох перших і двох останніх шафок для взуття. Сформулюйте закономірність.

§ 19. Ознаки раціонального виробника

Ми вже вивчили раціональну поведінку споживача, навчилися розраховувати оптимальний набір споживчих благ за умов обмеженості доходів. Раціональний виробник діє аналогічно. Він також обмежений первісним грошовим капіталом, на який повинен придбати виробничі ресурси. Аналіз поведінки раціонального виробника зводиться до прийняття рішення: які набори ресурсів субститутів необхідно придбати за умов обмеженості фінансових ресурсів, щоб оптимізувати можливий обсяг випуску продукції, за якого максимізується прибуток.

Є два підходи до визначення рівня виробництва, за якого конкурентна фірма максимізує прибуток або мінімізує збитки. Перший передбачає порівняння загального доходу й загальних витрат, другий — порівняння граничного доходу й граничних витрат. Причому обидва підходи можна застосовувати до фірм, які функціонують за умов будь-якої структури ринку (ринок досконалої конкуренції, олігополії, монополії, монополістичної конкуренції).

Порівняння загального доходу із загальними витратами. На питання, скільки продукції необхідно виробляти фірмі, відповідь така: у короткостроковому періоді оптимальним буде такий обсяг виробництва, за якого вона максимізує прибутки або мінімізує збитки. Щоб обчислити прибуток (збитки), необхідно мати дані про загальний виторг та загальні витрати.

Загальний дохід (*TR*) = Обсяг виробництва (*Q*) · Ціна одиниці продукції (*P*)

Загальні витрати (ТС) — це сума всіх витрат, пов'язаних із виробництвом певного обсягу продукції.

Прибуток (π) = *TR* – *TC*.

Проведемо аналіз за даними умовного виробництва (табл. 3).

Дані у стовпчиках 1, 2, 3, 4 — це дані діяльності підприємства. Ціни P_1 та P_2 встановлені ринковим механізмом.

Стовпчики 5 та 7 обчислені за формулою:

$TR = P \cdot Q$ (стовпчик 5 = стовпчик $1 \cdot P_1$, стовпчик 7 = стовпчик $1 \cdot P_2$).

Стовпчики 6 та 8 обчислені за формулою:

$\pi = TR - TC$ (стовпчик 6 = стовпчик 5 – стовпчик 4; стовпчик 8 = стовпчик 7 – стовпчик 4).

За ціною $P_1 = 65$ максимальний прибуток становить 165 грош. од., тобто необхідно виробляти 9 одиниць продукції — це і є оптимальний (найкращий) обсяг виробництва.

Якщо ціна на ринку знизилася до $P_2 = 40$, то фірма перебуває в зовсім іншому становищі (стовпчик 8). За такої ціни всі рівні виробництва матимуть збитки. Проте фірма не повинна закривати своє підприємство, тому що, виробляючи, вона зазнає значно менших збитків порівняно з обов'язковими постійними витратами у 50 грош. од., які доводиться нести навіть у випадку, коли підприємство не виробляє жодної одиниці продукції. У нашому прикладі фірма мінімізує збитки за виробництва 6 одиниць продукції, оскільки втратити 35 грош. од. краще, ніж втратити 50 грош. од. Виробляючи 6 одиниць продукції та мінімізуючи свої збитки, фірма має знайти засоби зменшення витрат та підвищення продуктивності.

Порівняння граничного доходу із граничними витратами. Ми вже знаємо, що раціональний вибір потребує маржинального аналізу, тобто аналізу граничних показників. Фірма має порівняти граничний дохід (*MR*) і граничні витрати (*MC*) кожної наступної одиниці продукції.

Граничний дохід (*MR*) — це додатковий дохід, який фірма отримує від продажу додаткової одиниці продукції.

$$MR = \frac{\Delta TR}{\Delta Q}; \quad MR_1 = TR_1 - TR_0,$$

$$MR_5 = TR_5 - TR_4.$$

Табл. 3

Обсяг продукції (Q)	Постійні витрати (FC)	Змінні витрати (VC)	Загальні витрати (TC)	Ціна (P_1) = 65		Ціна (P_2) = 40	
				Загальний виторг (TR)	Прибуток (π)	Загальний виторг (TR)	Прибуток (π)
1	2	3	4	5	6	7	8
0	50	0	50	0	–50	0	–50
1	50	45	95	65	–30	40	–55
2	50	85	135	130	–5	80	–55
3	50	120	170	195	+25	120	–50
4	50	150	200	260	+60	160	–40
5	50	186	236	325	+89	200	–36
6	50	225	275	390	+115	240	–35
7	50	270	320	455	+135	280	–40
8	50	325	375	520	+145	320	–55
9	50	390	440	605	+165	360	–80
10	50	465	515	650	+135	400	–115

Граничні витрати (MC) — це додаткові витрати на виробництво додаткової одиниці продукції.

$$MC = \frac{\Delta TC}{\Delta Q}; \quad MC_1 = TC_1 - TC_0,$$
$$MC_{10} = TC_{10} - TC_9.$$

Фірма максимізуватиме прибутки або мінімізуватиме збитки, виробляючи такий обсяг, за якого граничний дохід дорівнює граничним витратам: $MR = MC$.

Цей принцип максимізації прибутку називають «золотим» правилом бізнесу. Для умов чистої конкуренції (і тільки для них) граничний дохід можна визначити як ціну одиниці продукції. Тоді правило $MR = MC$ як окремий випадок матиме таке визначення: для максимізації прибутків чи мінімізації збитків конкурентній фірмі потрібно виробляти такий обсяг продукції, за якого ціна дорівнює граничним витратам: $P = MC$.

Проаналізуємо стан тієї самої фірми (табл. 3) за допомогою маржинального підходу. Заповнюємо табл. 4.

1 і 2 стовпчики ми перенесли з табл. 3. Граничні витрати (3 стовпчик) обчислили за формулою. 4 та 5 стовпчики заповнили, виходячи з умов чистої конкуренції: $MR = P$.

За правилом максимізації прибутку $MR = MC$ необхідно порівняти значення 3 та 4 стовпчика, а потім — 3 та 5.

Отже, за ціною 65 грош. од. фірма має виробляти 9 одиниць продукції, оскільки саме за цього обсягу $MR = MC = 65$, тобто фірма максимізує прибуток.

Якщо ринкова ціна знизиться до 40 грош. од., то фірма зазнає збитків, оскільки її

Табл. 4

Обсяг продукції (Q)	Загальні витрати (TC)	Граничні витрати (MC)	Граничний дохід	
			$MR_1 = P_1 = 65$	$MR_2 = P_2 = 40$
1	2	3	4	5
0	50	50 – 0 = 50	65	40
1	95	95 – 50 = 45	65	40
2	135	135 – 95 = 40	65	40
3	170	35	65	40
4	200	30	65	40
5	236	36	65	40
6	275	39	65	40
7	320	45	65	40
8	375	55	65	40
9	440	65	65	40
10	515	75	65	40

витрати при нульовому виробництві дорівнюють 50 грош. од. Однак за якого ж обсягу вона мінімізує збитки? Коли $MR = MC$. Такий обсяг — 6 одиниць продукції, оскільки $MR = MC$ ($MC = 39$; $MR = 40$. Таке відхилення значень допустиме).

Застосувавши два підходи, ми отримали один і той самий результат. Так формується раціональний вибір виробника.

Таким чином, у суспільстві з ринковою економікою виробник керується принципом економічної раціональності. Виходячи із принципу економічної раціональності під час розв'язання питання «скільки виробляти», виробник обирає той обсяг виробництва, який забезпечить йому найбільший прибуток. Це спонукає його (мотивує) до ефективного виробництва. Виробнича ефективність досягається, коли бажані для суспільства товари й послуги виробляються з мінімальними витратами. Тобто особливі інтереси кожного окремого виробника реалізують суспільний інтерес: розвиток економіки з повною зайнятістю й повним обсягом виробництва.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Загальні витрати виробника задані функцією: $TC = Q^2 + 5Q + 20$. Продукцію виробляють партіями по 10 шт. Зараз підприємець виготовляє 20 шт. За якої ринкової ціни в умовах досконалої конкуренції слід збільшити виробництво до 30 шт.?
2. Визначте, чи правильним є твердження: «Щоб визначитися із ціновою політикою та зміною номенклатури товарів, фірма може припинити на певний час випуск продукції, тим самим зменшивши загальні витрати до нуля».

§ 20. Закон спадної продуктивності факторів виробництва

Для організації виробничого процесу необхідні **фактори виробництва** в певній кількості. Усі ресурси можна поділити на постійні та змінні. Кількість постійних ресурсів упродовж короткого періоду часу не змінюється навіть за умов зростання обсягів виробництва (виробниче приміщення, основне устаткування, праця менеджера, бухгалтера). Обсяг змінних ресурсів перебуває у прямій залежності від обсягу випуску товарів (сировина, праця основних робочих, палива). Усі ресурси слід використовувати в комплексі, у певному співвідношенні.

Виробнича функція — це функція, незалежні змінні якої приймають значення обсягів використовуваних ресурсів (факторів виробництва), а залежна змінна — значення обсягів продукції, що виробляється. Виробнича функція двох ресурсів має вигляд:

$$Q = f\,(L,\ K),$$

де Q — обсяг випуску;

L — витрати трудових ресурсів;

K — витрати капітальних ресурсів.

Q — максимально можливий обсяг випуску продукції, якщо ресурси використовуються в кількостях L, K одиниць.

Похідні від виробничої функції — це MRP_L — граничний (додатковий) продукт, створений додатковою одиницею трудового ресурсу, і MRP_K, — граничний (додатковий) продукт, створений додатковою одиницею капітального ресурсу.

Закон спадної віддачі (продуктивності) відображає зв'язок між випуском додаткової продукції та зміною одного фактора виробництва за незмінного обсягу інших факторів.

Припустимо, що підприємець вирішив відкрити невелике затишне кафе «Вареники». Постійними ресурсами є приміщення, піч, стіл, скалка, м'ясорубка; змінними — борошно, олія, яйця, м'ясо для начинки, праця поварів. Проаналізуємо такий змінний ресурс, як праця поварів. Скільки ж необхідно найняти робітників на кухню? Якщо один робітник буде виконувати всі операції з виготовлення вареників, то за годину він виробить 100 одиниць, два робітники за годину виробляють 205 (граничний продукт 105); три робітники так розподілять виробничі операції, що за годину зварять 315 вареників (граничний продукт 110); четвертий робітник додатково принесе приріст продукції у 120 вареників; п'ятий — 110, а в разі наймання шостого робітника граничний продукт дорівнюватиме 95. Може, саме шостий робітник менш професійний? Скоріш за все використані всі можливості спеціалізації на цьому підприємстві (один замішує тісто; другий робить начинку; третій ліпить; четвертий варить; п'ятий виймає готові вареники), тому додаткові витрати одного з факторів виробництва (праці) за незмінної кількості іншого фактора (наприклад капіталу) супроводжуватимуться все меншим обсягом додаткової продукції. Отже, віддача від використання додаткового трудового ресурсу зменшується (спадає). **Закон спадної граничної віддачі** можна сформулювати так: якщо при використанні постійного ресурсу долучати додаткові одиниці змінного ресурсу, то, починаючи з певного моменту, граничний продукт буде знижуватися, тож віддача від додаткових змінних ресурсів має тенденцію до зниження.

При однаковому й одноразовому збільшенні всіх факторів виробництва відбувається зміна випуску продукції. Якщо при збільшенні факторів виробництва в n разів обсяг випуску продукції збільшується більш ніж у n разів, то діє **позитивний ефект масштабу. Постійний ефект масштабу** діє, коли n-кратне збільшення факторів виробництва викликає n-кратне збільшення обсягу випуску продукції. **Негативний ефект масштабу** діє, коли n-кратне збіль-

шення факторів виробництва приводить до збільшення обсягу випуску продукції менш ніж у n разів.

Правило найменших витрат: витрати мінімізуються в тому випадку, коли остання грошова одиниця, витрачена на кожний ресурс, дає однакову віддачу — однаковий граничний продукт. При цьому спостерігається рівновага положення виробника.

$$\frac{MRP_1}{P_1} = \frac{MRP_2}{P_2} = \ldots \frac{MRP_n}{P_n},$$

де MRP — граничний продукт; P — ціна ресурсу.

Правило максимізації прибутку: граничні продукти всіх факторів виробництва у вартісному вираженні дорівнюють їхнім цінам, або кожний ресурс використовується доти, поки його граничний продукт у грошовому вираженні не дорівнюватиме його ціні.

$$\frac{MRP_1}{P_1} = \frac{MRP_2}{P_2} = \ldots \frac{MRP_n}{P_n} = 1 \quad (MRP_1 = P_1).$$

Це правило фірма використовує при прийнятті рішення: скільки робітників необхідно найняти? Необхідна така кількість робітників, за якої вартість додаткової одиниці продукції (граничного продукту) буде дорівнювати ціні додаткового ресурсу, тобто заробітній платі одного робітника.

Гранична норма технічного заміщення працею капіталу (*MRTS*) — це обсяг капіталу, який може замінити одна додаткова одиниця праці без зміни випуску продукції;

$$MRTS_{LK} = -\frac{dK}{dL} = -\frac{P_L}{P_K}.$$

У міру заміни капіталу працею віддача останньої (продуктивність праці) знижується. Аналогічно: при заміні праці капіталом знижується віддача капітального ресурсу.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Визначте, чи правильним є твердження: «Спадна віддача праці зумовлена тим, що із часом фірма змушена залучати до виробництва все менш кваліфікованих робітників, оскільки кількість кваліфікованих кадрів завжди обмежена». Стисло обґрунтуйте свою відповідь.

Відповідь. Закон спадної віддачі не пов'язаний із рівнем кваліфікації робітників. Він пов'язаний із технологією виробництва, технологічним поєднанням факторів у виробничому процесі. Оскільки в короткостроковому періоді кількість капіталу є фіксованою, із часом змінюється співвідношення «капітал — праця», наприклад, робітників стає більше, ніж верстатів, тому продуктивність кожного додаткового робітника, навіть за умови однієї й тієї самої кваліфікації, знижується.

Тобто закон спадної віддачі передбачає, що кожен додатковий робітник має однакові розумові здібності, координацію рухів, освіту, кваліфікацію та трудовий досвід. Твердження є неправильним.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Поясніть причину та умови дії закону спадної віддачі (продуктивності факторів виробництва).
2. Скільки працівників найме підприємець, якщо заробітна плата робітника становить 6000 грн, ціна одиниці продукції — 100 грн, а залежність загального обсягу продукції від кількості працівників така: 1 працівник виробляє 25 шт., 2 працівника — 50 шт., 3 — 85 шт., 4 — 125 шт., 5 — 185 шт., 6 — 255 шт.
3. Визначте ефект масштабу при переході від технології А до Б; від Б до В; від В до Г.

Технології	*L*	*K*	*Q*
А	40	20	200
Б	60	30	400
В	120	60	800
Г	180	90	880

ПРАКТИЧНА РОБОТА

Визначення альтернативної вартості навчання

МЕТА:

- засвоїти поняття: вибір, альтернативи, критерії, явні та неявні витрати, альтернативна вартість вибору;
- навчитися використовувати «ґратку прийняття рішення» в процесі споживчого вибору;
- навчитися визначати альтернативну вартість вибору.

ХІД РОБОТИ

Кожна людина після закінчення школи здійснює вибір щодо подальшої професійної діяльності. Виникає декілька проблем: у якій галузі обрати майбутню діяльність; яку здобути освіту; який заклад освіти обрати тощо. За допомогою «ґратки прийняття рішення» ви розглянете декілька проблем.

1. Проблема: «У якій галузі обрати майбутню професійну діяльність».
   1) Дайте визначення поняття «альтернатива».
   2) Запишіть п’ять альтернатив для вирішення поставленої перед вами проблеми.
   3) Дайте визначення поняття «критерій».
   Запишіть п’ять критеріїв для оцінювання запропонованих вами альтернатив (престижність професії, попит на неї на ринку праці в Україні, попит за кордоном, узгодженість із вашими інтересами, відповідність рівню ваших знань, складність тощо).
   4) Заповніть «ґратку прийняття рішення», використовуючи 10-бальну систему оцінювання.

Критерії / Альтернативи						Сума балів
1						
2						
3						
4						
5						

   5) Яким є ваш вибір?
   6) Визначте альтернативну вартість вибору.
   7) Дайте визначення категорії «альтернативна вартість».

2. Якщо ви визначилися з галуззю своєї майбутньої професійної діяльності, то можна вирішити іншу конкретну проблему: у якому навчальному закладі здобути освіту.
   1) Запишіть п’ять альтернатив.
   2) Визначте п’ять критеріїв. Зверніть увагу, що не всі критерії, які використовувалися для рішення першої проблеми, доцільно застосовувати при рішенні другої. Проте тепер мають значення витрати на навчання, місце розташування навчального закладу, умови навчання тощо.

3) Заповніть «ґратку прийняття рішення», використовуючи 10-бальну систему оцінювання.

Критерії / Альтернативи						Сума балів
1						
2						
3						
4						
5						

4) Яким є ваш вибір?
5) Визначте альтернативну вартість вибору.

3. Аналіз вибору потребує грошових розрахунків альтернативної вартості навчання.

Припустимо, що Марія після школи вступила на денну форму навчання за контрактом до університету за спеціальністю «бухгалтерський облік та оподаткування». Вона залишилася проживати зі своєю сім'єю. Навчання коштує 20 тис. грн за рік. Ці гроші Марія зняла з депозитного рахунка, який їй відкрили батьки. Відсоток за депозитами — 18 % річних, а за кредитами — 22 % річних. Мінімальна заробітна плата в країні — 3500 грн за місяць, середня заробітна плата бухгалтера — 6500 грн на місяць. Марія проаналізувала деякі витрати сімейного бюджету: у середньому на одного члена сім'ї витрати на харчування складають 800 грн на місяць; плата за Інтернет, яким сім'я користується вже п'ять років, — 150 грн на місяць. Вона вирішила передплатити журнал «Бухгалтерський облік» — 750 грн на рік. Комунальні платежі забирають 2000 грн на місяць. Обчисліть альтернативну вартість навчання Марії за рік.

Альтернативна вартість = Явні витрати + Неявні витрати

1) Явні витрати — це реальні грошові витрати, які пов'язані саме зі зробленим вибором. Запишіть усі статті явних витрат Марії та обчисліть загальну суму.
2) Неявні витрати — це упущені вигоди, тобто найкращі з можливих альтернатив отримання доходів, які не отримали у зв'язку зі зробленим вибором. За кожним напрямком можливого отримання доходів обирається тільки одна альтернатива (гроші можна покласти тільки в один банк, працювати можна тільки на одному місці). Обчисліть неявні витрати навчання Марії.
3) Обчисліть альтернативну вартість навчання Марії.
4) Припустимо, що Марія вирішила навчатися в Польщі на безкоштовній основі, але проживання, користування підручниками, комп'ютером коштує 50 тис. на рік. Вона має тільки свої 20 тис. грн, а решту необхідно запозичити в банку. Величину яких витрат (явних чи неявних) змінить цей вибір? На яку величину? Виконайте необхідні розрахунки.

   Які, на ваш погляд, явні витрати можуть виникнути в Марії за умови цього вибору?

4. Зробіть висновки.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Рухаючись із точки *C* у точку *D* кривою виробничих можливостей

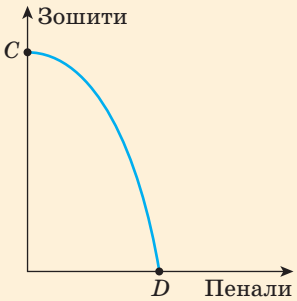

А відбувається зростання виробництва пеналів і збільшення альтернативної вартості кожної додаткової одиниці зошитів
Б відбувається зростання виробництва зошитів і збільшення альтернативної вартості кожної його одиниці
В відбувається скорочення виробництва пеналів і зменшення альтернативної вартості кожної його одиниці
Г відбувається зростання виробництва пеналів і збільшення альтернативної вартості кожної його одиниці

2. Ефективність графічно може бути зображена
А тільки точкою на КВМ, яка характеризує максимальний обсяг виробництва одного товару при нульовому виробництві іншого товару
Б тільки точкою на КВМ, яка характеризує виробництво двох товарів в однакових обсягах
В будь-якою точкою на КВМ
Г будь-якою точкою, яка показує комбінацію виробництва двох товарів та можливість збільшення їх обсягів за тих самих умов наявності ресурсів

3. Зсув КВМ відбувається, коли
А підприємство, що виробляло столи й стільці, вирішило виготовляти лише столи
Б підприємство почало виробляти таку кількість столів і стільців, за якої альтернативна вартість одного столу дорівнює двом стільцям
В продуктивність праці робітників, що виготовляють стільці, збільшилася
Г у результаті зростання попиту ціни на стільці підвищилися

4. Завод виробляє трактори та сівалки. За новою технологією виробництва тракторів досягнуть економії ресурсів. Нову КВМ, яку позначено пунктирною лінією, буде подано на такому графіку

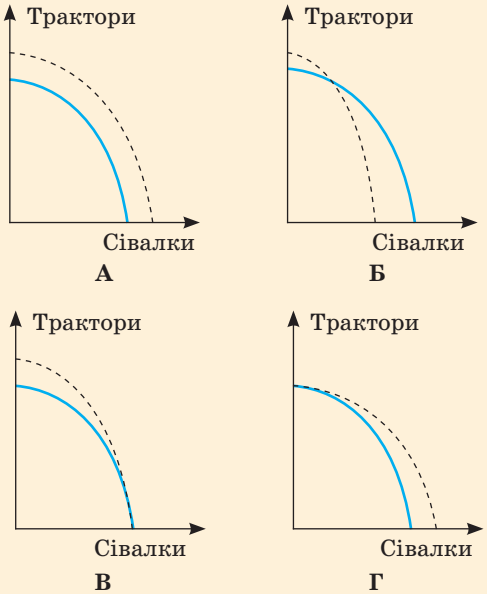

5. Альтернативна вартість виробництва 10 одиниць товару *X* визначається
А кількістю ресурсів, необхідних для виробництва 10 одиниць товару *X*
Б кількістю грошей, необхідних для виплати зарплатні робітником, які виробили 10 одиниць товару *X*
В кількістю товару *Y*, яку втратило суспільство через виробництво 10 одиниць товару *X*
Г кількістю товару *Y*, яку суспільство виробляє за умов виробництва 10 товарів *X*

6. Якщо фермер засадить усе своє поле картоплею, то збере 400 т урожаю, а якщо посіє пшеницю — то 100 т зерна. Альтернативна вартість 1 т пшениці становить
А альтернативну вартість точно визначити неможливо, тому що невідомо, скільки посаджено пшениці й картоплі
Б альтернативну вартість визначити неможливо, оскільки невідомі ціни
В 4 т картоплі
Г 1/4 т картоплі

7. Укажіть, яке твердження є неправильним.
А крива виробничих можливостей відображає альтернативні витрати
Б крива виробничих можливостей відображає альтернативний вибір виробника
В крива виробничих можливостей відображає альтернативний вибір споживача
Г усі точки на кривій виробничих можливостей характеризують ефективний стан виробництва

8. Альтернативна вартість рішення збільшити виробництво овочів із 600 до 800 т становить

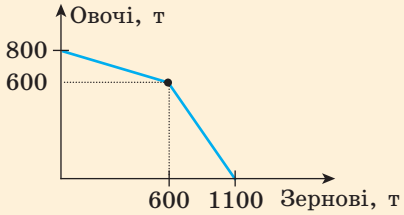

А 500 т зернових **Б** 600 т зернових
В 200 т овочів **Г** 1700 т зернових

9. Гранична норма технічного заміщення праці капіталом дорівнює 2. Для забезпечення незмінного обсягу виробництва при скороченні праці на 4 одиниці необхідно збільшити використання капіталу на
А 1/2 одиниці
Б 2 одиниці
В 4 одиниці
Г 8 одиниць

10. Виробництво перебувало в точці *M* (30А, 15Б) кривої виробничих можливостей і змістилося в точку *K* (36А, 12Б). На цьому відрізку КВМ альтернативна вартість однієї одиниці товару Б дорівнює
А 3 одиницям товару А
Б 3 одиницям товару Б
В 2 одиницям товару А
Г 6 одиницям товару А

11. Установіть відповідність між економічними явищами та відображенням на моделі КВМ.

1 Зростання рівня безробіття	**А** Точка на КВМ
2 Зростання продуктивності праці	**Б** Зсув КВМ праворуч
3 Виробництво двох типів товарів при повній зайнятості ресурсів	**В** Точка всередині площі, обмеженої КВМ
4 Повний обсяг виробництва одного з типів товарів	**Г** Зсув КВМ ліворуч
	Д Точка на КВМ, що розташована по осі *X*

12. Установіть відповідність між змістом економічних понять та їхніми назвами.

1 Відтворення ресурсів природою та суспільством	**А** Обмеженість ресурсів
2 Використання всіх придатних із наявних виробничих ресурсів	**Б** Ефективність
3 Використання виробничих ресурсів, що зумовлює максимально можливе задоволення потреб	**В** Повна зайнятість ресурсів
4 Використання виробничих ресурсів, за якого збільшення виробництва одного товару можливе тільки за рахунок зменшення виробництва іншого товару	**Г** Повний обсяг виробництва
	Д Відтворення ресурсів

УЗАГАЛЬНЮЄМО ЗНАННЯ

1. Виробнича бригада із двох осіб працює шість днів на тиждень по дві години на день, виробляючи м'які іграшки.

Виробники	Витрати часу на виробництво однієї іграшки (зайця)	Витрати часу на виробництво однієї іграшки (мавпи)
Марія	2 год	На 50 % більше, ніж на виробництво зайців
Андрій	На 20 % більше, ніж Марія	На 10 % менше, ніж Марія

1) Побудуйте КВМ бригади за тиждень.
2) Визначте ефективні та неефективні альтернативи.
3) Обчисліть альтернативну вартість виробництва однієї мавпи на першому відрізку КВМ.
4) Покажіть графічно альтернативну вартість виробництва перших п'яти зайців.

2. Визначте, чи правильним є твердження: «Альтернативна вартість переходу з одного стану виробництва до іншого — це відрізок, розміщений у системі координат на осі товару, виробництво якого зменшується». Стисло обґрунтуйте свою відповідь.

3. Підприємство перебуває в умовах досконалої конкуренції. Ціна встановилася на рівні 10 грн. Залежність загальних витрат від випуску продукції має такий вигляд:

Q	10	11	12	13	14	15
TC	80	86	93	102	113	125

Який обсяг виробництва вибере підприємство, щоб максимізувати прибутки?

4. Дві країни мають однакові КВМ. Перша країна виробляє більше інвестиційних товарів, друга — більше предметів споживання. Як зміняться положення КВМ цих країн у майбутньому?

ТЕМА 5. ВІДНОСИНИ ВЛАСНОСТІ

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЮ ТЕМУ, ВИ НАВЧИТЕСЬ:

- **пояснювати** економічну сутність відносин власності;
- **розрізняти** об'єкти власності;
- **визначати** типи власності;
- **наводити приклади** різних форм власності;
- **визначати** переваги та обмеження конкретної форми власності;
- **характеризувати** зміст економічних процесів: приватизації та роздержавлення.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як впливають відносини власності на всю систему економічних відносин?
2. Якими об'єктами власності володіє ваша родина?
3. Як захистити права власника, наприклад, відомої пісні?

§ 21. Економічний зміст відносин власності

Власність — це відносини між суб'єктами щодо привласнення економічних благ, тобто володіння, розпорядження та користування ними.

Те, чим ви володієте, називається **об'єктом власності**. Об'єктом власності може бути майже все. За часів рабовласництва навіть люди належали своїм господарям. Усі об'єкти розділяють на три групи:

- нерухоме майно — блага, які не можуть переміщуватися (земля, дороги, споруди, трубопроводи, будинки, мости);
- рухоме майно — блага, які можуть переміщуватися (автомобілі, меблі, засоби виробництва, природні ресурси, предмети особистого споживання, гроші, цінні папери);
- об'єкти інтелектуальної власності — винаходи, рукописи, комп'ютерні програми, наукові відкриття, театральні постанови.

Із розширенням можливостей людського розуму обсяги та різновиди інтелектуальної власності неодмінно збільшуватимуться. Речовий зміст власності переважно становлять матеріальні блага. Проте речі самі по собі — це не власність. Наша мета — з'ясувати, що власність як економічна категорія — це не річ, а система економічних відносин між людьми з приводу привласнення речей.

Суб'єкт власності — це індивідуум (фізична особа), організації, підприємства, установи, об'єднання осіб усіх організаційно-правових форм, держава в особі органів державного управління, муніципалітети (юридична особа).

Власність з економічної точки зору є складною системою господарських відносин. Перш за все це відносини з приводу привласнення умов виробництва, господарського використання засобів виробництва та результатів виробництва. Саме ці відносини характеризують економічну систему. Спочатку відносини власності виступали у формі певних історичних звичаїв. Після виникнення держави стали розробляти юридичні закони, що визначали правові норми, за якими привласнюється та розподіляється суспільне багатство.

Право власності — це сукупність узаконених державою прав та норм економічних взаємовідносин. Право власності визначається ще з часів римського права через три форми відносин —

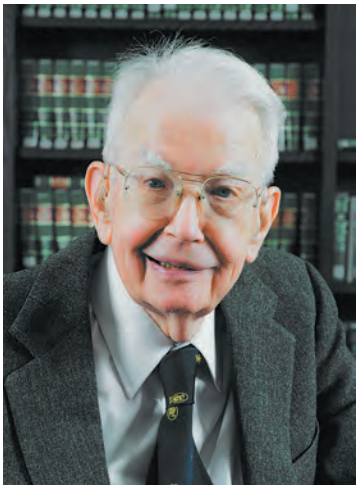

Рональд Коуз (1910—2013). Лауреат Нобелівської премії (1991 р.)

Артур Оноре

володіння, користування й розпорядження. **Володіння** є початковою формою власності, яка виражає відносини, пов'язані з наявністю в того чи іншого суб'єкта об'єктів власності, із господарським володінням ними. Володарем об'єкта може бути як власник, так і не власник (наприклад орендар). Право володіння закріплюється певним документом: технічним паспортом, договором, чеком тощо.

Користування виражає економічні відносини власності з приводу виробничого або особистого використання властивостей її об'єктів. Певний об'єкт (наприклад автомобіль) можна використовувати і як виробничий ресурс, і для споживчого використання (потреб сім'ї). У процесі господарського використання виробничих ресурсів, коли власник цих ресурсів сам не веде господарської діяльності, він надає право іншим особам використовувати його майно на конкретних умовах. Тоді між власником і підприємцем виникають відносини використання майна, наприклад, оренда як договір про надання за певну плату майна певного власника для тимчасового користування.

Розпорядження передбачає, що розпорядник об'єкта є його повним власником, а отже, має право самостійно вирішувати долю певного об'єкта (використовувати, продавати, обмінювати, здавати в оренду, дарувати, ліквідувати тощо) або делегувати таке право іншим суб'єктам ринкової системи.

Право власності реалізується через найбільш повну взаємопов'язану систему економічних прав, визначених відомими західними економістами (Рональдом Коузом, Артуром Оноре та ін.):

- право володіння, тобто право виняткового фізичного контролю над благами;
- право користування, тобто право застосовувати корисні властивості благ для себе;
- право управління, тобто право вирішувати, хто і як буде забезпечувати використання благ;
- право на прибуток, тобто право володіти результатами використання благ;
- право суверена, тобто право на відчуження, споживання, зміну або знищення блага;
- право на безпеку, тобто право на захист від експропріації благ та від шкоди з боку зовнішнього середовища:
- право на передачу в спадщину;
- право на безстроковість володіння благом;
- заборона використовувати благо способом, що завдає шкоди зовнішньому середовищу;
- право на відповідальність у вигляді стягнення, тобто можливість стягнення майна як сплата боргу. Роль держави в ринковій

економіці саме й полягає в забезпеченні всіх цих прав із метою формування конкурентного середовища. Стаття 2 Закону України «Про власність» так трактує право власності: «Право власності — це врегульовані законом суспільні відносини щодо володіння, користування й розпорядження майном».

У широкому розумінні значення власності полягає у створенні **соціального середовища,** у якому функціонує суспільне виробництво. А конкретно вона визначає: соціальний спосіб поєднання робочої сили із засобами виробництва; специфічність дії економічних законів певної економічної системи; цілі та мотиви виробництва; характер розподілу та споживання створеного продукту; класову та соціальну структуру суспільства; панівну систему політичної та економічної влади.

Важливо знати, що власність породжує не тільки права й вигоди, але й обов'язки. Бути господарем означає дбати про своє господарство, відповідати за його збереження та примноження. Розпорядники й користувачі об'єктів власності мають знати, що ціна права мати багатство зумовлюється перш за все обов'язком берегти й примножувати його.

Існують два типи власності — приватна й суспільна.

Приватна власність характеризується тим, що засоби виробництва, а отже, і вироблений продукт належать приватним особам. Вони можуть привласнювати продукт як своєї, так і чужої праці. Основні **види приватної власності** — це приватна власність, яка ґрунтується на власній праці власника, і приватна власність, яка ґрунтується на використанні найманої праці.

Суспільна власність характеризується тим, що суб'єктом виступає все суспільство або колектив, що нею спільно володіє, використовує та розпоряджається. Суспільна власність розрізняється за рівнем усуспільнення, але в усіх формах установлюється рівність спільних власників. Суспільну власність можна розглядати як власність народу взагалі та як власність окремих колективів.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Визначте, чи правильним є твердження: «Приватна власність більш прогресивна, ніж суспільна».

Відповідь. Якщо розглядати чисті економічні системи (чистий ринок та командна економіка), то суспільна та приватна власність оцінюються як антиподи, тобто заперечують одна одну й не можуть разом співіснувати. Проте сучасний досвід доводить, що в суспільстві поруч існують різні типи й форми власності, доповнюючи одна одну. Є галузі, які успішно можуть розвиватися саме на приватній власності, тому що високі прибутки приваблюють у такі галузі приватний капітал. Сьогодні це насамперед сфера послуг. Водночас технологічний прогрес в окремих галузях вимагає усуспільнення виробничих ресурсів (залізниця, транспорт, метрополітен, телекомунікації тощо). Таким чином, ми не можемо вважати, що один тип власності прогресивний, а інший — регресивний. Прогресивний розвиток суспільства потребує поєднання двох типів власності в різних їх формах. Твердження є неправильним.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть об'єкти власності, які притаманні суспільній власності.
2. Хто виступає суб'єктом відносин власності?
3. Охарактеризуйте систему економічних прав, яка розкриває право власності.
4. Визначте, до яких груп належать такі об'єкти власності: залізничний вокзал; залізничний потяг; акції акціонерного товариства «Залізниця»; винахід: застосування стоп-крану в залізничному потязі; земля, якою проходить залізнична колія.

§ 22. Форми власності

У кожній країні історично склалися два типи власності. Проте на різних етапах розвитку вони існували в різних формах.

Приватна власність, яка ґрунтується на власній праці, за сучасних умов має невелику частку, тому що таке підприємство менш конкурентоспроможне. Такі підприємства характерні для селянського та особистого підсобного господарства. Вони бувають одноосібними й сімейними.

Основною формою власності в сучасній ринковій економіці є приватна власність, яка ґрунтується на найманій праці. Відносини між власником усіх засобів виробництва та найманими виробниками засновані на державному захисті прав власності.

Ще одна форма приватної власності — **інтелектуальна власність,** об'єктами якої є твори науки та літератури, патенти, ліцензії, знаки на товари та послуги, права на винаходи, права на інформацію щодо промислового, комерційного та наукового досвіду.

Існує також різновид приватної власності — **особиста власність окремих осіб** на споживчі блага, які здатні задовольнити потреби людини як споживача, але не здатні стати джерелом доходу. Це всі наші речі побуту, одяг, прикраси, літературні твори, носії інформації тощо.

Реальними **формами суспільної власності** є загальнодержавна, державна, кооперативна, акціонерна, власність господарських товариств, громадських організацій тощо. **Державна власність** — це форма власності на засоби виробництва, за якої їхнім володарем виступає держава. У розвинених європейських країнах на державний сектор припадає близько 96 % видобутку кам'яного вугілля, 70 % виробництва електроенергії, понад 90 % залізничних та авіаційних перевезень. Об'єктами державної власності є: виробничі підприємства; об'єкти інфраструктури; рухоме й нерухоме майно, необхідне для функціонування адміністрації, армії, поліції; фонди соціальної інфраструктури — освіти, соціального забезпечення, охорони, здоров'я; засоби державної кредитної системи. **Форми державної власності** стають більш різноманітними: загальнодержавна (урядові, центральні структури, центральний банк тощо); територіально-регіональна (комунально-муніципальні служби й інші органи місцевого самоврядування); галузева (міністерства й відомства).

Розглянемо **форми колективної власності.**

- **Кооперативна власність** — форма колективної, суспільної власності, що будується на основі добровільного усуспільнення членами кооперативу належних їм засобів виробництва та грошових внесків (паїв). Спочатку кооперативні підприємства існували у формі споживчих і постачальних. Так, наприклад, закупівельно-збутові кооперативи — це об'єднання дрібних товаровиробників, які ставлять за мету організувати ефективний збут продукції членів кооперації, спільну закупівлю сировини та знарядь виробництва, а також предметів особистого споживання. Зараз існує кооперація виробнича, житлова, кредитна, споживча, промислова, збутова, сільськогосподарська, постачальна. У більшості сучасних країн найбільша частка належить сільськогосподарським кооперативам, тобто організаціям фермерів, які об'єднуються для спільного виробництва й переробки сільськогосподарської продукції, а також для забезпечення їхніх економічних потреб. Сьогодні в скандинавських країнах кооперативи реалізують до 80 %, а в Японії — до 90 % товарної продукції аграрного сектору. У Франції до 45 % виробництва та збуту овочів здійснюють кооперативи.
- **Власність орендного підприємства** — вироблена продукція, отримані доходи та придбане за ці доходи майно.

Вплив форм власності на систему економічних відносин

- **Власність колективного підприємства** виникає в тому випадку, коли майно державного підприємства переходить у власність трудового колективу, наприклад через викуп орендного майна. Засоби виробництва, вироблена продукція й отримані доходи є загальним надбанням його колективу.
- **Корпоративна власність** — власність групи осіб, однак умови її формування своєрідні. Корпорація — це насамперед акціонерне товариство, капітал якого створюється акціонерами. Акціонери (як приватні власники частки капіталу) отримують право на дохід у вигляді дивідендів на акції. Акціонерний капітал виник у період капіталізму вільної конкуренції. Розміри приватних капіталів виявилися недостатніми для створення таких підприємств, як залізниці, морські порти, електростанції. Акціонерне товариство є власником майна, створеного за рахунок продажу акцій, а також отриманого в результаті його господарської діяльності.
- **Власність господарських асоціацій** — власність на майно, добровільно передане їй підприємствами та організаціями, а також отримане в результаті її господарської діяльності. Майно організацій, що до неї входять, є виключно приватним.
- **Власність громадських організацій** — будівлі, споруди, житловий фонд, обладнання, майно культурно-освітнього й оздоровчого призначення, гроші, цінні папери. Усі члени громадських організацій, наприклад політичних партій, використовують його для своїх вигод, поки є членами цієї організації. При виході із громадської організації ніхто не має права на частку майна.
- **Власність релігійних організацій** також не розподільна. Це будівлі, предмети культу, об'єкти соціального та благодійного призначення, майно, необхідне для діяльності цих організацій.

Існують і **змішані форми власності:** державно-колективна, державно-приватна, приватно-колективна, спільна з використанням іноземного капіталу тощо.

Власність в Україні представлена в таких формах: державна, колективна, приватна. За Законом України «Про власність» усі форми власності є рівноправними, тому держава створює рівні умови для розвитку всіх форм власності та їх захисту (табл. 1).

Табл. 1

Форми власності	Суб'єкти власності згідно із Законом України «Про власність»	Об'єкти власності
Державна	Народ України	Виключне право на національне багатство України: землю, надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, розташовані в межах території України та континентального шельфу, національні, культурні та історичні цінності
Державна (комунальна)	Держава в особі Верховної Ради України	Нерухоме та рухоме майно, а також об'єкти інтелектуальної власності, наприклад оборонні об'єкти, енергетична система, система транспорту, майно навчальних закладів, кошти державного бюджету
	Адміністративно-територіальні одиниці в особі обласних, міських, сільських, селищних рад народних депутатів	Кошти місцевих бюджетів, державний житловий фонд, об'єкти житлово-комунального господарства, майно закладів народної освіти, культури, охорони здоров'я
Колективна	Юридичні особи: державні підприємства, орендні підприємства, кооперативи, господарські товариства, господарські об'єднання, професійні спілки, політичні партії, інші громадські та релігійні організації	Виробничі ресурси, вироблена продукція, отримані доходи, цінні папери
Приватна	Громадянин України як власник приватного підприємства або приватний підприємець	Виробничі ресурси, вироблена продукція, отримані доходи, цінні папери
	Громадянин України як фізична особа	Житлові будинки, предмети особистого користування, предмети домашнього господарства, продуктивна й робоча худоба, земельні ділянки, об'єкти інтелектуальної власності, цінні папери

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Розкрийте специфіку об'єктів певних типів власності за наведеними характеристиками.
   1) Назвіть блага, які можуть бути й об'єктами приватної власності, яка ґрунтується на власній праці власника, й об'єктами приватної власності, яка ґрунтується на використанні найманої праці, й об'єктами особистої власності.
   2) Що в умовах сучасного суспільного розвитку не може бути об'єктом будь-якої форми власності?
   3) Які об'єкти в Україні перебувають виключно в державній формі власності?
   4) У якій специфічній формі закріплюється право володіння об'єктами за корпоративної форми власності?
2. Американський економіст Пол Хейне стверджував, що «права власності — це права контролювати використання певних ресурсів і розподіляти витрати й вигоди, які виникають при цьому». Прокоментуйте цей вислів.

§ 23. Реформування відносин власності. Приватизація та роздержавлення

Наприкінці XX ст. державне регулювання економіки в розвинених країнах призвело до необхідності переоцінки уявлень про масштаби участі держави в підприємницькій діяльності, відкривши дорогу приватизації. Уперше приватизація здійснювалася у Великій Британії, а потім поширювалася на всі країни, які формували нові ринкові відносини.

Приватизація — це процес передачі-продажу об'єктів державної (муніципальної) власності в приватну власність. Наприклад, американська економіка за співвідношенням приватного й державного підприємництва посідає унікальне положення. В економіці США, де, здавалося б, уже нічого приватизувати, теж існує державна власність (в'язниці, послуги швидкої медичної допомоги), що підлягає передачі приватному бізнесу.

Формування відносин власності в Україні в умовах становлення ринкової економіки передусім передбачає процес приватизації. Основні правові положення приватизації в Україні були визначені «Концепцією роздержавлення і приватизації підприємств, землі і житлового фонду». Концепція передбачала введення безкоштовних приватизаційних сертифікатів на придбання виробничих фондів, землі й житла, а також вільний вибір громадянином як об'єктів, так і засобів приватизації (за приватизаційні сертифікати, особисті кошти чи кредитні кошти). Усі підприємства, що підлягали приватизації, були поділені на групи: об'єкти малої приватизації, об'єкти великої приватизації, об'єкти сфери соціально-культурних послуг. Ці об'єкти приватизувалися відповідно до різних законів.

У Законі про приватизацію був визначений перелік об'єктів, що не підлягають приватизації:

- майно органів державної влади та органів місцевого самоврядування, майно Збройних Сил України (військове майно), Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України;
- надра, корисні копалини загальнодержавного значення, території та об'єкти природно-заповідного фонду загальнодержавного значення;
- водні ресурси, лісові ресурси, інші природні ресурси, які є об'єктами права власності українського народу;
- емісійна система, майнові комплекси підприємств та установ, що забезпечують випуск і зберігання грошових знаків і цінних паперів;
- національний архівний фонд;
- об'єкти архітектури, меморіальні комплекси, заповідники, парки загальнонаціонального значення;
- пам'ятки археології; пам'ятки державної частини Музейного фонду України (музейні предмети, музейні колекції та музейні зібрання);
- документи Державного бібліотечного фонду України;
- вихідні матеріали та фільмокопії, що зберігаються у фільмофонді;
- об'єкти освіти, що фінансуються з державного бюджету;
- ядерні матеріали, ядерні установки;
- державні еталони, інші об'єкти, що забезпечують функціонування Державної метрологічної служби;
- магістральні залізничні лінії загального користування та розміщені на них технологічні споруди;
- метрополітен;
- аеродроми та аеродромні об'єкти;
- водосховища й водогосподарські канали комплексного призначення.

До об'єктів малої приватизації належали підприємства комунальної власності: підприємства торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування, транспорту, ремонтні та невеликі будівельні організації. Закон визначав чотири способи приватизації цих об'єктів: викуп робітни-

ками цього підприємства; продаж на аукціоні; продаж за комерційним конкурсом; продаж за некомерційним конкурсом (конкурс планів подальшої експлуатації об'єкта за умов збереження старої кількості робочих місць, напрямку діяльності).

Мала та велика приватизація здійснюється за кілька періодів. У листопаді 2017 р. Верховна Рада України прийняла за основу законопроект «Про приватизацію держмайна». План приватизації передбачає доходи в бюджет на 2018 р. у розмірі 22 млрд грн. Об'єкти великої приватизації продаватимуться за участю інвестиційного радника, а об'єкти малої приватизації — на відкритих торгах через ProZorro. У межах великої приватизації оголошено про продаж державних пакетів акцій Миколаївської (99,9 %) Дніпровської (99,9 %) та Херсонської (99,8 %) ТЕЦ; Харківобленерго (65 %); «Аграрного фонду»; «Турбоатому»; «Державної продовольчо-зернової корпорації України».

Досвід роздержавлення Франції, Італії та інших західноєвропейських країн слід вивчати. В Іспанії, наприклад, держава володіла 100 % акцій Національної телефонної компанії, здійснюючи повний контроль над номенклатурою наданих послуг, інвестиційними програмами, заробітною платою, цінами, тарифами, при цьому на частку компанії припадало 60 % національного виробництва та продажу телекомунікаційного обладнання. Досвід приватизації Національної телефонної компанії був би корисним при приватизації аналогічних вітчизняних структур, таких, наприклад, як «Укртелеком».

Приватизація — це один із напрямків такого процесу, як роздержавлення. **Роздержавлення** — це процес ліквідації монополії державної власності. Досвід, нагромаджений за останні роки розвиненими країнами, доводить, що роздержавлення не тотожне відходу держави від економіки. Так, звуження сфери державного підприємництва супроводжується розвитком податкових, кредитно-грошових та інших методів державного регулювання. Сучасне ринкове господарство залишається регульованим: держава змінює лише форми своєї діяльності, намагаючись краще пристосуватися до вимог ринку.

Роздержавлення як процес передбачає:

- приватизацію власності, коли співвласниками колишньої державної власності можуть стати колективи підприємств, фізичні особі, банки, акціонерні товариства, кооперативи, закордонні фірми тощо. При цьому слід зазначити, що приватизація не обов'язково має бути абсолютною, нерідко економічно доцільно зберегти за державою частину акціонерного капіталу підприємств, які раніше належали йому;
- лібералізацію ринків, коли держава бере курс на зниження або скасування бар'єрів, що перешкоджають доступу нових конкурентів. Це стимулює диверсифікацію виробництва та продажу, заохочує малий бізнес, що заповнює ринкові ніші, послаблює митні обмеження, які полегшують надходження імпортних товарів, тобто все це робить ринки більш вільними;
- оздоровлення приватного сектору, тобто поступову ліквідацію неринкового середовища, у якому перебувають його підприємства: зменшення бюджетних надходжень, відмова від списання кредитної заборгованості, скасування податкових пільг, поширення принципів управління й оцінок ефективності капіталовкладень, що існують у приватному бізнесі, тощо. Такі дії підвищують конкурентоспроможність державних підприємств, готуючи їх до роздержавлення. Якщо підприємство при формуванні своєї інвестиційної програми все менше покладається на бюджет і все більше звертається до ринку приватних капіталів, то воно, залишаючись державним у виробництві, поступово перестає бути таким в обігу;
- створення змішаних підприємств, коли для стимулювання їх виникнення й розширення сфери діяльності використовують пільгове оподаткування, особливий режим кредитування, наприклад, кошти з програми приватизації спрямовують на підприємства, де частка держави в акціонерному капіталі нижча за 100 %.

За сучасних умов процес роздержавлення не виключає можливості й націоналізації (переходу об'єктів приватної власності в державну). Це пов'язано з використанням коштовних технологій, забезпеченням високотехнологічних умов праці, витратами на захист середовища. Усе це робить недоцільним виробництво в приватному секторі високотехнологічних напрямків, і держава вимушена націоналізувати такі підприємства.

Сучасні економічні системи характеризуються різноманітними формами власності, змішаними різновидами. Наявність багатоманітності форм власності — це головний показник ефективності будь-якої ринкової економіки, оскільки створюються умови для їх економічного змагання й конкуренції в умовах рівноправності. Таким чином, форми власності створюють можливість для залучення всіх чинників розвитку продуктивних сил і доводять свою ефективність. Реформування відносин власності на сучасному етапі в розвинених країнах має такі напрямки:

- подальший розвиток усіх форм власності як рівних: приватної, корпоративної, кооперативної, державної. Кожна із форм знаходить свій напрямок, галузь, де реалізується найбільш ефективно. Завдяки цьому забезпечуються конкуренція й ефективне функціонування економіки;
- значне поширення змішаних форм власності;
- розвиток корпоративної власності;
- посилення демократизації та соціалізації відносин власності: створюються асоціації, збільшується частка акцій серед працівників фірм;
- зміна структури об'єктів власності: зростає значення таких об'єктів, як наукові знання, інформація, комп'ютерні програми, духовні блага;
- розширюється розвиток міжнародної власності в умовах глобалізації економіки.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть об'єкти малої приватизації.
2. Які способи малої приватизації передбачені законодавством України?
3. Охарактеризуйте напрямки процесу роздержавлення.
4. До об'єктів, що не підлягають приватизації, належать: документи Державного бібліотечного фонду, фільмокопії та музейні зібрання. Чи раціонально було б дозволити приватизацію цих об'єктів в умовах економічної кризи? Проаналізуйте можливі наслідки.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Економічна категорія власність — це
- **А** сукупність прав власників
- **Б** юридичний акт закріплення прав володіння
- **В** відносини між суб'єктами щодо привласнення економічних благ
- **Г** відношення суб'єкта до блага, що використовується

2. Приватизація — це
- **А** перехід об'єкта у власність місцевих органів влади
- **Б** передача майна в оренду з правом подальшого викупу
- **В** відчуження державної власності на користь приватних осіб
- **Г** розподіл частини державної власності серед юридичних осіб

3. Форма власності, за якою капітал утворюється за рахунок випуску акцій, — це
- **А** власність релігійних організацій
- **Б** корпоративна власність
- **В** муніципальна власність
- **Г** державна власність

4. Найбільш прогресивною формою власності є
- **А** державна власність
- **Б** приватна власність
- **В** колективна власність
- **Г** немає правильної відповіді

5 Об'єктом інтелектуальної власності НЕ є
- **А** науковий винахід
- **Б** акції кінокомпанії
- **В** товарний знак
- **Г** літературний твір

6. До основних типів власності належать
- **А** приватна та державна
- **Б** суспільна та приватна
- **В** корпоративна та колективна
- **Г** державна та корпоративна

7. Виключно в державній власності можуть бути такі об'єкти, як
- **А** підприємства громадського харчування
- **Б** знаки на товари та послуги
- **В** водогосподарські канали комплексного призначення
- **Г** коштовне каміння

8. Між приватизацією та роздержавленням існує такий взаємозв'язок
- **А** приватизація — ширше поняття
- **Б** ці процеси залежать між собою в часі
- **В** приватизація — це один із напрямків роздержавлення
- **Г** ці процеси призводять до ліквідації державної власності

9. Що НЕ є способом малої приватизації в Україні?
- **А** викуп робітниками свого підприємства
- **Б** продаж на аукціоні
- **В** продаж за некомерційним конкурсом
- **Г** безкоштовна передача майна колективу

10. Націоналізація — це
- **А** процес переходу майна у власність кооперативу
- **Б** процес переходу майна у власність держави
- **В** процес переходу майна у власність фізичних осіб
- **Г** процес переходу майна у власність релігійних організацій

11. Установіть відповідність між формами власності та їхніми характерними ознаками.

1 Корпоративна власність	**А** Форма колективної власності на основі добровільного усуспільнення засобів виробництва та грошових внесків (паїв)
2 Приватна власність	**Б** Власність на майно, яке добровільно передано підприємствами та організаціями
3 Кооперативна власність	**В** Засоби виробництва належать одній особі
4 Власність асоціацій	**Г** Виробничі ресурси придбані за рахунок грошей, отриманих від продажу акцій
	Д Власність органів самоврядування

12. Установіть відповідність між діями суб'єктів власності та правами власності за теорією Р. Коуза.

1 Видавництво «Ера» за гроші від реалізації продукції придбало нове обладнання	**А** Право суверена
2 Видавництво «Ера» здало старе обладнання на металобрухт	**Б** Право володіння
3 Видавництво «Ера» застрахувало нове обладнання	**В** Право на прибуток
4 Видавництво «Ера» придбало товарний знак	**Г** Право користування
	Д Право на безпеку

УЗАГАЛЬНЮЄМО ЗНАННЯ

1. Приватна й суспільна власність у змішаній економіці мають існувати як антиподи чи в єдності?
2. Охарактеризуйте основні напрямки реформування відносин власності за сучасних умов.
3. У чому проявляються демократизація та соціалізація відносин власності?
4. Розкрийте співвідношення між приватизацією, націоналізацією та роздержавленням.

ТЕМА 6. ЕКОНОМІЧНІ СИСТЕМИ. ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО КРУГООБІГУ

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЮ ТЕМУ, ВИ НАВЧИТЕСЬ:

- **розрізняти** принципи організації ринкової, командної та змішаної економіки;
- **визначати** переваги та обмеження конкретної економічної системи;
- **характеризувати** зміст економічного кругообігу за схемами;
- **наводити приклади** країн із певною моделлю ринкової економіки;
- **користуватися** інформацією щодо ознак економіки України, які свідчать про її перетворення на ринкову.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Запитайте у знайомих бабусь та дідусів, наскільки різняться сучасна ринкова економіка та командна економіка, що існувала в Радянському Союзі за часів їхньої молодості.

2. Які існують економічні суб'єкти та які інтереси вони реалізують?

3. Які традиційні види виробництва існують у сучасній економіці?

§ 24. Сутність та основні елементи економічної системи

Економічне життя кожного суспільства певним чином організоване. Спосіб організації господарського життя суспільства називається економічною системою.

Економічну систему визначають по-різному. Кожне з визначень відбиває якийсь один бік категорії, оскільки складність об'єкта не дозволяє дати його вичерпну характеристику якимось одним визначенням.

В економічній літературі існують різні визначення економічної системи, а саме:

- як система відносин між людьми, що складаються з приводу виробництва, розподілу, обміну й споживання економічних благ;
- як особливим чином упорядкована система зв'язків між виробниками та споживачами матеріальних та нематеріальних благ;
- як сукупність усіх економічних процесів, що функціонують у суспільстві на основі притаманних йому відносин власності та організаційно-правових норм.

Найзагальніше поняття економічної системи можна визначити так: це сукупність взаємопов'язаних і відповідним чином упорядкованих елементів економіки, тобто це спосіб організації національної економіки. Важливим принципом економічної системи є управління. Кожна економічна система прагне рівноважного стану, якого можна досягти за допомогою або ринкових (самоорганізації), або адміністративних (організація) важелів, або поєднуючи ринкові й адміністративні важелі (організація й самоорганізація). Управління неможливе без інформації, тобто даних, які характеризують стан економічної системи в кожен момент. Інформація — спосіб зв'язку компонентів системи.

Особливе місце в становленні, функціонуванні, розвитку економічної системи належить її **суб'єктам** як активній рушійній перетворюючій силі. Кожен суб'єкт є носієм певних прав, обов'язків і відповідальності, які реалізує в процесі своєї діяльності. Залежно від цього існують різні **класифікації економічних суб'єктів**: індивідуум, колектив, держава; виробник (продавець), посередник, споживач (покупець); фізичні та юридичні особи; вітчизняні та іноземні виробники; інституціональні суб'єкти (виробничі підприємства, банки, біржі) тощо.

Економічна система має **три основні підсистеми**: продуктивні сили суспільства, виробничі економічні відносини та механізм господарювання.

Продуктивні сили — це сукупність засобів виробництва, працівники з їхніми фізичними й розумовими здібностями, досягнення науки, технології, інформація, методи організації та управління виробництвом, що забезпечують створення матеріальних і духовних благ, необхідних для задоволення потреб людей. Продуктивні сили є найважливішим показником і критерієм досягнутого рівня науково-технічного прогресу та продуктивності суспільної праці.

Економічні виробничі відносини — це сукупність соціально-економічних та організаційно-виробничих зв'язків між суб'єктами господарювання в процесі виробництва, розподілу, обміну й споживання економічних благ. **Система економічних відносин** охоплює техніко-економічні, організаційно-економічні, соціально-економічні відносини.

Суть і основу економічних відносин становлять відносини власності на засоби виробництва. Відносини власності визначають, у чиїх інтересах здійснюється виробництво, історичну специфіку економічної системи, її соціальну структуру, систему влади. Ця група виробничих відносин дістала назву **соціально-економічних**.

Саме соціально-економічні відносини визначають: хто реально володіє, користується та розпоряджається засобами виробництва; як розподіляється суспільне багатство; систему економічних інтересів; місце людини в економічній системі.

Український, канадський, швейцарський економіст Богдан Гаврилишин (1926—2016) у роботі «До ефективних суспільств. Дороговкази в майбутнє» писав, що економічну систему характеризує «відповідність між економічним потенціалом (природним і людським) та економічними здобутками, тобто узгодженість між цінностями, потребами та їх задоволенням».

Проте виробничі відносини виникають не лише з приводу виробництва, розподілу, обміну й споживання економічних благ та їх привласнення. Вони виникають також і в процесі організації виробництва та управління ним. **Організаційно-економічні відносини** можуть мати однакові характеристики на різних історичних етапах розвитку, наприклад поділ праці, спеціалізація та кооперація праці, комбінація виробництва тощо.

Техніко-економічні відносини — це відносини між людьми з приводу використання ними знарядь та предметів праці в процесі виробництва. Техніко-економічні відносини є матеріально-речовим змістом суспільного виробництва.

Важливим структурним елементом економічної системи є господарський механізм. Механізм господарювання узгоджує функціонування та розвиток ланок економічної системи, продуктивні сили та виробничі відносини. **Механізм господарювання** — це сукупність конкретних форм господарювання, організаційно-інституціональних систем, методів і важелів регулювання економічних процесів. Найважливіша функція господарського механізму — забезпечення динамічної рівноваги в суспільному виробництві й насамперед між виробництвом та споживанням, попитом і пропозицією. Він вміщує підсистеми управління, стимулювання, фінансування; інститути права, кредитування, страхування.

Кожна економічна система має розв'язувати три головні економічні питання: *що виробляти, як виробляти й для кого виробляти*.

Проблема ***що виробляти*** — це виробничий вибір, тобто прийняття рішень про те, які саме блага, якої якості та в якій кількості мають бути вироблені.

Проблема ***як виробляти*** — це технологічний вибір, тобто прийняття рішень про те, за допомогою яких обмежених ресурсів і їхніх комбінацій та яких технологій вироблятимуть блага.

Проблема ***для кого виробляти*** — це розподільчий вибір, тобто прийняття рішень стосовно того, кому дістануться вироблені блага і в якій кількості ними володітиме певний споживач.

Залежно від того, у який спосіб суспільство вирішує ці питання, формується певний тип економічної системи: традиційна, командна або ринкова економіка.

Кожна економічна система різниться за: способом координації господарської діяль-

ності людей, фірм і держави та типом власності на економічні ресурси.

Економічна теорія розглядає два різні способи координації господарської діяльності: спонтанний, або стихійний порядок, та ієрархію. За спонтанного порядку інформація, що необхідна виробникам і споживачам, передається шляхом цінових сигналів. Підвищення або зниження ціни на ресурси й вироблені за їхньою допомогою блага підказує господарським агентам, у якому саме напрямку слід діяти, тобто **що, як** і **для кого** виробляти. У будь-якій системі виробник має здійснювати розрахунок своїх витрат і отримуваних вигод. Механізм коливання цін, або альтернативних витрат, може скерувати економічний вибір людей. Ринок — це і є спонтанний порядок.

Проте є й інший спосіб отримання інформації про те, **що, як** і **для кого** виробляти. Це система наказів і доручень, що йде згори донизу, від якогось центру до безпосереднього виконавця (виробника). Така система називається ієрархією. Ієрархія побудована не на цінових сигналах, а на владі керівника фірми чи центрального керівного державного органу. У реальному житті спостерігається співіснування стихійних порядків та ієрархії.

Оцінювати ефективність спонтанних порядків або ієрархії необхідно з позиції економії трансакційних витрат. **Трансакційні витрати** пов'язані не безпосередньо з виробництвом, а з його супутніми витратами, а саме: пошуком інформації про ціни, контрагентів господарських угод; витратами на укладання господарських угод та контроль за їх виконанням тощо. При спонтанному механізмі трансакційні витрати несуть безпосередньо ті суб'єкти, які реалізують власні інтереси (споживачі або виробники). При механізмі ієрархії всі трансакційні витрати несе суспільство в цілому.

Як ми вже визначали, сукупність усіх економічних процесів функціонує в суспільстві на основі притаманних йому відносин власності та правових норм.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Який механізм (спонтанний чи ієрархія) більш справедливий щодо покриття трансакційних витрат на виробництво: 1) золотих прикрас; 2) молочних продуктів; 3) початкової освіти; 4) вищої освіти?
2. За якими критеріями розрізняють економічні системи?

§ 25. Принципи організації ринкової, командно-адміністративної та змішаної економіки

Важливим питанням економічної науки є класифікація економічних систем. В економічній літературі виділяють різні моделі, типи економічних систем, класифікація яких залежить від **різних критеріїв**.

Розглянемо традиційну, командно-адміністративну та ринкову економіку за двома основними критеріями: 1) відносини власності; 2) спосіб узгодження й управління економічною діяльністю (спонтанний, ієрархія).

Традиційна економічна система — це спосіб організації економічного життя, за якого всі ресурси перебувають у власності громадян (колективу, спільноти) і розподіляються відповідно до давніх традицій.

У давнину всі економічні проблеми розв'язували саме на підставі традицій. Продукти та послуги, що вироблялися, як правило, не змінювалися десятки й сотні років. Завдяки існуванню традицій нам відомо, як вишивати кольорові візерунки на рушниках і розмальовувати писанки, готувати українські національні страви й виробляти глиняний посуд. У традиційній економіці питання *що виробляти* не викликає сумнівів.

Способи обробітку землі, вирощування овочевих культур, приготування страв — усе це може зберігатися незмінним багато років. Традиційні технології змінюються досить повільно. Проте ці технології завжди є ресурсозберігаючими.

У традиційній економічній системі розв'язання питання *для кого виробляти* обумовлено також звичаями, релігійними правилами та усталеними нормами життя. Спосіб вирішення всіх проблем, метод координації — це ієрархія.

Згодом традиційна економічна система в більшості країн світу втратила ключові позиції в організації життя людей. Її складові відійшли на другий план і збереглися у вигляді різноманітних звичаїв і традицій, що мають другорядне значення в економіці більшості країн.

Командно-адміністративна економічна система. За умов командно-адміністративної (планової) економіки головні економічні питання розв'язує певний центральний орган, який спочатку визначає, що і скільки виробляти, і неодмінно контролює виконання своїх розпоряджень. У такий самий спосіб вирішуються всі питання щодо того, як виробляти і для кого виробляти.

За умов командно-адміністративної економіки існують досить жорсткі обмеження рівнів заробітної плати, пенсій, тривалості відпусток працюючим тощо. Центр визначає обсяги розподілу вироблених товарів, а також встановлює на них ціни.

Командно-адміністративна економічна система використовує механізм координації у формі ієрархії. Саме відсутність свободи вибору зумовлює відсутність у виробників зацікавленості (або стимулу) виробляти кращі й дешевші товари, збільшуючи їх асортимент і розробляючи нові моделі. Через це задоволення потреб споживачів у такій системі перебуває на низькому рівні. Характерна ситуація дефіциту (нестача товарів та послуг відповідно до попиту на них). Проте слід зазначити також, що планування як метод управління окремим підприємством широко використовується в господарській практиці за сучасних умов суспільного розвитку й може сприяти підвищенню загальної ефективності виробництва.

У командній економіці існує монополія державної форми власності. Державна власність має як переваги, так і недоліки. Завдяки їй стала можливою концентрація значних обсягів ресурсів для виконання великих господарських проектів. Вона є основою вирівнювання доходів населення, розподілу матеріальних і духовних благ. Державна власність на засоби виробництва робить можливим виробництво суспільних благ, які не виробляє приватний сектор.

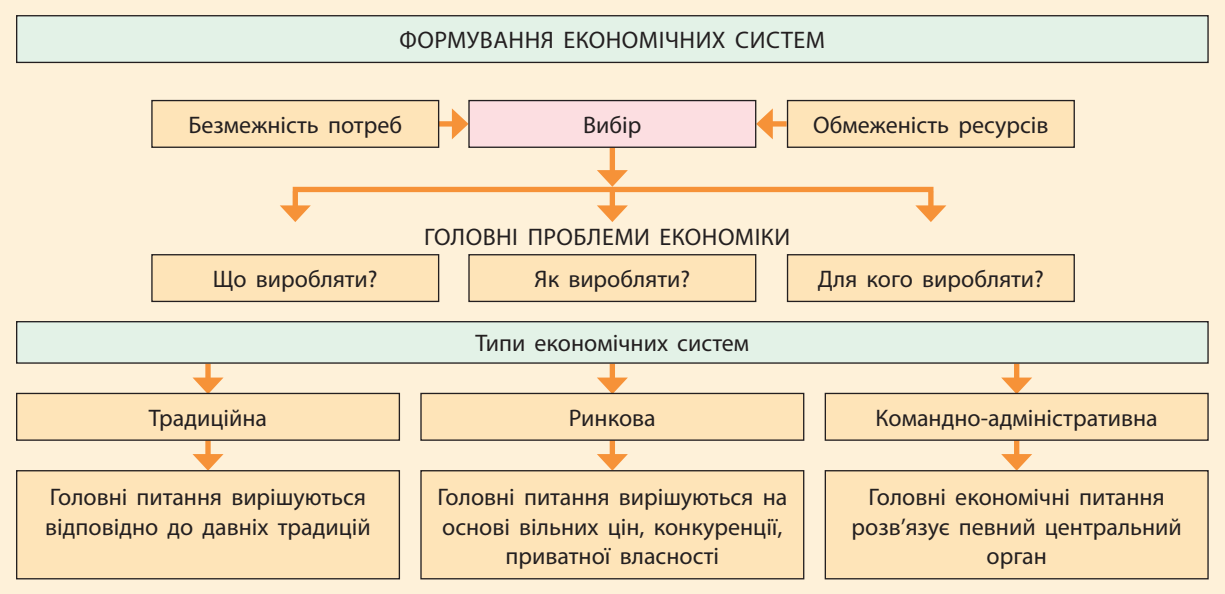

Недоліками державної власності є відсутність у державних підприємств зацікавленості в більш вигідному розподілі ресурсів, байдужість до пошуку нових ідей та розроблення сучасних технологій. Відсутність конкуренції не стимулює поліпшення якості продукції. Державна власність не спонукає людей дбати про майно. Зверніть увагу на ставлення людей до державного, громадського транспорту, до будинків і споруд, якими вони лише користуються. Це одна з вагомих причин низької ефективності засобів виробництва в економіці, де панує державна власність.

Ринкова економічна система. Для ринкової економіки властиве вільне (непримусове) розв'язання головних економічних питань через встановлення ринкових пропорцій між виробництвом і споживанням за допомогою цін.

Споживачі своїми грошима «голосують» на ринку за ті товари та послуги, які їм справді потрібні. У такий спосіб ринок через отримувані доходи та прибутки підказує підприємцям, які товари та послуги вигідніше виробляти і за якою ціною поставляти на ринок, щоб прибуток виявився найбільшим.

У ринковій економіці кожен підприємець самостійно обирає спосіб виробництва продукції. Йому потрібно застосовувати найдосконаліші методи виробництва, адже саме вони роблять можливим зниження виробничих витрат й отримання максимального прибутку за наявної ринкової ціни. Підприємці, які обрали недосконалу технологію виробництва або виробляють товари, що не користуються попитом, несуть збитки або ж банкрутують.

Питання *для кого виробляти*, тобто розподіл товарів і послуг за умов ринкової економіки, розв'язується на підставі доходів, що їх отримують люди. Споживачі формують свій споживчий кошик відповідно до власних доходів.

Ринкова система, або система вільного підприємництва, — це система господарювання, основу якої становлять приватна власність, ринкове ціноутворення та конкуренція.

Конкуренція — це економічне суперництво виробників та споживачів за кращі умови реалізації власних господарських інтересів. Продавці конкурують, намагаючись виробити товари, необхідні покупцеві, зменшити витрати на їхнє виробництво, що, відповідно, робить можливим продаж продукції за більш низькими цінами. Отже, ті, хто не можуть або не бажають знизити ціну заради залучення покупця, не зможуть реалізувати свій товар та послуги. Зрештою зниження обсягів продажу й неотримання прибутку спричиняє банкрутство.

Покупці також конкурують між собою. Між ними йде суперництво за пошук продавця, здатного запропонувати товар оптимальної якості за найнижчими цінами.

Таким чином, головна відмінність ринкової системи — це *свобода вибору* під час розв'язання основних економічних питань.

За сучасних умов жодна економічна система не існує в чистому вигляді, тому що і ринкова економіка, і командна економіка мають як позитивні, так і негативні ознаки (табл. 1).

Табл. 1.

ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ РИНКОВОЇ ТА КОМАНДНО-АДМІНІСТРАТИВНОЇ ЕКОНОМІКИ

Ринкова економіка		Командно-адміністративна економіка	
Позитивні ознаки	**Негативні ознаки**	**Позитивні ознаки**	**Негативні ознаки**
• Приватна власність надає можливість реалізації інтересів усіх ринкових суб'єктів: домогосподарств та фірм • Конкуренція призводить до науково-технічного прогресу • Ринок надає повну інформацію про ціни, конкурентів, попит споживачів • Конкуренція зменшує можливість монополізації ринку, що призводить до зниження середнього рівня цін • Застосовується раціональний розподіл виробничих ресурсів, коли власники ресурсів отримують максимально можливу суму коштів для відтворення обмежених ресурсів	• Ринок не реалізує суспільних проблем, які не дають прибуток власникам ресурсів • Механізм ринкової конкуренції призводить до безробіття • Ринок посилює диференціацію доходів населення • Конкуренція має тенденцію до своєї протилежності — об'єднання підприємств, тобто до монополізації ринку	• Значна частка суспільних коштів використовується для вирішення соціальних проблем • Економіка вирішує проблему повної зайнятості трудових ресурсів • Можлива координація зусиль для зростання продуктивності праці • Використання суспільних коштів для розвитку наукових досліджень	• Нераціональний розподіл ресурсів • Не діє система стимулів, яка б спонукала до ефективного виробництва якісних товарів • Інтереси одних груп можуть вирішуватися за рахунок інших

Змішана економічна система. Більшості країн притаманні ознаки різних систем, адже їх поєднання може забезпечити більш ефективну комбінацію суспільних ресурсів для кращого досягнення господарських цілей. Такі системи називають змішаними. Якщо ринок забезпечує економічну ефективність, але не досягає соціальної справедливості, а командна система за рахунок соціальної рівності втрачає стимул до економічного розвитку, то змішана економіка прагне досягти економічної ефективності в умовах соціальної справедливості.

Кожна економічна система має власні цілі. За змішаної економіки головними цілями є створення умов ефективного виробництва та зайнятості населення, формування високого стандарту життя. Економічна свобода, економічна ефективність, рівні підприємницькі можливості, безпека та економічне зростання — головні пріоритети змішаної економіки.

Економічна свобода полягає в можливості споживачів вирішувати, як саме витрачати й заощаджувати свої доходи, у свободі працівників змінювати місце роботи й утворювати трудові спілки, у можливості організовувати свою справу та реалізовувати підприємницькі здібності.

Економічну ефективність визначають ступенем доцільності розподілу виробничих ресурсів та продуктивного їх використання з огляду на отримані результати.

Рівні підприємницькі можливості передбачають створення передумов економічної справедливості, коли економічні блага розподіляються не на засадах «зрівнялівки», а відповідно до господарської активності людей та їхнього професіоналізму.

Економічна безпека — це захист від деяких негативних впливів ринкового механізму, зокрема від безробіття, інфляції, бідності, банкрутства.

Економічне зростання полягає у збільшенні виробництва товарів і послуг, розвитку технологічної та організаційної бази виробництва. Завдання збільшення обсягів виробництва на 3—4 % на рік вважається цілком досяжним.

Перехід від однієї економічної системи до іншої породжує особливий, перехідний стан економіки. Наприкінці XX ст. почався масовий перехід багатьох країн від адміністративно-командної до ринкової (змішаної) економіки. Для цього типу перехідної економіки характерна заміна відносин, побудованих на адміністративно-командних принципах управління, ринковим механізмом. Якщо у змішаній системі механізми всіх економічних систем доповнюють одне одного й існують як єдине ціле, то перехідна економіка характеризується кризою економічних відносин командної системи й виникненням нових механізмів системи, що формується. Перехідна економіка — це тривалий процес. Основою переходу

від командної економіки до змішаної є створення різноманітних форм власності через процеси роздержавлення та приватизації.

Роздержавлення — це процес, спрямований на ліквідацію монополії державної власності, що складається із системи заходів щодо скорочення частки державного сектору, створення різних форм власності, створення рівних прав для суб'єктів всіх форм власності, посилення процесів саморегуляції економіки.

Приватизація — це один із методів роздержавлення, що реалізується шляхом передачі об'єктів державної власності в приватну власність окремим громадянам і юридичним особам за певну плату або безоплатно.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

1. Які конкретні зміни необхідно здійснити в країні, щоб трансформувати командну економіку в ринкову? Чому важливо, щоб ці зміни здійснювалися одночасно?

Відповідь. Заходи можуть бути такими: приватизація державної власності й підприємств; сприяння конкуренції, прийняття юридичних актів щодо рівних прав і відповідальності всіх суб'єктів власності; зниження ролі уряду як власника, керівника, організатора виробництва, а також як інституту, що встановлює ціни; скасування контролю за цінами; розширення й розвиток ринкової інфраструктури; входження у світову економіку; досягнення макроекономічної стабільності; формування в населення ринкового менталітету та економічного мислення.

Оскільки ці зміни взаємозалежні, їх слід здійснювати одночасно. Наприклад, якщо скасування контролю за цінами не супроводжується посиленням конкуренції або поглибленням приватизації, то у виробників не буде стимулів для розширення виробництва. Найімовірніше, у них з'являться стимули для того, щоб поводитися як монополісти та встановлювати більш високі ціни без збільшення пропозиції. Посилення конкуренції передбачає відкритість економіки для світової торгівлі та іноземних інвестицій. У той самий час необхідно формувати в населення сприйняття ринкових відносин як економічно ефективних.

2. Укажіть, яким типам економічних систем властиві наведені ознаки, позначивши відповідними літерами: традиційна економіка — Т, командна економіка — К, ринкова економіка — Р, змішана економіка — З.

1) Приватна власність на ресурси; 2) суспільна власність на ресурси; 3) свобода вибору; 4) використання переважно ручної праці; 5) машинне виробництво; 6) переважна роль держави; 7) обмежена, але активна роль держави в економіці; 8) свобода підприємництва; 9) централізований розподіл ресурсів; 10) спеціалізація; 11) натуральне господарство; 12) конкуренція; 13) директивне (обов'язкове, централізоване) планування; 14) рекомендаційне планування.

Відповідь. 1) Т, Р, З; 2) Т, К, З; 3) Р, З; 4) Т; 5) К, Р, З; 6) К; 7) З; 8) Р, З; 9) К; 10) К, Р, З; 11) Т; 12) Р, З; 13) К; 14) З.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. У змішаній економіці роль основного регулятора ринкових відносин виконує держава. Чи згодні ви із цим твердженням?
2. Назвіть позитивні й негативні ознаки традиційної економіки.
3. Укажіть, яким типам економічних систем притаманні наведені характеристики: традиційна економіка, командно-адміністративна економіка, ринкова економіка, змішана економіка.

1) Усі трансакційні витрати несе держава; 2) планування має директивний (обов'язковий) характер для всіх економічних суб'єктів; 3) релігія визначає принцип розподілу в суспільстві; 4) ієрархія властива кожному суб'єкту виробництва; 5) трансакційні витрати для кожного виробника мінімальні; 6) різноманітність форм власності.

§ 26. Зміст економічного кругообігу

Кругообіг економічної діяльності — це спрощена модель основних економічних взаємозв'язків в економічній системі. Ця модель дає загальне уявлення про те, як економічні суб'єкти взаємодіють на різних ринках, обмінюючись товарами та послугами, виробничими ресурсами (також відомими як чинники виробництва) і грошима.

Економіка розвинених країн організована навколо системи індивідуальних ринків, де ціни на товари та послуги визначають через взаємодію покупців і продавців. Роль покупців і продавців виконують ринкові суб'єкти: домогосподарства та фірми.

Домогосподарства — це окремі особи або родини, що як споживачі купують товари й послуги у фірм, а як власники ресурсів продають фірмам виробничі ресурси.

Фірми, що прагнуть отримати прибуток, — основні виробничі одиниці в ринковій економіці, які купують ресурси та продають товари й послуги.

Модель кругообігу демонструє взаємодію домогосподарств і виробників на ринках товарів, а також факторів виробництва (ресурсів). На ринку виробничих ресурсів продаються всі виробничі товари й послуги, що потрібні фірмам для виробництва інших товарів і послуг. Отже, покупцями на цьому ринку є фірми. На ринок споживчих товарів і послуг виходять фірми з товарами й послугами для споживачів.

На ринку зустрічаються ринкові суб'єкти з метою реалізації своїх інтересів.

Кінцева мета домашнього господарства — це найбільш повне задоволення різноманітних потреб (фізіологічних, соціальних, індивідуальних, групових, суспільних). Усі ці потреби — споживчі. Якщо їх задовольняють через ринковий обмін, то ці потреби економічні. Ринок припускає, що за товари й послуги споживач (домашнє господарство) має заплатити гроші. Отже, домашнє господарство повинне мати доходи. Основні доходи домашнього господарства: заробітна плата, пенсії, дивіденди (доходи власників акцій). Фірми (підприємства) являють собою самостійні господарські одиниці різних форм власності, різних напрямків діяльності, що об'єднали економічні ресурси для виробництва товарів і послуг із метою отримання комерційної вигоди, а саме — отримання прибутку.

Спочатку фірми й домашні господарства зустрічаються на ринку виробничих ресурсів. Домашні господарства мають окремі види виробничих ресурсів (природні, капітальні, трудові). Ці ресурси є або в недостатній кількості, або не мають повного набору ресурсів, щоб здійснити виробництво. Тому домашні господарства виходять на ринок виробничих ресурсів як продавці. На ринку є покупці (підприємці, що нагромадили достатню кількість грошей і згодні ризикнути, вклавши їх у виробництво). Підприємці відкривають фірми. Тому покупцями на ринку виробничих ресурсів є фірми. На ринку відбуваються такі потоки: домашнє господарство продає виробничі ресурси, отримуючи доходи (заробітну плату, ренту, дивіденди, відсоток, підприємницький дохід). Фірма при цьому купує виробничі ресурси в певній пропорції, здійснюючи плату за ресурси (це її витрати).

Далі процес обміну переривається. Фірма здійснює виробничу діяльність: раціонально з'єднує куплені виробничі ресурси та виробляє товари й послуги. При цьому фірма має реалізувати конкурентні переваги, що виражається або в якісних характеристиках товарів і послуг, або в більш низьких цінах.

Наступна зустріч домашніх господарств і фірм відбувається на ринку споживчих товарів і послуг. Роль *ділових фірм* полягає в тому, щоб постачати товари й послуги, яких бажають домогосподарства, та отримати в процесі цього дохід. Фірми як продавці пропонують різноманітні товари й послуги, а домашні господарства прагнуть їх купити, витрачаючи споживчі доходи, отримані в першому акті кругообігу. Фірма прагне так продати свої товари й послуги, щоб відшкодувати витрати на придбання виробничих ресурсів та отримати при-

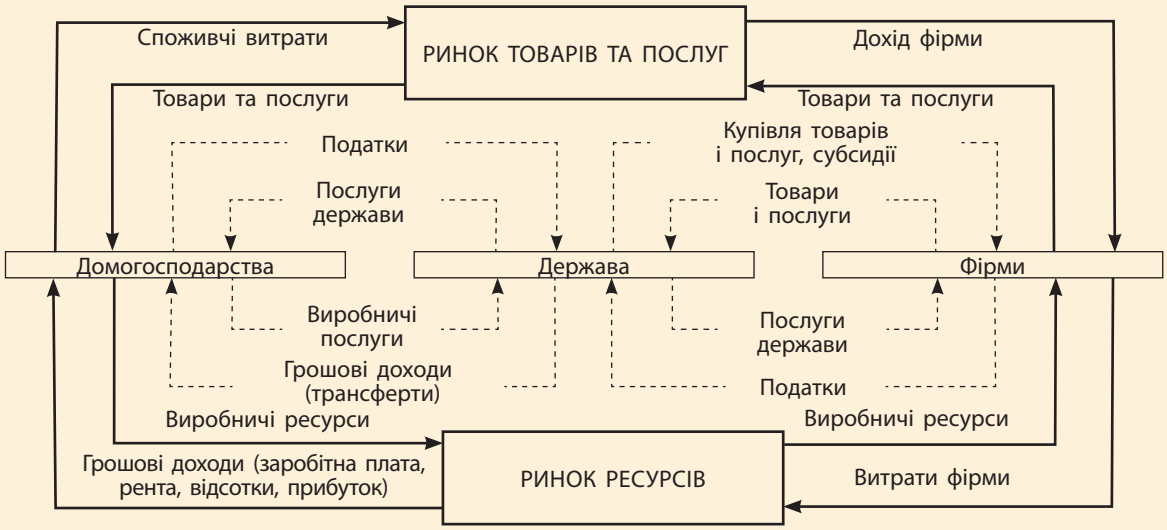

Мал. 1. Ринковий кругообіг за участю держави

буток. Фірма має обчислити свій дохід, помноживши кількість проданих товарів чи наданих послуг на їхню ціну: $TR = P \cdot Q$.

Прибуток — це різниця між доходом від продажу й витратами на придбання всіх виробничих ресурсів: $П = TR - TC$.

Наприкінці другого акту обігу реалізовано цілі ринкових суб'єктів. Домашні господарства придбали товари й послуги для задоволення своїх потреб. Фірми отримали прибуток, що дасть змогу в подальшому виробничому процесі виробити ще більше товарів і послуг та знову отримати прибуток. Підприємці (власники приватних фірм) отримують плату за свій виробничий ресурс — підприємницькі здібності у вигляді частини прибутку. На цей дохід вони купують споживчі товари й послуги для задоволення своїх потреб.

Обмін між виробниками та споживачами певних товарів і послуг прискорюють гроші й тим самим допомагають реалізувати особисті інтереси кожного суб'єкта ринкових відносин (домогосподарств та фірм).

Гроші виникли дуже давно. За натурального обміну цінність товару виражається через річ, на яку його можна обміняти. Із розширенням кола вироблених людьми товарів гроші поступово стали єдиним мірилом цінності всіх товарів. Запровадження грошей полегшило та прискорило обмін, а отже, надало поштовх усьому економічному прогресу людства.

Гроші розглядають як унікальний товар, що виконує функцію загального еквіваленту товарів та послуг і виступає засобом обігу, мірою їх вартості та засобом нагромадження.

На першому етапі аналізу ми абстрагувалися від ще одного ринкового суб'єкта — держави. Однак ви вже знаєте, що в сучасній ринковій економіці держава активно виконує регулюючу функцію.

Держава представлена у вигляді установ, діяльність яких забезпечується за рахунок фінансування з державного бюджету (за рахунок податків). Державні міністерства, відомства, комітети як ринкові суб'єкти потребують товарів і послуг, отримують певні доходи, витрачають фінансові кошти. На ринку ресурсів держава закуповує послуги спеціалістів, землю під будівництво тощо. Держава в ринковій економіці виконує функцію регулювання соціально-економічних процесів: забезпечення внутрішньої і зовнішньої безпеки; розвиток соціальної інфраструктури, зокрема освіти, охорони здоров'я, науки, транспорту; забезпечення соціальних гарантій в галузі трудового права; розробка стимулів для охорони навколишнього середовища.

У ринковому кругообігу в державну скарбницю надходять податкові платежі від домогосподарств та фірм відповідно до чинного податкового законодавства. Держава надає з бюджету субсидії виробникам із метою підтримки певних напрямків виробництва споживчих товарів та послуг. Грошові потоки від держави до домогосподарств спрямовуються у вигляді трансфертних платежів. Трансферти — це потоки, які не мають зворотних потоків праці, товарів та послуг, тобто стипендії, пенсії, виплати в разі безробіття тощо.

Умовно взаємозалежність між ринковими суб'єктами стосовно раціонального розподілу ресурсів, товарів і послуг можна представити певною моделлю (мал. 1).

Кругообіг ресурсів, продуктів і доходів планової економіки має особливості, які зумовлені специфічною роллю держави. Держава є єдиним власником усіх ресурсів і товарів. Держава, володіючи всіма ресурсами, постачає їх підприємствам, що випускають продукцію, яка теж є власністю держави. Обсяг продукції, її якість та структуру визначено державними плановими органами. Домогосподарства, продаючи свою робочу силу державі, отримували доходи у вигляді заробітної плати, яку витрачають на державному ринку товарів та послуг. Таким чином, усі акти купівлі-продажу мають умовний характер. Держава повністю регулює всі потоки кругообігу, тому доцільно ринки товарів та послуг, ринок ресурсів розглядати як «псевдоринки».

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Складіть схему ринкового кругообігу в змішаній економіці. Укажіть місце перелічених нижче категорій і потоків у цій схемі, підписавши їхній порядковий номер. Категорії віднесіть до ринкових суб'єктів або певного типу ринку, а певні дії в ринковому кругообігу вкажіть на стрілочках, що позначають потоки в натуральному або грошовому вираженні.

Перелік категорій і потоків: 1) акціонерне товариство «Прогрес»; 2) АТ «Прогрес» сплатило заробітну плату своїм працівникам; 3) родина Петренків сплатила за електроенергію; 4) рекламне агентство заплатило за телефонні розмови; 5) колишній працівник приватного підприємства отримав пенсію; 6) пральня «Білосніжка» отримала прибуток; 7) мерія міста організувала святковий феєрверк; 8) школяр придбав новий підручник з економіки; 9) нафта; 10) токар.

Розв'язання. 1) Це фірма; 2) це витрати фірми, тому грошовий потік спрямований від фірми до ринку виробничих ресурсів; 3) родина Петренків — домашнє господарство, тому всі їхні платежі є грошовим потоком від домашнього господарства до ринку товарів і послуг; 4) рекламне агентство — це фірма, телефонні розмови якої є витратами. Отже, це грошові потоки від фірми до ринку виробничих ресурсів; 5) працівники будь-якого підприємства отримують пенсію у вигляді трансфертних платежів від держави як домашні господарства; 6) прибуток фірми — це грошовий потік із ринку товарів і послуг до фірми; 7) святковий феєрверк — це суспільне благо, що держава виносить на ринок товарів і послуг; 8) школяр — домашнє господарство. Придбав підручник — отже, отримав товар. Це рух товарного потоку з ринку товарів і послуг до домашнього господарства; 9) нафта — це виробничий ресурс (природний); 10) токар — це професійна характеристика трудових ресурсів.

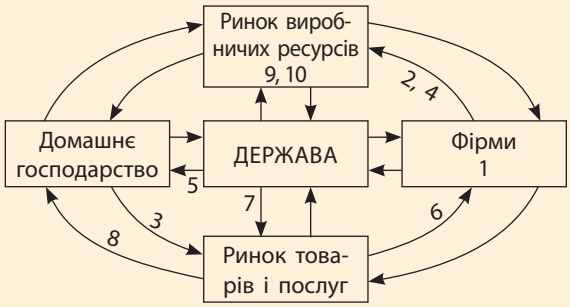

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте характеристику грошовим потокам у моделі кругообігу «чистого ринку».
2. Охарактеризуйте товарно-грошові потоки між державою та фірмою в моделі кругообігу змішаної економіки.
3. На схемі кругообігу змішаної економіки позначте такі об'єкти, суб'єктів та потоки: 1) фермерське господарство з вирощування кроликів заплатило за транспортні послуги; 2) виробники галузі народних промислів отримали дотації (субсидії); 3) студент заплатив за проживання в гуртожитку; 4) 100 грн; 5) викладач економіки; 6) автомайстерня заплатила за оренду приміщення; 7) сім'я Петренків отримала дивіденди на акції кондитерської фабрики.

§ 27. Моделі ринкової економіки

Ми вже з'ясували, що сучасна модель економічної системи — це змішана економіка. Поняття «змішана економіка» не має однозначного тлумачення. Його найбільш поширене трактування робить акцент на поєднанні різних секторів економіки (приватного та державного), на різноманітності форм власності. Друга позиція, що отримала імпульс від кейнсіанства, висуває на перший план проблему поєднання ринку, ринкового механізму й державного регулювання. Третя позиція, ініційована різноманітними соціал-реформістськими течіями, ґрунтується на поєднанні капіталу приватного підприємництва та громадських соціальних гарантій. Наведені трактування змішаної економіки за сучасних умов не суперечать одна одній: змішана економіка являє собою одночасне поєднання приватного та державного секторів економіки, ринку й державного регулювання, капіталістичних тенденцій та соціалізації життя. У межах ринкового господарства сучасного світу в різних країнах залежно від національних особливостей розвитку співвідношення приватної, колективної та державної власності різне. Наприклад, в Італії, Ізраїлі, Канаді, Швейцарії велика частка суспільної власності. До останнього часу адміністрація Тайваню контролювала всі великі промислові й транспортні корпорації, а також головні банки й торговельні компанії, забезпечуючи за рахунок державного бюджету та фінансованих ним підприємств більшу частину капітальних вкладень. Частка держави в капіталовкладеннях у США традиційно невелика.

Відомо, що всі країни, які розвиваються ринковим шляхом, мають різні ринкові моделі. В основі цих конкретних моделей лежать **теоретичні моделі**: ліберальної ринкової економіки, соціального ринкового господарства, демократичного соціалізму, модель «по один бік плану й ринку». Відповідно до принципів лібералізму, центральним пунктом ліберальної економічної політики слід вважати конкуренцію, а головним завданням уряду — підтримку конкуренції та поширення антимонопольної політики. Ці принципи були втілені в політику британського «тетчеризму» в 1970-х рр., американської «рейганоміки» в 1980-х рр., а також китайського «економічного дива» в 1990-х рр.

Основні концепції соціальної ринкової економіки й власне поняття «соціальна ринкова економіка» з'явилися в Німеччині. Соціалізація означає орієнтацію ринкової економіки на вирішення як економічних, так і соціальних цілей. Соціальна ринкова економіка має національні особливості, тому відповідно до умов формування розрізняють шведську, нідерландську, німецьку, французьку та інші моделі соціальної ринкової економіки.

Основні принципи демократичного соціалізму: запровадження політичної демократії, створення «держави добробуту» (соціальної держави), встановлення соціальної демократії. Гасла демократичного соціалізму: свобода, рівність, справедливість, солідарність. Німеччина, Австрія, Фінляндія, Франція, Швеція розвивають ринкову економіку, усвідомлюючи, що ринок сам по собі не в змозі знищити ні безробіття, ні інфляцію, ні бідність, ні корупцію — тільки державне втручання та реалізація соціальних програм надасть суспільству можливість розвиватися. Модель «по один бік плану й ринку» характеризується поширенням загальнонаціонального планування нарівні із приватною власністю на виробничі ресурси. В основу економічних відносин покладено принцип повної підпорядкованості молодших старшим за віком та посадою, відданості своїй фірмі, пріоритетність корпоративних інтересів. Приклад такої економіки дає Японія.

На нинішньому етапі розвитку спостерігається значне зближення американської, європейської та японської моделей управ-

ління. Розвиток науково-технічного прогресу та конкуренції поступово стирають ці відмінності. Однак деякі відмінності досі зберігаються.

Серед різноманітних **національних моделей** ринкових економік вирізняють: американську, скандинавську, японську, німецьку тощо.

В **американській моделі управління** краще, ніж в інших країнах, поставлена робота з підготовки кадрів керівних структур, накопичений багатий досвід керівної діяльності. У зв'язку з тим, що у витратах на виробництво близько 70 % припадає на працю, американські керівники орієнтуються на використання працезберігаючих методів виробництва через обмеженість та дорожнечу людських ресурсів. Важливою особливістю американської моделі управління є комплексне використання сильних сторін на мікрорівні (фірма) і макрорівні (державне регулювання). У зовнішній торгівлі й пересуванні капіталу провідні позиції посідають великі фірми. Вони враховують вплив окремих підприємств на міжнародну спеціалізацію країни, їхню здатність адаптуватися до макроекономічних умов виробництва, їхнє пріоритетне місце в розробці й створенні нових товарів, кооперування виробництва та збуту з фірмами інших країн для взаємопередачі технологій.

Американські корпорації надійно утримують першість у світі за такими напрямками, як виробництво літаків і космічних апаратів, надпотужних комп'ютерів та їхнього програмного забезпечення, напівпровідників і найновіших потужних інтегральних схем, лазерної техніки, засобів зв'язку, розробки біотехнологій. Американські фірми вирізняються гнучкою й ефективною організацією виробництва і праці, високою спеціалізацією виробництва й управління. Основним завданням ради директорів є вивчення перспектив розвитку підприємства: середньої ланки — маркетинг, нижчої ланки (майстрів) — удосконалення трудових відносин у колективі, створення здорової робочої атмосфери. Такий підхід забезпечує високу продуктивність праці, підвищення якості продукції та зниження витрат виробництва на одиницю продукції, успіх у конкурентній боротьбі та достатній прибуток не лише для збереження фірми в галузі, але й для подальшого її розвитку. На рівні макроекономіки управління вдосконалюється в першу чергу в галузі фінансів і грошово-кредитної політики. Таким чином, керівна роль США у світовій економіці спирається на історичні особливості формування американського капіталізму, на багаті природні ресурси країни, на потужний виробничий потенціал, створений руками та розумом висококваліфікованих кадрів.

У шведській моделі ринкової економіки основною ознакою вважають змішаний характер. Він поєднує ринкові відносини й державне регулювання, переважну частину приватної власності у сфері виробництва й усуспільнення споживання.

Інша характерна ознака Швеції — специфіка відносин між працею та капіталом на ринку праці. Протягом багатьох десятиліть важливою частиною шведського суспільного життя була централізована система переговорів про укладення колективних договорів щодо заробітної плати за участю потужних організацій, профспілок і підприємців як головних дійових осіб, причому політика профспілок ґрунтувалася на принципах солідарності між різними групами працівників.

Ще один спосіб визначення шведської моделі випливає з того, що у шведській політиці явно виділяються два провідні чинники: повна зайнятість і вирівнювання прибутків, що й визначає засоби економічної політики. Активна політика на високорозвиненому ринку праці й винятково великий державний сектор (при цьому мається на увазі передусім сфера перерозподілу, а не державна власність) розглядаються як результати цієї політики.

Нарешті, у широкому значенні шведська модель — це весь комплекс соціально-економічних і політичних реалій у країні з її високим рівнем життя та значними масштабами соціальної політики.

На економічний розвиток певний вплив мала культура та історичні передумови. Невід'ємною складовою шведських тради-

цій є підприємництво. Ще від часів вікінгів у Швеції відомі підприємства з виробництва зброї та коштовностей. Перша у світі компанія — «Струра Коппаберг» (заснована понад 700 років тому) виникла у Швеції й досі входить до десятки найбільших експортерів країни.

Успішне функціонування економічної системи залежить від динаміки цін, конкурентоспроможності шведської промисловості та економічного зростання. Часткову загрозу конкурентоспроможності шведської економіки становить інфляція. Отже, слід використовувати такі засоби підтримання повної зайнятості, що не призводять до інфляції та негативного впливу на економіку. Шведська модель бере за основу положення, що система ринкового виробництва ефективна, держава не втручається у виробничу діяльність підприємства, а активна політика на ринку праці має звести до мінімуму соціальні витрати ринкової економіки. Суть полягає в максимальному зростанні виробництва приватного сектору і якомога більшому перерозподілі державою частини прибутку через податкову систему й державний сектор для підвищення життєвого рівня населення, але без впливу на виробництво. При цьому наголос робиться на інфраструктурних елементах і колективних грошових фондах.

Таким чином, держава відіграє важливу роль у розподілі, споживанні та перерозподілі національного доходу через податки й державні видатки, досягнувши рекордних рівнів. У реформації ідеології така діяльність отримала назву «функціональний соціалізм».

Розглянемо **модель японської ринкової економіки.** Хоча розмови про японське «диво» загалом майже припинилися, феномен економіки Японії продовжує викликати підвищений інтерес. Цікаво, чому країна з величезною зовнішньоекономічною залежністю, майже позбавлена природних ресурсів, незважаючи на всі непорозуміння й катаклізми останніх двох десятиліть, продовжує неухильно зміцнювати свої економічні (а разом із ними й політичні) позиції на світовій арені? Зберігаючи роль світового лідера в багатьох найважливіших напрямках науково-технічного прогресу, Японія при цьому демонструє надзвичайно високий ступінь адаптації до умов, що змінюються з розвитком економіки. Ці зміни відбуваються не просто на базі технологічних нововведень, але в безперервній і надто складній взаємодії техніки, технології, економічних і соціально-політичних чинників.

У будь-якій економічній системі довгострокова динаміка економічного зростання передусім пов'язана з опануванням нововведень. Тривалий час, особливо в післявоєнні роки, науково-технічна політика Японії базувалася на зацікавленості науково-технічними досягненнями з-за кордону (у формі купівлі ліцензій, створення змішаних компаній, участі в багатонаціональних дослідних проектах).

Запозичаючи й удосконалюючи зарубіжну передову технологію, Японія не тільки досягла світового технічного рівня в більшості галузей економіки, але й посіла провідне місце на міжнародному ринку технологій майбутнього. У прикладних дослідженнях і розробках, а також в управлінні інноваційною діяльністю Японія забезпечила собі певні переваги перед Заходом, але все ще відстає за рівнем розвитку фундаментальної науки.

На нинішній стадії економічного розвитку перед Японією постало завдання віднайти засоби використання власних технічних можливостей для підтримання економічної безпеки. Багато чинників мають національну специфіку і, вочевидь, не можуть бути повністю відтворені в інших умовах. Однак значна частина того, що перевірене й підтверджене практикою цієї країни, може бути корисним і повчальним досвідом.

Що являє собою **модель німецької національної економіки**? Держави Західної Європи належать до групи країн із розвиненою економікою. Основна економічна могутність регіону припадає на чотири індустріально розвинені країни (Франція, Німеччина, Велика Британія та Італія), які виробляють 70 % ВВП.

Значний вплив на розвиток економіки Німеччини в середині 1950-х рр. мала економічна реформа Людвіга Ерхарда. У її основу була покладена теорія необхідності побудови соціального ринкового господарства. Ця теорія випливала з того, що кожна людина має

тенденцію діяти таким чином, щоб результати цих дій були благом для неї та її сім'ї. Зростання добробуту людини неможливе, якщо їй не надано елементарної свободи дій, тобто свободи підприємництва, свободи вибору місця роботи й місця проживання тощо. Усі ці свободи мають економічний характер, але економічна свобода може існувати лише за наявності свободи політичної. Тому найбільш ефективною економіка може бути лише в демократичній державі з ліберальним ринковим суспільством.

У 2006 р. Україна отримала статус країни з ринковою економікою. Проте необхідно підкреслити те, що жодна з названих вище основних економічних систем не існує нині в чистому вигляді. Отже, Україна має скористатися кращими світовими надбаннями господарювання і, ураховуючи власні особливості, побудувати економічну систему, засновану на різноманітності форм власності й видів господарювання. Держава повинна забезпечувати найкращі умови для роботи ринкового господарства, захищати його суб'єктів та встановлювати справедливі правила гри. Держава не втручається у вільне ціноутворення, але обов'язково стежить за виконанням антимонопольного законодавства. Держава не повинна диктувати підприємцям, що і як виробляти, але зобов'язана захищати внутрішніх виробників від іноземних конкурентів.

Головним інструментом створення моделі ринку в Україні має бути активна й послідовна діяльність держави щодо створення необхідних інститутів ринку. Регулююча роль держави має здійснюватися не старими адміністративно-командними, а новими методами, які відповідають ринковим формам господарювання. Для цього слід розробити цільові програми розвитку визначальних сфер народного господарства; забезпечити підтримку пріоритетних напрямків економічного розвитку, виділення для цих цілей кредитів, зменшення податків; стимулювання розвитку виробництва, різних соціальних форм господарства; створити сприятливі умови для залучення в країну приватного іноземного капіталу, насамперед у формі прямих інвестицій у виробничу сферу, у галузі, що виробляють товари споживання.

За яким же критерієм мають оцінювати ефективність різних моделей ринкових економік? Для більшості країн, що переходять від індустріального до постіндустріального суспільства, або тих, у яких воно перебуває на етапі становлення, такий критерій має зводитися до реалізації особистості, забезпечення найсприятливіших економічних, соціальних, екологічних та психологічних умов для існування людини. Усе це буде чинником подальшого розвитку економіки, науки, культури.

Основний критерій розвитку економічної системи — це рівень життя населення. Життєвий рівень населення залежить, з одного боку, від способу виробництва, що характеризується відносинами власності, рівнем розвитку матеріальної бази суспільства, сфери послуг та суспільною продуктивністю праці. Проте з іншого боку, на нього впливає спосіб життя, що визначається загальними проявами життєдіяльності людини, а саме величиною потреб у різних життєвих благах та можливістю їх задоволення, виходячи з пропозиції товарів і послуг на ринку та реальних доходів населення. Для аналізу й оцінювання життєвого рівня населення використовують різні показники, такі як обсяг валового внутрішнього продукту, національного й реального доходу на одну особу, обсяг послуг на одну особу, середній рівень заробітної плати, забезпеченість житлом тощо. Крім того, життєвий рівень населення країни характеризують показники середньої тривалості життя, народжуваності й смертності населення, частка письменного населення, середня кількість завершеної освіти тощо.

Сучасний етап в еволюційному розвитку світової економіки характеризується посиленням тенденції до глобалізації, яка проявляється у виході національних економічних систем і національних ринків на рівень глобальної економічної системи. **Глобальна економічна система** — світогосподарська система, у якій національні процеси виробництва, обміну й споживання благ втрачають свою автономність і відбуваються як єдиний процес. Тому сучасна економічна система є складною субординованою системою, яка поєднує чотири рівні, що взаємодіють між собою.

РІВНІ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ

- **Глобальний економічний рівень** (світова економічна система)
- **Макроекономічний рівень** (національні економіки)
- **Мезоекономічний рівень** (економіка окремих територій та регіонів, ринків і ринкових інфраструктурних підсистем, галузеві економіки)
- **Мікроекономічний рівень** (економіка індивіда, домашнього господарства, фірми, організації, установи)

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Оберіть із запропонованих ознак (позначені буквами) ті, що характерні для певних моделей змішаної економіки (позначені цифрами).

1 Консервативна модель змішаної економіки (американські економісти Ф. Хайєк, М. Фрідмен)

2 Ліберальна модель змішаної економіки

3 Соціал-реформістська модель змішаної економіки

А Втручання держави в економіку має обмежуватися лише створенням сприятливих умов для розвитку приватного сектору й активізації ринкових важелів, тобто забезпеченням правил гри на ринку та проведенням відповідної бюджетної і податкової політики

Б Необхідність оптимального поєднання децентралізму й централізму, планування й ринку, індивідуальних і колективних форм власності для поступової трансформації капіталізму в систему демократичного соціалізму

В Модель характерна для економічної системи США

Г До цієї моделі можна віднести економічну систему в Японії

Д У сучасному суспільстві забезпечується раціональна взаємодія державного й приватного секторів економіки, упроваджуються системи макроекономічного планування, програмування та прогнозування, відбувається переорієнтація приватного сектору економіки на вирішення соціальних проблем

Е Розвинені системи соціального захисту, високий рівень перерозподілу доходів

Є Мінімальна роль держави в соціальному захисті

Ж Основне завдання уряду — підтримання конкуренції та поширення антимонопольної політики

Відповідь. За сучасних умов економічні системи в різних країнах мають ознаки різних моделей. Проте в основі перебувають саме консервативні, ліберальні або соціал-реформістські принципи організації. Характерні ознаки кожної моделі є такими: 1 — А, В, Є; 2 — Г, Д, Ж; 3 — Б, Е.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Усі сучасні моделі ринкової економіки мають суспільну мету: досягнення стабільного економічного розвитку та соціальних гарантій. Якими специфічними методами досягають цієї мети в кожній моделі?
2. На основі досвіду розвинених країн складіть рекомендації щодо розвитку ринкових відносин в Україні.
3. У статистичних джерелах знайдіть основні показники рівня життя в Україні. Проаналізуйте їх зміни за останні десять років.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Проста модель кругообігу ресурсів, продуктів, доходу ілюструє
- **А** процес формування ринкових цін
- **Б** взаємодію чинників економічного зростання
- **В** взаємодію між центральним банком, комерційними банками й тими, хто бере в банків гроші в кредит
- **Г** взаємозв'язок основних економічних суб'єктів

2. У схемі ринкового кругообігу плата за електроенергію родиною Петренків виражає спрямування (рух) грошових потоків
- **А** від домогосподарств на ринок ресурсів
- **Б** від фірм на ринок товарів і послуг
- **В** від домогосподарств на ринок товарів і послуг
- **Г** від домогосподарств безпосередньо до фірм

3. У схемі ринкового кругообігу плата за комунальні послуги фермерським господарством виражає спрямування (рух) грошових потоків
- **А** від домогосподарств на ринок ресурсів
- **Б** від фірм на ринок товарів і послуг
- **В** від домогосподарств на ринок товарів і послуг
- **Г** від фірм на ринок ресурсів

4. У схемі ринкового кругообігу отримання заробітної плати виражає спрямування (рух) грошових потоків
- **А** від ринку ресурсів до домогосподарств
- **Б** від фірм на ринок ресурсів
- **В** від держави до домогосподарств
- **Г** від домогосподарств безпосередньо до держави

5. Критерієм (критеріями) розмежування типів економічних систем є
- **А** рівень добробуту членів суспільства
- **Б** тип координації та управління економічними діями суб'єктів
- **В** форма власності на ресурси
- **Г** правильні відповіді Б та В

6. Головні проблеми економіки що, як і для кого виробляти
- **А** не існують у країнах із ринковою економікою
- **Б** не вирішуються в країнах із командною економікою
- **В** цілком вирішені урядами розвинених країн
- **Г** існують у всіх країнах та існуватимуть за умови обмеженості ресурсів

7. До функцій домогосподарства НЕ належить
- **А** постачання економічних ресурсів
- **Б** поточне споживання
- **В** постачання благ на ринок товарів та послуг
- **Г** заощадження

8. Основними типами економічних систем можна вважати
- **А** ієрархію, ринок, планову економіку
- **Б** традиційну, змішану, командно-адміністративну економіку
- **В** традиційну, планову, ринкову економіку
- **Г** традиційну, ринкову, змішану економіку

9. У схемі ринкового кругообігу купівля фермером транспортних засобів виражає спрямування (рух)
- **А** грошових потоків від ринку ресурсів до фірм
- **Б** товарних потоків від ринку товарів та послуг до фірм
- **В** товарних потоків від ринку ресурсів до фірм
- **Г** грошових потоків від домогосподарств до ринку ресурсів

10. Економічна система
- **А** потребує поєднання індивідуальних ринків, пов'язаних один з одним
- **Б** являє собою конкретну систему інституціональних установ та координаційний механізм, який використовуються при вирішенні проблеми ефективного розподілу ресурсів
- **В** потребує наявності якої-небудь центральної влади (наприклад державної), яка координує всю економічну діяльність
- **Г** являє собою схему, яка дозволяє фірмі отримувати гроші за рахунок діяльності інших фірм

11. Установіть відповідність між типами економічних систем та характерними ознаками.

1 Ринкова система	**А** Ієрархія, приватна власність, традиції
2 Командно-адміністративна система	**Б** Ієрархія, суспільна власність
3 Традиційна система	**В** Спонтанний механізм, трансакційні витрати несуть усі суб'єкти: домогосподарства, фірми, держава
4 Змішана система	**Г** Повна відсутність державного втручання на основі ієрархії
	Д Повна відсутність державного втручання на основі дії ринкових законів

12. Установіть відповідність між діями ринкових суб'єктів та напрямком потоків у ринковому кругообігу.

1 Видавництво «Ера» отримало прибуток	**А** Рух грошового потоку від фірми на ринок виробничих ресурсів
2 Робітники видавництва «Ера» отримали заробітну плату	**Б** Рух грошового потоку від домогосподарств на ринок товарів та послуг
3 Видавництво «Ера» розрахувалося за комунальні послуги	**В** Рух грошових потоків від ринку ресурсів до домогосподарств
4 Школярі придбали підручники	**Г** Рух грошових потоків від ринку товарів і послуг до фірми
	Д Рух товарних потоків від ринку товарів і послуг до домогосподарств

УЗАГАЛЬНЮЄМО ЗНАННЯ

1. Порівняйте способи, за допомогою яких чистий ринок, ринковий соціалізм і командно-адміністративна економіка намагаються розв'язати проблему обмеженості ресурсів.
2. Оцініть за критеріями змішаної економіки (економічна свобода, економічна ефективність, рівні підприємницькі можливості, економічна безпека та економічне зростання) за п'ятибальною шкалою рівень розвитку ринкових відносин в Україні.
3. Поміркуйте, чому сучасний ринок не може ефективно існувати без державного втручання.
4. Визначте, яка із «чистих» економічних систем найбільшою мірою стимулює раціональний розподіл природних ресурсів.
5. За даними діаграм проаналізуйте рівень життя в країнах. Як ці показники характеризують стан трудових ресурсів і впливають на економічний розвиток країни?

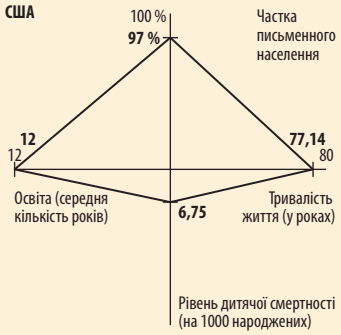

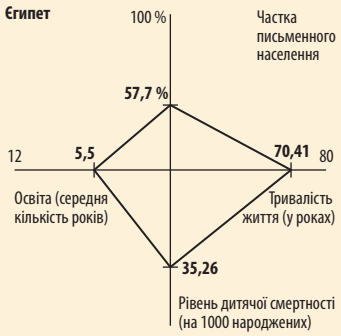

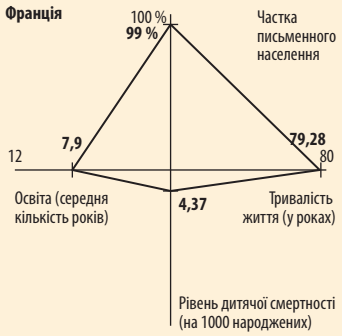

Розділ II

Фундаментальні процеси та явища ринкової економіки

ТЕМА 7. РИНКОВЕ ВИРІШЕННЯ ОСНОВНИХ ПРОБЛЕМ ЕКОНОМІКИ: ЩО, ЯК, ДЛЯ КОГО ВИРОБЛЯТИ

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЮ ТЕМУ, ВИ НАВЧИТЕСЬ:

- **визначати** переваги та обмеження організації економіки на ринкових засадах;
- **розрізняти** ознаки досконалої конкуренції;
- **наводити приклади** прояву досконалої та недосконалої конкуренції;
- **характеризувати** зміст принципу «прихованої руки ринку».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які основні питання вирішує будь-яка економічна система?
2. Який механізм координації (спонтанний чи ієрархія) характеризує сучасну ринкову економіку?
3. Які переваги ринкової системи визначав М. Фрідмен?

§ 28. Принципи функціонування ринку

Ринок — це організована структура, де зустрічаються виробники й споживачі, продавці й покупці, де в результаті попиту споживачів і пропозиції виробників встановлюються ціни на товари й послуги та обсяги продажів.

Ринкова економіка — це система економічних відносин, пов'язана з купівлею-продажем товарів і послуг, що здійснюється за допомогою грошей в умовах рівності всіх форм власності, вільної конкуренції та ціноутворення.

Основна характеристика ринкової економіки — це товарне виробництво.

Ринок — це відносини між людьми, що виявляються через обмін, організований за законами товарного виробництва й обігу.

Історично процесу обміну передувало натуральне господарство (спосіб господарювання, за якого продукти виробляються тільки для власного споживання, а не на продаж або обмін).

Недоліки натурального господарства пов'язані з низькою продуктивністю праці через відсутність розподілу праці між господарствами, адже час і сили людей обмежені, а здібності кожної людини дуже різняться між собою.

Переваги натурального господарства полягають у самостійності й незалежності господарства від інших людей. Крім того, до переваг натурального господарства варто віднести те, що людина не зосереджується на якійсь одній діяльності, вона може виконувати різні види робіт, а отже, розвиватися як особистість. Проте очевидно, що в сучасному світі людина не здатна самотужки забезпечити себе всім необхідним.

Основою виникнення товарного виробництва є поділ праці (вирізнення й відокремлення певних різновидів трудової діяльності) та спеціалізація (форма поділу праці, коли процес виробництва окремих продуктів зосереджується в уособлених господарських одиницях). Вигоди, які надають спеціалізація та поділ праці: окремій людині — можливість займатися улюбленою справою й удосконалюватися в чомусь одному; суспільству загалом — заощадження робочого часу та інших ресурсів завдяки більш доцільному їх використанню. Поділ праці та спеціалізація створюють умови для досягнення кожним учасником виробничого процесу високої майстерності в обраній ним справі, що забезпе-

чує високу продуктивність його праці, тобто виробляється дедалі більше товарів якомога вищої якості. Цей чинник робить обмін можливим, оскільки створюється більше товарів, і необхідним, оскільки тільки обмін надасть можливість задовольнити безліч потреб. У межах товарного виробництва продукт праці стає товаром.

Продукти, вироблені не для власного споживання, а на продаж, мають назву **товар**. У ринковій економіці товарну форму мають і послуги, тобто всі економічні блага будуть реалізовані через ринковий кругообіг.

Ринки класифікують за різними критеріями.

Залежно від **об'єктів ринкових відносин** (угод) виділяють ринок факторів виробництва, ринок споживчих товарів та послуг, ринок цінних паперів, ринок інформації, ринок валют, ринок науково-технічних розробок тощо.

За **критерієм суб'єктів** виділяють: ринок покупців (ситуація, коли пропозиція перевищує попит) та ринок продавців (попит перевищує пропозицію), ринок державних організацій та установ (купують певні блага, що необхідні для виконання властивих їм функцій), ринок посередницьких організацій.

За **типом власника товару**: приватний, державний, комерційний.

За **територіальною ознакою**: місцевий ринок, регіональний ринок, національний ринок, світовий ринок.

За **рівнем насичення товарами та послугами**: рівноважний ринок, дефіцитний ринок та надлишковий ринок.

За **обсягом ринкових угод**: оптовий ринок та роздрібний ринок.

За **відповідністю до чинного законодавства**: легальний ринок та тіньовий («сірий» та «чорний») ринок.

За **ступенем зрілості** можна виділити такі типи ринку: нерозвинений, вільний, регульований і деформований ринки.

Нерозвинений ринок характеризувався тим, що ринкові відносини мали випадковий, найчастіше бартерний характер. Проте навіть такий ринок відіграє в суспільстві певну роль, сприяє диференціації членів суспільства, посилює мотивацію до розвитку виробництва різних товарів.

Вільний (класичний) ринок характеризується такими ознаками:

- необмежена кількість учасників ринкових відносин і вільна конкуренція між ними;
- абсолютно вільний доступ до будь-якої господарської діяльності всіх членів суспільства;
- повна мобільність факторів виробництва;
- необмежена свобода руху капіталу;
- наявність у кожного учасника повної інформації про ринок (норму прибутку, попит, пропозицію);
- раціональна поведінка ринкових суб'єктів;
- повна однорідність товарів;
- встановлення цін стихійно в ході вільної конкуренції;
- відсутність монополії, монопсонії та державного регулювання.

Регульований ринок є результатом діяльності суспільства (держави), маючи на меті обмежити його негативні наслідки, але не знищити мотивації до творчої, ініціативної праці. Так, вчені вважають, що ринок можна регулювати за допомогою:

- власного ринкового механізму, елементами якого є конкуренція, прибуток, ціна, попит, пропозиція тощо;
- держави прямо чи опосередковано через планування, державні замовлення, податки тощо.

У будь-якому випадку кожне суспільство намагається знайти оптимальне співвідношення ринкового та державного регулювання. Однак сьогодні немає жодної країни, яка б зробила це ідеально.

Так, надмірне державне втручання в ринкові процеси призводить до їх деформації. Основними ознаками **деформованого** ринку за умов адміністративно-командної або директивної системи господарювання є: відсутність численних суб'єктів господарювання різних форм власності, значна централізація товарних ресурсів та відсутність самостійності в комерційній діяльності; монополізм виробника й споживача; незбалансованість попиту та пропозиції; значне зростання цін, стрімка інфляція, порушення грошового обігу, бюджетний дефіцит; велика частка тіньової економіки, «сірого» та «чорного» ринку; розвиток бартерних

угод, відсутність мотивації до ефективної праці, відсутність вибору в споживача.

Подолання деформації ринку та хвороб ринкової економіки (безробіття, інфляції, нестабільності) вимагає створення умов для виникнення в межах української економіки регульованого ринку. Необхідно забезпечити:

- наявність в економіці різних форм власності та різних форм господарювання, а також вільної конкуренції між ними;
- свободу господарської діяльності, вільний вибір партнерів у господарських зв'язках, самостійність, незалежність та відповідальність за господарські рішення;
- формування механізму вільного ціноутворення;
- вільне маневрування ресурсами (матеріальними, трудовими, фінансовими);
- можливість змінювати умови виробництва, його технологію;
- повний доступ до інформації про стан ринку для всіх учасників;
- збереження ринкової інфраструктури, тобто комплексу галузей, систем, служб, підприємств, що обслуговують ринок;
- збереження значного неринкового сектору економіки;
- послідовну інтеграцію національної економіки до системи міжнародних зв'язків;
- із боку держави — соціальні гарантії громадянам та підтримку непрацездатних та соціально незахищених верств суспільства.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Проаналізуйте основні причини нерівності доходів. Чи передбачає ринкова система рівний розподіл доходів? Стисло обґрунтуйте свою відповідь.

Відповідь. Нерівності доходів обумовлено неоднаковими здібностями людей, відмінностями в характерах і зовнішніми соціальними чинниками.

Перша причина в основному є наслідком таланту — деякі люди дуже талановиті, мають таланти в певній сфері або володіють винятковими фізичними здібностями, що дозволяє їм отримувати високі доходи. Вони також могли успадкувати майно, певне соціальне становище або фінансові ресурси батьків.

Друга причина пов'язана з особистою ініціативою — деякі особи можуть мати високу професійну підготовку, бажання ризикувати або терпіти несприятливі виробничі умови, сподіваючись на більш високу оплату. Вони також можуть демонструвати високу особисту ініціативу на робочому місці.

Третій чинник стосується суспільства в цілому. Високий показник індивідуальних здібностей не приводить до високих доходів, поки не поєднується з особистою ініціативою й не відповідає суспільним обставинам. Успадкована власність — за вмілого управління — забезпечує дохід незалежно від характеру людини та її особистих здібностей.

Ринок передбачає отримання доходів тими, хто володіє факторами виробництва. Ринок розподіляє факторні доходи відповідно до продуктивності факторів, що створює об'єктивну диференціацію доходів, зокрема створює проблему бідності. Чим вищою буде в суспільстві продуктивність усіх факторів виробництва, тим вищим буде рівень мінімальних доходів у ринковій економіці.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. За якими критеріями можна класифікувати ринки?
2. Визначте, за якими критеріями виділяють такі ринки: 1) ринок цінних паперів; 2) регіональний ринок; 3) ринок державних організацій та установ; 4) комерційний ринок; 5) дефіцитний ринок; 6) оптовий ринок; 7) регульований ринок.
3. За яких умов виникає тіньовий ринок? Для яких економічних систем є характерним це явище?
4. Доведіть, що саме товарне виробництво є ознакою ринкової економіки.
5. Назвіть напрямки формування регульованого ринку в економіці країни.

§ 29. Особливості розв'язання основних проблем економіки в умовах ринку

Ви вже знаєте, що за умов обмеженості ресурсів суспільство стоїть перед проблемою вибору: що виробляти, як виробляти, для кого виробляти?

Як ринкова економіка вирішує проблему, що виробляти? Розглянемо таблиці. У табл. 1 у першому стовпчику названо товар, який постачає на ринок виробник. У другому стовпчику визначено кількість цього товару, а в третьому — ціну за цей товар, яку встановив виробник.

Табл. 1

Товар	Кількість	Ціна виробника
A	5	15
B	10	10
C	15	5

Споживачі відреагували на пропозицію товарів у такий спосіб, як показано в табл. 2.

Табл. 2

Товар	Продано товару	Фактична ціна реалізації
A	5	20
B	10	10
C	10	5

Як має відповісти на реакцію ринку кожен із виробників товару: збільшити або зменшити обсяги виробництва; розпочати виробництво іншого товару тощо?

Покупці «проголосували грошима» за товар A, тому кількість товару A необхідно збільшити, а виробництво товару C відповідно до попиту покупців — знизити. Інтереси покупців щодо товару B збіглися з можливостями виробників. Тобто в ринковій економіці питання «що виробляти» вирішують саме споживачі, диктуючи виробникам свої потреби через сприймання певної ціни на певні товари чи послуги.

Друга проблема — як виробляти — пов'язана з організацією виробництва, поєднанням ресурсів, технологією виробництва. Коли споживачі купують на ринку одні товари й не купують інші, вони дають виробникам сигнали, що виробляти, а отже, вказують, які види ресурсів і в якій комбінації використовувати.

Розглянемо це на прикладі. Нехай виробництво якогось товару забезпечують три підприємства. Перше застосовує таку технологію й організацію виробництва, унаслідок якої витрати ресурсів на одиницю продукції становлять 80 грн; у другого — 100 грн; у третього — 120 грн. Ринкова ціна склалася на рівні 105 грн. Ці дані подано в табл. 3.

Табл. 3

Технологія	Витрати на одиницю продукції	Ринкова ціна одиниці продукції
1	80	105
2	100	105
3	120	105

Яка з трьох технологій виробництва дасть змогу виробнику залишитися на ринку? Певна річ, третій виробник не відшкодовує своїх витрат і матиме збитки. Другий отримує прибуток у розмірі 5 грн, який є досить низьким, але дає змогу залишитися на ринку. Лише перший виробник матиме досить високий рівень прибутку й також залишається на ринку. Отже, ринок засвідчив, що перша й частково друга технології відповідають вимогам ринку та споживачів. При високому рівні конкуренції саме першу технологію будуть обирати виробники, тим самим ринок стихійно забезпечує умови науково-технічного прогресу.

Третя проблема — для кого виробляти. Її розв'язання залежить від бажань і можливостей споживачів купити той чи інший товар. Визначальними тут є доходи споживачів, величина яких залежить від рівня цін на ресурси. У ринковій економіці діє факторний принцип розподілу доходів: кожен

власник певного фактора виробництва отримує певний дохід.

Заробітна плата — це розмір грошової винагороди, що виплачується найманому робітнику за використання його вмінь і навичок упродовж певного часу, необхідного для виробництва товарів і послуг. Дохід, що отримує власник земельної ділянки, є рентою. Позичковий відсоток є винагородою, яку власник грошей отримує за те, що надав їх підприємствам або приватним особам у використання. Прибуток — це винагорода підприємця за ризик. Це плата за те, що він організовує виробництво, управляє ним, запроваджує інновації (нововведення). Також у ринковій економіці можна отримувати дохід із володіння цінними паперами у формі відсотків або дивідендів.

Таким чином, домогосподарство має можливість отримувати різні доходи, що об'єктивно спричиняє диференціацію доходів населення. Ринковий механізм у першу чергу надає товари та послуги тим, хто спроможний більше заплатити. Саме їхні потреби, смаки, уподобання вивчає раціональний виробник. Із точки зору економічної ефективності саме такий розподіл товарів та послуг є раціональним, оскільки кошти, які виробник отримує через ринковий кругообіг, будуть спрямовані на відтворення обмежених ресурсів.

У процесі регулювання суспільного відтворення ринок виконує певні функції:

- **Інформаційна.** Ринкові ціни інформують виробників про те, що потрібно виробляти. Покупці отримують інформацію про нові товари й послуги. Через ринок ведеться облік витрат на виробництво продукції. Ринок визначає не тільки те, що необхідно виробити, а й рівень витрат, на які споживач може погодитися, щоб придбати цю продукцію. На ринку користується попитом тільки та продукція, яку споживач може придбати за прийнят-

ними для нього цінами. Виробника ж влаштовує тільки та ціна, яка відшкодовує виробничі витрати й гарантує прибуток.

- **Розподільна.** В умовах розвиненого поділу праці економічно відособлені виробники можуть обмінюватися результатами своєї праці, при цьому весь створений суспільний продукт розподіляється між окремими групами та членами суспільства. Ринок розподіляє й обмежені виробничі ресурси. Як похідна від розподільної існує **регулююча** функція, яка проявляється в тому, що ринок сам усуває диспропорції в обміні та розподілі товарів між регіонами, в асортименті товарів та послуг, у співвідношенні між ресурсами різних галузей.
- **Стимулююча.** Ринок стимулює раціональний розподіл обмежених виробничих ресурсів, тому що він здійснюється на принципах конкурентності і ресурси потрапляють до того, хто за них більше заплатив. Отже, власники обмежених ресурсів отримають більше коштів (можливостей) для їх відтворення. Тому ринок стимулює виробляти найбільш технологічні засоби виробництва, «змушує» підприємства мінімізувати витрати за високої якості продукції. Ринок диференціює виробників у процесі конкуренції. За умов ринкової конкуренції здатне вижити лише те підприємство, у якого витрати на виробництво одиниці продукції менші, а прибуток більший порівняно з конкурентами. Якщо витрати перевищують ціни, підприємство зазнає збитків і звільняє місце для більш ефективного виробництва. Через механізм конкурентної боротьби відбувається очищення ринку від неконкурентоспроможних підприємств. Тому похідна функція від стимулюючої — **очищувальна**.
- **Інтегруюча.** Ринок поєднує всі фази суспільного виробництва: виробництво, розподіл, обмін та споживання.
- **Контролююча.** Диференціація виробників — це водночас розвиток ефективних підприємств і банкрутство неефективних. Конкуренція виробників зазвичай сприяє зниженню ціни й підвищенню якості продукції. Саме в цьому найбільше зацікавлений споживач. Так, за допомогою ринку здійснюється контроль споживачів над виробництвом.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

У ринковій економіці панує свобода підприємництва. Чи можна стверджувати, що підприємець за умов ринкової економіки може виробляти абсолютно все, що йому заманеться?

Відповідь. За умов ринкової економіки свобода підприємництва досить повна, але не абсолютна; вона обмежується певними чинниками. По-перше, держава може заборонити певні види діяльності, наприклад виробництво та продаж наркотиків. По-друге, підприємець у своїх діях обмежений бажаннями й смаками споживачів. Наприклад, підприємець вирішив виготовляти логарифмічні лінійки. Проте споживачі не бажають ними користуватися, оскільки віддають перевагу калькуляторам. По-третє, підприємець обмежений ринковою ціною, яку згоден заплатити споживач, тому він обирає певні ресурси й певні технології.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Чи згодні ви з твердженням: «Держава в ринковій економіці має гарантувати доходи всім учасникам економічної системи»? Стисло обґрунтуйте свою відповідь.
2. Хто в ринковій економіці вирішує, які товари та послуги необхідно виробляти?
3. У чому проявляється стимулююча функція ринку?
4. Як ринок сприяє розвитку науково-технічного прогресу?

§ 30. Сутність ринкового саморегулювання та ринкової конкуренції

Для ефективного функціонування ринку необхідне виконання низки умов.

1. Економічні умови.

1) *Свобода прийняття виробниками господарських рішень.* Без цього ринок існувати не може. Якщо виробнику вказують, за якою ціною і де саме продавати, то перед нами класична командна економіка. Виробник має самостійно приймати рішення, орієнтуючись на смаки й уподобання покупців, загальний попит та зміну потреб.

2) *Відповідальність за результати господарської діяльності.* Відповідальність є іншою стороною свободи. Кожен підприємець сам вирішує, що і як йому робити, але саме він і відповідає за прийняті рішення. Мірою відповідальності за умов ринку є збитки та банкрутство.

3) *Конкуренція виробників.* Ефективній ринковій економіці притаманна конкуренція виробників. Ясна річ, в економіці є монополізовані ринки, тобто коли на ринку є один продавець (монополія) або один покупець (монопсонія). Втім, це скоріше не правило, а виняток. Адже за умов високої монополізації економіки діяльність кожної фірми підпорядкована служінню власним інтересам, а не потребам споживача. Природним результатом монополізації є застій в економіці. Протиставити цьому можна тільки конкуренцію виробників.

4) *Вільне ціноутворення.* Фіксовані державою ціни обмежують свободу виробника. Звісно, без певного регулювання цін за сучасних умов не обійтися, але держава, крім адміністративних методів регулювання (фіксовані ціни), застосовує й економічні. Призначення цих методів полягає в тому, щоб виробнику економічно вигідним було те саме, що й споживачу.

5) *Відсутність обмежень на переміщення товарів, робочої сили та капіталів.* Будь-які обмеження, що перешкоджають переміщенню ресурсів, негативно впливають на економіку. Якщо існує економічна доцільність переміщення якогось виробничого чинника, але цьому заважають адміністративні, митні тощо обмеження, то це свідчить про зниження економічної ефективності.

2. Політичні умови.

1) *Демократія.* Демократія (влада народу) є таким політичним ладом, за якого люди певною мірою беруть участь в управлінні країною. Свобода в суспільному житті має доповнюватися й підкріплюватися свободою життя економічного.

2) *Стабільність політичної системи.* Не менш важливим для бізнесу та всієї економіки загалом є певна сталість політичної системи. Якщо політична система надто часто зазнає відчутних змін, коли весь час змінюються лідери, застосовують нові концепції політичного розвитку, тоді економічні відносини не встигають пристосуватися до цих змін. Для бізнесу необхідні стабільність та можливість прогнозування не на два-три місяці, а принаймні на п'ять-десять і більше років.

3. Соціокультурні умови.

Під соціокультурними умовами розуміють здатність населення прийняти ринок і виробити відповідну модель поведінки щодо нього. Пристосування людей до нових економічних умов завжди відбувається складно. У нашій країні людям непросто пристосуватися до постійного зростання цін, поширення безробіття, суттєвого розриву між рівнями життя різних верств населення. Ці негативні наслідки стрімкого розвитку ринкових відносин мають бути під пильним контролем держави.

Одним із критеріїв ринкової економіки є особистий інтерес як головний мотив поведінки ринкових суб'єктів.

Головною рушійною силою в ринковій економіці є досягнення власного економічного інтересу. Споживачі мають намір таким чином

витратити свої гроші, щоб отримати якомога більше задоволення. Виробники прагнуть максимізації прибутку. Працівники бажають продати свою працю якомога дорожче й при цьому мати кращі умови. Власники грошових заощаджень прагнуть розмістити їх під якнайбільші відсоткові ставки. І в усіх цих випадках рушійною силою виступає особистий інтерес. Ринок влаштований таким дивним чином, що кожен економічний агент у гонитві за особистою вигодою зрештою служить інтересам суспільства. За теорією «невидимої руки» А. Сміта, самі ринкові механізми спрямовують економічну систему на досягнення максимальної ефективності. Згідно з відомою теоремою А. Сміта, кожна людина постійно розмірковує над тим, як знайти найбільш вигідне застосування всьому капіталу, яким вона володіє. Вона має на меті лише власну вигоду, а не вигоду нації. Проте природне, а скоріше — необхідне переслідування власної вигоди приводить до того, що вона обирає таке застосування своєму капіталу, яке є одночасно найбільш вигідним і для нації. Тобто в ринковій економіці виробляється лише той товар, який люди захочуть купувати, причому таким способом, за якого витрати на виробництво будуть найменшими. Зрештою ресурси суспільства загалом витрачають найефективнішим чином.

Сутність конкуренції полягає в поширенні економічної влади на кожен із двох основних секторів економіки: підприємства (виробників) і домогосподарства (споживачів). Ступінь конкуренції здебільшого визначається кількістю покупців і продавців на певному галузевому ринку; наявністю точної інформації та її доступність; типом продукту, що продається; легкістю, із якою фірми можуть з'являтися на ринку або залишати його. На різних галузевих ринках фіксується високий або низький рівень конкурентної боротьби. Сільське господарство — високий рівень конкуренції, алюмінієва промисловість і чорна металургія — низький рівень конкуренції. Рівень конкуренції визначається свободою підприємництва та вибору, тобто свободою прийняття виробниками господарських рішень.

Свобода підприємництва означає, що за умов ринкової економіки приватні підприємства мають право купувати економічні ресурси в найдоцільніший для них спосіб; організовувати за допомогою цих ресурсів процес виробництва тих товарів і послуг, які вони самі вважають за необхідне виробляти; продавати товари й послуги, самостійно обираючи клієнтів. При цьому не існує жодних перешкод із боку уряду або інших виробників для входження будь-якої фірми до тієї галузі виробництва, куди вона бажає потрапити.

Свобода вибору означає, що власники матеріальних ресурсів — землі, праці, фізичного капіталу, а також власники грошових заощаджень можуть використовувати ці ресурси на власний розсуд. Так, наприклад, працівники мають право братися за будь-яку працю, на яку вони здатні.

Свобода вибору означає також, що власники землі можуть самі її обробляти, можуть здати в оренду фермеру, а можуть і продати.

В економічній системі конкуренція виконує такі функції: забезпечує раціональний розподіл ресурсів; формує ціни; стимулює зниження витрат виробництва; стимулює запровадження нових технологій; гарантує пріоритет споживача над виробником.

В економічній літературі існує така класифікація конкуренції:

- *залежно від галузей*: внутрішньогалузева (між виробниками певної галузі за вигідніші умови виробництва та збуту, які гарантують отримання максимального прибутку) та міжгалузева (між різними галузями за вищі прибутки на основі вигіднішого застосування капіталу);
- *залежно від масштабів*: місцева, регіональна, національна, міжнародна;
- *залежно від методів конкуренції*: цінова та нецінова (сервіс, гарантійний ремонт, реклама, доправлення товару, торговельна марка);
- *залежно від ступеня чесності конкуренції*: добросовісна конкуренція та недобросовісна (дезінформація споживачів щодо товарів та послуг, використання торговельної марки без дозволу суб'єкта, який ним володіє, поширення інформації, що компрометує товари конкурентів, промислове шпигунство);
- залежно від типу ринку: досконала (вільна, чиста) та недосконала (чиста монополія, олігополія, монополістична конкуренція).

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Визначте, чи правильним є твердження: «За сучасних умов фірми переважно використовують методи нецінової конкуренції».

Відповідь. Цінова конкуренція більшою мірою притаманна олігопольному ринку. Реальний сучасний ринок характеризується переважно як ринок монополістичної конкуренції. Для нього характерні такі методи конкурентної боротьби:

1) Встановлення *контролю над патентами*. Сучасний розвиток науки і техніки відбувається дуже швидкими темпами. Наукові відкриття й винаходи, як правило, фіксуються патентами, які дають їх власнику монопольне право на використання відкриття чи винаходу. Тому, отримавши патент, можна застосовувати свій винахід у монопольному варіанті й у такий спосіб потіснити своїх конкурентів за якістю продукції, її особливостями завдяки зменшенню витрат на її виробництво тощо (залежно від того відкриття чи винаходу, що супроводжує конкретний патент). Купівлю патентів здійснюють переважно корпорації високотехнологічних галузей, наприклад електротехнічні, радіотехнічні, машинобудівні тощо. При цьому слід зауважити, що купівля патенту не завжди тотожна подальшому технічному прогресу внаслідок його застосування. Якщо фірма має потужні позиції на ринку і її задовольняє це становище, то вона може придбати патент лише для того, щоб не дати можливості конкуренту скористатися новітньою технологією, новим обладнанням або ноу-хау.
2) Важливим методом конкурентної боротьби виступає *диференціація продукції*. За умов швидкого технічного прогресу моральне старіння продукції відбувається в межах відносно невеликих проміжків часу, і тому оновлення продукції є певною формою прояву загального прогресу виробництва.
3) Близьким до розглянутого методу є метод *конкурентної боротьби*, який досягається шляхом випуску товарів-субститутів, тобто товарів-замінників. Випуск таких товарів розширює можливості покупця, а якщо товари-субститути розробляються з урахуванням досягнень науки і техніки, то такий товар зрештою може витіснити традиційну продукцію з ринку.
4) Дуже поширеним методом є *сервісне обслуговування*. Якщо багато фірм випускають аналогічні товари-субститути, саме доставка товару, комплектація, установка та підключення, а також гарантійне обслуговування надають фірмі конкурентні переваги.
5) Одним із найважливіших методів конкурентної боротьби стає *реклама*, формуючи й стимулюючи попит споживача. Тому великі корпорації витрачають величезні кошти на рекламу, і це, як правило, дає певні позитивні наслідки. За допомогою реклами відбувається перерозподіл ринків збуту, а часто й формування нових ринків.

Саме нецінова конкуренція найбільш поширена в сучасній економіці. Твердження є правильним.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. У чому полягає сутність теорії «прихованої руки ринку»?
2. Назвіть методи добросовісної та недобросовісної конкуренції.
3. Охарактеризуйте умови ефективного функціонування ринку.
4. Часто ми чуємо твердження: «Реклама — це двигун прогресу». Доведіть, що реклама сприяє розвитку суспільного виробництва, а також є методом недобросовісної конкуренції.

§ 31. Обмеження ринкової конкуренції та ринкового саморегулювання

Ідеального ринку не існує навіть у країнах зі стабільними ринковими відносинами. Ринкові регулятори не є досконалим механізмом регулювання економічної діяльності: вони не здатні протистояти монополістичним тенденціям, які обмежують вільну конкуренцію, оскільки прагнення монополії міститься в самій природі індивідуального інтересу.

Ринкові механізми не спроможні врегулювати суспільних благ, непривабливих для приватного виробника товарів і послуг, зокрема через неможливість їх реалізації за допомогою механізмів ринку або через їх високу собівартість. Ми вже визначали, що в умовах ринкової економіки за недостатнього рівня розвитку держава збільшує виробництво квазісуспільних благ (*неспроможність ринку-1: суспільні блага*). Ринковий механізм не може запобігти забрудненню довкілля, він неспроможний забезпечити контроль за виробництвом екологічно чистих товарів та запобігти небезпекам можливого завдання шкоди від певних видів діяльності для здоров'я громадян, довкілля й держави. Ринкова конкуренція спонукає виробників зменшувати витрати, і тому товарів, які мають негативний зовнішній ефект, ринок виробляє забагато за низькими цінами (*неспроможність ринку-2: зовнішні ефекти*). Ринок не забезпечує соціальних гарантій, не спроможний нейтралізувати надмірну диференціацію в розподілі ресурсів та доходів (*неспроможність ринку-3: принцип правової рівності й соціальної справедливості*). Дуже часто він породжує неповну й недосконалу інформацію, що підриває здатність до прийняття оптимальних рішень суб'єктами ринкових відносин (*неспроможність ринку-4: ефекти асиметричної інформації*). Ринок також може призводити до надмірної концентрації економічної влади в руках певних суб'єктів і не в змозі самостійно, без втручання в нього зовнішнього регулятора — держави, підтримувати й забезпечувати середовище повноцінної та відкритої конкуренції (*неспроможність ринку-5: монополії*).

Таким чином, існує цілий комплекс питань, які належать до неспроможностей ринку і які неможливо вирішити лише внаслідок дії ринкових інструментів. У таких випадках неспроможності ринку потрібне втручання держави, яка має:

- створювати правове поле для вільного розвитку суб'єктів господарювання та контролювати дотримання ними норм законів;
- забезпечувати умови для здорової конкуренції та регулювати ціни на певні види товарів і послуг;
- забезпечувати надходження на ринок необхідного набору товарів та послуг шляхом заповнення економічних ніш у виробництвах, які з огляду на свою неприбутковість непривабливі для приватного сектору;
- запроваджувати нормативи та обмеження для суб'єктів господарювання з метою охорони довкілля;
- забезпечувати зайнятість населення, справедливий розподіл ресурсів і доходів та інші соціальні гарантії;
- допомагати суб'єктам господарювання адаптуватися до змін ринкової кон'юнктури, створювати сприятливі умови для активізації їхньої виробничої діяльності.

У господарське сучасне життя почали впроваджувати нові методи макроекономічного регулювання. Виникла необхідність «вмонтувати» в економічну систему більш ефективні «стабілізатори», зокрема засоби фіскальної політики (податки, амортизаційні відрахування, бюджетні надходження й витрати, субсидії виробникам тощо), які мали доповнити кредитно-грошову політику. У зв'язку із цим виникла потреба теоретично осмислити нові явища, зокрема переглянути концепцію економічної ролі держави.

У січні 2018 р. в Україні набув чинності закон про проведення медичної реформи

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Визначте переваги та недоліки вільного ринку.

Відповідь. Переваги вільного ринку полягають у тому, що він є бездефіцитним, забезпечує ефективний розподіл ресурсів, гнучку та високу адаптованість до швидко змінюваних умов, свободу вибору та дій ринкових суб'єктів, максимальне використання досягнень НТП, здатність задовольнити різні потреби, підвищення якості товарів та послуг. Вільний ринок призводить до диференціації в рівні життя населення, що, втім, забезпечує високу мотивацію до праці. Однак соціальними наслідками вільного ринку є безробіття, розорення та бідність окремих груп людей; діяльність вільних конкурентів призводить до небажаних ефектів, таких як забруднення навколишнього середовища, надмірне споживання невідновлюваних ресурсів; не створює стимулів для виробництва товарів та послуг колективного призначення (оборона, державне управління та ін.); не забезпечує дієвої мотивації для фундаментальних досліджень, а лише реалізує вже наявні науково-технічні досягнення; економіка вільного ринку відчуває негативні впливи циклічного розвитку; не відбувається розвиток некомерційних, але життєво необхідних галузей — охорони здоров'я, освіти, науки, культури, єдиної транспортної системи, стратегічних та збиткових виробництв.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть сприятливі та несприятливі політичні умови існування ринку в Україні.
2. Охарактеризуйте неспроможності ринкової економіки.
3. П'ять фірм, розташованих на берегах річки, спрямовують відходи від виробництва в річку. У таблиці представлені витрати кожної фірми на очищення. На скільки зменшиться рівень забруднення, якщо держава регулює неспроможність ринку та встановлює штраф за кожну одиницю відходів у розмірі 2 грош. од.?

Кількість відходів	Фірма 1	Фірма 2	Фірма 3	Фірма 4	Фірма 5
1-ша одиниця	1 грош. од.	1 грош. од.	1 грош. од.	1 грош. од.	2 грош. од.
2-га одиниця	2	1	2	3	2
3-я одиниця	3	1	3	4	3
4-та одиниця	4	2	4	5	4

§ 32. Принципові відмінності досконалої конкуренції від інших форм організації ринку

Зазвичай в економіці виділяють чотири **типи ринкових структур**: досконалу конкуренцію, чисту монополію, олігополію й монополістичну конкуренцію. Досконала конкуренція й чиста монополія представляють два полюси, між якими розташовуються олігополія (ринок, близький за деякими параметрами до ринку чистої монополії) і монополістична конкуренція (ринок, близький до ринку досконалої конкуренції).

Основні критерії, за якими можна стверджувати про те, із яким типом ринкової структури ми маємо справу, такі: 1) кількість фірм на ринку; 2) тип продукту; 3) контроль за ціною; 4) умови вступу в галузь; 5) нецінова конкуренція.

У процесі дослідження кожної галузі важливо розуміти, як визначається для кожної з них оптимальна ціна, а також як установлюються оптимальні обсяги виробництва. Ця інформація допомагає як самому підприємцю побудувати грамотну стратегію розвитку свого підприємства, так і споживачу, що отримує можливість спрогнозувати поведінку продавця й підтримати свої інтереси.

Ринкова структура називається **досконалою конкуренцією**, якщо жоден продавець не здатний істотно впливати на ціну. Для ринку досконалої конкуренції характерні такі основні ознаки:

- велика кількість незалежних продавців;
- однорідна (стандартизована) продукція, унаслідок чого відсутня нецінова конкуренція;
- контроль за ціною відсутній, оскільки на ринку функціонує велика кількість незалежних продавців, які виробляють настільки незначну частину від загального обсягу виробництва, що, збільшивши або зменшивши її, вони не зможуть вплинути на загальний рівень цін;
- легке входження до галузі і вихід із неї, тому що не існує серйозних перешкод — законодавчих, технологічних, фінансових;
- відсутність нецінової конкуренції, тому що продукція однорідна.

Типовими прикладами ринків досконалої конкуренції є: ринок сільськогосподарських товарів, ринок іноземних валют.

У чистому вигляді умови досконалої конкуренції досить складно реалізуються на практиці. Наприклад, однорідність продукції може бути нездійсненною внаслідок географічного місця продажу, умов обслуговування тощо. Звідси випливає можливість відносного впливу й на ціну продукту.

Розглянемо **переваги** ринку досконалої конкуренції.

1. Унаслідок того, що ціна на продукцію фірми дорівнює її мінімальним середнім витратам, споживач отримує товари за мінімальною з усіх можливих цін.
2. Ринок досконалої конкуренції створює умови для ефективного використання обмежених ресурсів, оскільки витрати фірми на одиницю продукції мінімальні.
3. Досконалі конкуренти розподіляють обмежені ресурси таким чином, щоб максимально задовольнити потреби споживачів. Якщо попит на товар збільшується, то його пропозиція також зростає.

Однак ринок досконалої конкуренції має й **недоліки**.

1. Прагнення фірми — досконалого конкурента окупити всі витрати призводить до виникнення побічних витрат, наприклад до забруднення навколишнього середовища, що перекладається в цілому на суспільство.
2. Фірми — досконалі конкуренти найчастіше не зацікавлені в розробці й використанні технічних досягнень, оскільки на ринку існує високий ступінь копіювання за рахунок вільного входження й виходу з нього. Так, витрати може нести одна фірма — розробник винаходу, а прибуток ділитиме вся галузь.
3. Однорідність продукції не дозволяє споживачу вибрати продукт на свій смак.

Протилежним ринку досконалої конкуренції є ринок чистої монополії. **Чиста монополія** існує тоді, коли одна фірма є єдиним виробником продукту, у якого немає близьких

ВИДИ КОНКУРЕНЦІЇ

ДОСКОНАЛА КОНКУРЕНЦІЯ			
Дуже велика кількість дрібних фірм	Однорідна (стандартизована) продукція	Відсутність бар'єрів	Ринкова ціна
МОНОПОЛІСТИЧНА КОНКУРЕНЦІЯ			
Велика кількість фірм	Диференційована продукція	Невисокі бар'єри	Незначні відмінності в ціні
ОЛІГОПОЛІЯ			
Кілька великих фірм	Продукція однорідна з елементами диференціації	Високі бар'єри	Цінове лідерство
ЧИСТА МОНОПОЛІЯ			
Одна фірма	Унікальна продукція	Вхід заблоковано	Ціна монополіста (цінова дискримінація)

замінників. Для ринку чистої монополії характерні такі ознаки:

- єдиний продавець на ринку (ціла галузь може складатися з однієї фірми);
- продукція унікальна (немає близьких замінників);
- значний контроль над ціною, а також контроль обсягу пропозиції, характерна цінова дискримінація;
- серйозні перешкоди на етапі входження в галузь у вигляді економічних, технічних, юридичних й інших бар'єрів;
- нецінова конкуренція існує, але має специфічний характер, наприклад прояв добродійності.

Типовим прикладом підприємств-монополістів є комунальні підприємства.

Якщо на ринку є тільки один покупець, то ринок називається монопсонією (наприклад, космічна галузь — покупець держава)

Ринки чистої монополії, олігополії та монополістичної конкуренції відносять до ринків **недосконалої конкуренції** — це конкуренція, за якої не виконується хоча б одна з умов досконалої. Як зазначалося раніше, у чистому вигляді ринок досконалої конкуренції та ринок чистої монополії не може існувати, тому їх розглядають як теоретичну абстрактну модель. Найпоширенішими типами ринкових структур є ринок олігополії та ринок монополістичної конкуренції, які посідають проміжне положення між ринком досконалої конкуренції та ринком монополії.

Олігополією називають ринкову ситуацію, за якої декілька фірм домінує в галузі. Для ринку олігополії характерні такі ознаки:

- невелика кількість фірм на ринку (у середньому від трьох до десяти), при цьому олігополіст, визначаючи лінію своєї економічної поведінки, ураховує не тільки реакцію споживачів, але й конкурентів;
- продукція може бути диференційованою або однорідною з елементами диференціації;
- контроль над ціною значний при таємній змові;
- наявність істотних перешкод під час входження в галузь: патенти в технологічно передових галузях, необхідність значних стартових інвестицій;
- значна нецінова конкуренція (особливо при диференціації продукції).

Прикладами олігополістичного ринку можуть бути ринок мобільного зв'язку, ринок комп'ютерів, автомобільний ринок та ін.

Ринку **монополістичної конкуренції** властиві риси як монополії, так і досконалої конкуренції. Основні ознаки цього ринку є такими:

- відносно велика кількість фірм;
- диференційований тип продукту (за якістю, розміщенням, упакуванням, стилем надання послуг);
- незначний контроль за ціною;
- відсутність серйозних перешкод для вступу в галузь;
- значна нецінова конкуренція (акцент на рекламі, торговельних знаках тощо).

Прикладами підприємств — монополістичних конкурентів можуть бути підприємства роздрібної торгівлі, перукарні, кінотеатри, виробники товарів легкої промисловості.

Порівняно з досконалою конкуренцією монополістична конкуренція вважається менш ефективною, оскільки ціна на продукцію таких фірм вища за мінімум середніх загальних витрат. Причинами неефективності ринку монополістичної конкуренції можуть бути: 1) рекла-

ма (вона створює додаткові витрати, не пов'язані з формуванням нового продукту); 2) неповне завантаження потужностей; 3) додаткові витрати на створення великого асортименту товарів.

У період становлення ринкових відносин в Україні особливо актуальним стає питання про стимулювання конкурентного ринкового середовища. Переваги великої кількості фірм-конкурентів очевидні. Це і рішення проблеми зайнятості, і поліпшення купівельної спроможності споживачів, що, у свою чергу, призведе до формування й зростання середнього класу, і поповнення доходів бюджету. Крім того, стимулювання конкуренції в наш час сприяє зростанню науково-технічного потенціалу. В Україні з 1992 р. діє Закон «Про обмеження монополії і недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності», а з 1993 р. створено Антимонопольний комітет України. Згідно із законодавством, компанія є монополістом, якщо її частка на ринку перевищує 35 %. Ця цифра в деяких галузях може бути знижена Антимонопольним комітетом. Закон захищає природну монополію, яка є необхідністю, тому що конкуренція може мати негативні наслідки для суспільства. Природні монополії — це виробництво грошових знаків, електропостачання, газопостачання, зв'язок, метрополітен.

Таким чином, усі типи ринкових структур у сучасних умовах існують, взаємодіючи між собою і доповнюють один одного.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Охарактеризуйте суспільну ефективність різних ринкових структур із погляду їхнього сприяння науково-технічному прогресу.

Відповідь. Весь спектр реальних ринкових структур перебуває між полярними точками досконалої конкуренції та абсолютної монополії. Суспільна ефективність цих ринкових структур із погляду їхнього сприяння НТП є не завжди однозначною. Найпоширенішою є точка зору, яка акцентує увагу на тому, що розвиток НТП можливий тільки за наявності конкуренції, монополії ж не мають достатніх стимулів для підвищення ефективності за рахунок НТП, оскільки немає конкуренції. Інша точка зору на проблеми монополії й ефективності представлена позицією Дж. Гелбрейта та Й. Шумпетера. Вони виділяють переваги монополії з погляду НТП і вважають, що, отримуючи високий прибуток, монополії та олігополії мають у своєму розпорядженні достатні кошти для інвестицій у НТП. У деяких випадках наявність антимонопольного законодавства навіть стримує ефективність суспільного виробництва. Це відбувається тоді, коли є можливість за рахунок НТП знизити витрати виробництва, але тільки за таких великих обсягів виробництва (ефект масштабу), які охоплюють весь ринок збуту (у разі монополізації галузі). Дійсно, монополії завдяки високому рівню зосередження економічних ресурсів створюють можливості для прискорення НТП. Однак фірми-монополісти не завжди повною мірою використовують ці можливості. Вони реалізуються тільки в тих випадках, коли це прискорення сприяє монопольно високим прибуткам. Зараз більшість революційних науково-технічних ідей виникають в умовах конкуренції, а їхнє еволюційне освоєння відбувається на великих підприємствах. За таких умов НТП найбільше сприяє олігополістична структура, оскільки наявна конкуренція формує стимули, а фінансові ресурси забезпечують можливість розвитку й упровадження досягнень НТП.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. За якими критеріями можна визначити тип ринкової структури?
2. Проаналізуйте переваги та недоліки ринку досконалої конкуренції.
3. Який із ринків — ринок чистої монополії, монопсонії, олігополії, монополістичної конкуренції чи ринок досконалої конкуренції — можна назвати абстракцією? Чому?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. За наявності великої кількості недоліків ціновий механізм має одну незаперечну перевагу, що знаходить своє вираження у
А стабільному розвитку економіки
Б наданні особистої свободи всім суб'єктам ринку
В ефективному розподілі ресурсів
Г зрівняльному розподілі доходу

2. НЕ є ознакою досконалої конкуренції
А наявність на ринку великої кількості продавців і покупців
Б вплив виробника на рівень цін у галузі
В відсутність бар'єрів для входження в галузь
Г можливість домовленості між покупцями й продавцями

3. Монополістична конкуренція — це форма ринку, яка характеризується
А великою кількістю фірм-конкурентів, що виробляють однорідну продукцію
Б великою кількістю фірм-конкурентів, що виробляють неоднорідну продукцію
В невеликою кількістю фірм-конкурентів
Г наявністю однієї великої фірми й декількох невеликих фірм

4. Якщо на ринку є декілька великих фірм, які підтримують цінового лідера при встановленні цін, то існує тип конкуренції
А монополія
Б монополістична конкуренція
В олігополія
Г досконала конкуренція

5. Основними перевагами ринкової економіки є
А забезпечення ефективного розміщення ресурсів та економічної свободи
Б рівномірний розподіл особистих доходів і забезпечення повної зайнятості
В забезпечення стабільності цін і справедливого розподілу особистих доходів
Г ліквідація дискримінації та зведення до мінімуму забруднення навколишнього середовища

6. Що є ознакою монополістичної конкуренції?
А єдиний покупець на ринку
Б наявність значних бар'єрів на вхід до ринку
В однорідний продукт
Г диференційований продукт

7. Який із типів ринкової структури поширюється на найбільшу кількість ринків товарів і послуг?
А досконала конкуренція
Б олігополія
В монополія
Г монополістична конкуренція

8. Який із типів ринкової структури є прикладом ідеального ринку?
А досконала конкуренція
Б олігополія
В монополія
Г монополістична конкуренція

9. У ринковій економіці високі заробітки визначаються в основному
А законом про мінімальну заробітну плату
Б діями уряду
В високою продуктивністю праці
Г відповідальністю політичних лідерів

10. Ситуація, за якої конкуренція з рівня цін переміщується на рівень якості, реклами й сервісу, типова для
А олігополії
В монополістичної конкуренції
Б монопсонії
Г монополії

11. Установіть відповідність між ринками окремих товарів і типами ринкових структур.

1 Ринок картоплі	**А** Монополія
2 Ринок одягу	**Б** Олігополія
3 Ринок літаків	**В** Монополістична конкуренція
4 Ринок електропостачання	**Г** Досконала конкуренція
	Д Монопсонія

12. Установіть відповідність між окремими характеристиками та типами ринкових структур, яким вони притаманні.

1 Основна форма нецінової конкуренції — товарний знак	**А** Монополія
2 Неможливість для окремої фірми впливати на галузеву ціну	**Б** Олігополія
3 Застосування цінової дискримінації	**В** Монополістична конкуренція
4 Наявність на ринку одного покупця	**Г** Досконала конкуренція
	Д Монопсонія

УЗАГАЛЬНЮЄМО ЗНАННЯ

1. Яка із функцій ринку, на ваш погляд, не працює в економіці сучасної України?
2. Для яких галузей характерна олігопольна структура ринку, а для яких — монополістична конкуренція?
3. Охарактеризуйте за п'ятьма критеріями ринки таких товарів та послуг: велосипеди, банани, послуги метрополітену, шоколадні цукерки. До яких ринкових структур вони належать?

ТЕМА 8. ГРОШІ В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

§ 33. Сутність грошей та зміст їхніх функцій

Гроші — це одне з визначних досягнень людства. Вони відіграють важливу роль в економічному і соціальному розвитку суспільства. Гроші завжди привертали до себе пильну увагу науковців, оскільки поєднали в собі безліч суперечностей: із ними пов'язані щастя й горе, великі сподівання й розчарування, мрії одних і головний біль інших. Вони поділяють суспільство на багатих і бідних, є причиною зльотів і падіння. Усі нарікають на їх нестачу, але ще більше тривожаться, коли в обігу їх стає багато.

Існування грошей таке ж давнє, як існування самої людської цивілізації, проте єдиної думки про походження грошей у науці немає. Найбільш обґрунтованими в економічній теорії є дві основні концепції походження грошей — раціоналістична та еволюційна.

Раціоналістична концепція (Арістотель, П. Самуельсон) розглядає гроші як результат раціональної домовленості між людьми щодо використання певного спеціального інструменту для полегшення обміну різними товарами та послугами.

Еволюційна концепція (А. Сміт, Д. Рікардо, К. Маркс) характеризує гроші як результат розвитку суспільного поділу праці, обміну й товарного виробництва.

У науковій літературі існує багато визначень грошей, достатньо близьких за змістом і цілком справедливих за суттю.

Найбільш поширене визначення: **гроші** — це все те, що люди вважають грошима. Таке просте формулювання визначає важливу якість грошей — загальне визнання цього суспільством.

Згідно з іншим визначенням, **гроші** — це сукупність фінансових активів, які регулярно використовують для угод. Таке формулювання акцентує увагу на найбільш характерній рисі грошей — абсолютній ліквідності, тобто здатності грошей майже миттєво і без втрат обмінюватися на будь-які блага.

Ще одне визначення висвітлює виняткову роль грошей щодо всіх товарів та послуг: **гроші** — це загальний еквівалент, через який вимірюється вартість усіх товарів і послуг.

Нарешті існує визначення, згідно з яким **гроші** — це все те, що виконує грошові функції, тобто головне в них саме те, що вони здійснюють, а не матеріально-речова форма.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЮ ТЕМУ, ВИ НАВЧИТЕСЬ:

- **наводити** приклади виконання грошима різних функцій;
- **розрізняти** показники, за якими оцінюють грошову масу;
- **пояснювати** причини збільшення (зменшення) купівельної спроможності грошей;
- **визначати** курс валюти.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що являє собою товарне виробництво? Чим воно відрізняється від натурального господарства?
2. Які властивості має товар?

Функції грошей відображають глибинні якості сутності грошей. Протягом століть гроші, як і погляди на них, змінювалися, і навіть у наш час їхній стан не можна вважати завершеним. А це означає, що змінюються і функції, які вони виконують.

В умовах існування золотого стандарту, тобто грошової системи, у якій роль загального еквівалента відігравало золото, а в обігу використовували золоті монети або грошові знаки, розмінні на золото, гроші виконували п'ять функцій: міри вартостей, засобу обігу, засобу платежу, засобу накопичення або утворення скарбів та світові гроші. За сучасних умов гроші виконують три функції: міри вартостей, засобу обігу, засобу нагромадження.

Перша функція — ***міра вартості*** — означає, що гроші вимірюють і порівнюють вартості різноманітних товарів та послуг. За допомогою міри вартостей встановлюється ціна блага, тобто грошовий вираз його вартості. Цю функцію виконують ідеальні гроші. Тобто для визначення ціни блага ми уявно зіставляємо його вартість із певною сумою грошей, із цінами інших благ, із нашими доходами. Наявні гроші при цьому непотрібні. Жартома можна сказати, що це було б і досить обтяжливо, особливо у Швеції 1644 р., де мідна монета в 10 далерів важила близько 19,71 кг.

Така функція є вихідною і центральною в системі грошових відносин. Без неї неможливо було б здійснити ні споживчу, ні виробничу купівлю, ні оцінити результати функціонування як окремого виробника, так і всього національного господарства в цілому.

Із кількісним виміром вартості товарів пов'язана технічна функція грошей — масштаб цін, який законодавчо встановлюється державою.

В умовах золотого стандарту масштаб цін — це зафіксований законом ваговий вміст чистого золота в національній грошовій одиниці. У різних країнах за грошову одиницю було взято різні вагові кількості грошового металу. Наприклад, англійський фунт стерлінгів містив 2,13281 г, французький франк — 0,160 г, долар США — 0,888671 г, радянський карбованець — 0,987412 г чистого золота.

Сучасні гроші будь-якої країни не мають золотої основи, але також є носіями мінової вартості та використовуються для визначення вартостей товарів і послуг. Масштаб цін в умовах сьогодення — це вартість товарної маси в грошових одиницях. Отже, сучасні гроші виступають як розрахункові одиниці, за допомогою яких визначаються ціни й ведеться грошовий облік створеної продукції.

Функцію ***засобу обігу*** виконують не ідеальні, а реальні гроші в процесі купівлі-продажу товарів і послуг. При цьому вони відіграють роль посередника між різними товарами. Процес товарно-грошового обміну здійснюється за формулою: Т — Г — Т′; де Т — Г — продаж товару; Г — Т′ — купівля іншого товару на гроші. Ця функція дуже важлива для суспільства, оскільки завдяки їй прискорюється процес задоволення потреб економічних суб'єктів. У період існування бартерного обміну (безпосереднього обміну товару на товар) виникали труднощі узгодження інтересів і потреб економічних суб'єктів, уповільнювалися процеси обміну.

Оскільки в обігу завжди грошова маса протистоїть товарній масі, то для виконання грошима функції засобу обігу необхідна їх певна кількість, яку можна визначити за формулою, названою основним монетаристським рівнянням, або рівнянням І. Фішера:

$$MV = PQ,$$

де M — грошова маса, або кількість грошей в обігу; V — кількість обертів грошової оди-

ниці за рік; *P* — ціна товарів чи послуг; *Q* — кількість товарів чи послуг.

PQ є грошовим відображенням сукупної вартості всіх кінцевих товарів та послуг, створених національною економікою за певний проміжок часу.

Ця залежність між грошовою масою та сумою цін товарів відображає дію *закону грошового обігу*: кількість грошей в обігу прямо пропорційна номінальній вартості національного обсягу виробництва й обернено пропорційна швидкості обігу грошової одиниці.

Саме функціонування грошей як засобу обігу, тимчасового посередника в обміну товарами викликало появу паперових грошей.

У реальному житті існує багато угод, коли отримання блага та його оплата розірвані в часі. Наприклад, працюємо щодня, а отримуємо заробітну плату двічі на місяць, користуємося комунальними послугами, а оплачуємо їх наприкінці місяця, купуємо товари в кредит, сплачуючи його вартість потім. У цьому випадку гроші виконують функцію ***засобу платежу***. Оскільки товари та послуги можуть продаватися не завжди за наявні гроші, то на основі цієї функції виникли кредитні гроші — банкнота, вексель, чек, які сприяли економії грошових коштів та прискоренню обігу капіталу.

Сучасні вчені не виділяють окремо функцію засобу платежу, поєднуючи її із функцією засобу обігу.

У процесі обміну акт продажу (Т — Г) відокремлюється від акту купівлі (Г — Т). Якщо на певний час гроші виходять з обігу, зупиняють свій рух, то вони виконують функцію ***засобу накопичення***, або ***утворення скарбу***.

Цю функцію виконували повноцінні (золоті) і реальні гроші, які стали втіленням суспільного багатства. Утворення скарбу відбувалося у формі золотих зливків та монет або у вигляді предметів розкоші. Із розвитком суспільства й ринкових відносин метою накопичення стало створення резерву платіжних засобів, яке перетворилося на нагромадження капіталу заради цілей розширеного відтворення й отримання додаткового прибутку. Сучасні гроші виконують функцію нагромадження вартості. Банки акумулюють гроші як засіб нагромадження і через позику знаходять їм прибуткове застосування в інших структурних ланках народного господарства.

Проте і за сучасних умов державні запаси золота включаються до золотовалютних резервів країни, які використовуються для регулювання грошових відносин.

Світові гроші — це функція, у якій гроші використовуються для реалізації міжнародних відносин. Спочатку світові гроші виступали у формі зливків благородних металів. Сучасний розвиток ринкових відносин привів до виникнення різноманітних міжнародних засобів розрахунку, таких як національні валюти найбільш економічно розвинених країн або міжнародні грошові одиниці (євро).

Світові гроші сьогодні не виділяють як окрему функцію, бо вони виконують, по суті, усі функції, властиві грошам на внутрішньому ринку.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Вартість виготовлених у минулому році товарів та послуг становила 548 млрд грошових одиниць. Грошова одиниця здійснила 10 обертів протягом року. У поточному році ціни на товари та послуги зросли на 18 %, кількість товарів і послуг збільшилася на 1/8, а швидкість обігу грошей змінилася в 1,1 разу. Визначте кількість грошей в обігу наприкінці поточного року.

Розв'язання. Задачу розв'язуємо, використовуючи формулу Фішера та індексний метод. Оскільки $I_M = \frac{M_1}{M_0}$, то $M_1 = M_0 \cdot I_M$.

Знайти M_0 можна із формули Фішера $M_0 = \frac{PQ}{V}$. Вартість виготовлених у минулому році товарів та послуг — це і є PQ, тому:

$$M_0 = \frac{548}{10} = 54{,}8 \text{ млрд грош. од.}$$

З іншого боку $I_M = \frac{I_P \cdot I_Q}{I_V}$.

$$I_P = \frac{100\,\% + 18\,\%}{100\,\%} = 1{,}18.$$

$I_Q = 1 + 1/8 = 1{,}125$ або, оскільки зміна на 1/8 від 100 % означає зміну на 12,5 %, то інакше $I_Q = \frac{100\,\% + 12{,}5\,\%}{100\,\%} = 1{,}125$.

$$I_V = 1{,}1.$$

Отже, $I_M = \frac{1{,}18 \cdot 1{,}125}{1{,}1} = 1{,}207$.

Підставимо тепер отримані результати:

$$M_1 = M_0 \cdot I_M = 54{,}8 \cdot 1{,}207 = 66{,}144 \text{ млрд грош. од.}$$

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Визначте, які функції виконують гроші в наведених ситуаціях.
   1) Підприємство «Омега» виплатило заробітну плату працівникам.
   2) Іваненко зайшов у магазин електроніки й дізнався, що телевізор коштує 2500 грн.
   3) Іваненко щомісячно зі своєї заробітної плати відкладав по 500 грн із метою придбати новий телевізор.
   4) Сім'я Іваненків придбала телевізор, сплативши його вартість готівкою.
   5) Підприємство «Омега» поставило 10 електролічильників фермерському господарству «Дари ланів» в обмін на 12 ящиків картоплі й овочів.
2. Наведіть свої конкретні приклади виконання грошима різних функцій.
3. Охарактеризуйте чинники, від яких залежить кількість грошей в обігу.
4. Грошова одиниця в минулому році здійснила 12 обертів, сумарна вартість створених товарів та послуг становила 360 млрд грн. У поточному році ціни на товари та послуги зросли на 18 %, обсяг товарів і послуг виріс на 1/5, а швидкість обігу грошей підвищилася до 15 обертів. Визначте, скільки грошей було вилучено з обігу або додатково емітовано протягом року.
5. Чи можуть сучасні гроші виконувати функцію утворення скарбу? Відповідь обґрунтуйте.

§ 34. Види грошей за матеріальними носіями

Появі грошей передувала епоха натурального обміну (бартеру). Розвиток розподілу праці, поява розмаїття товарів, виникнення розбіжності потреб учасників обміну викликали необхідність загального еквіваленту, який би полегшував процес обміну. Із загальної товарної маси почали виділятися товари, які мали визнану суспільну корисність і на які був сталий повсякденний попит. На одних територіях це було хутро, на інших — сіль, чай, перли, риба, мідь, золото, тютюн. Це були так звані ***товарні гроші***. Зрозуміло, що всі ці еквіваленти були доволі незручними, оскільки одиниці таких грошей значно відрізнялися одна від одної за розміром, якістю, терміном придатності.

Подальший розвиток суспільства вимагав, щоб гроші мали такі властивості, як цінність, зносостійкість, портативність, однорідність, подільність, впізнаваність, цінова стабільність. Усім цим вимогам найбільше відповідали коштовні метали. Розпочалася тривала ера панування ***металевих грошей***. Цей етап у розвитку грошей характеризувався одночасним функціонуванням золота й срібла в ролі грошей і називався золото-срібним біметалізмом. Закінчився він наприкінці XIX ст. перемогою золота, установленням золотого монометалізму.

Металеві гроші мали величезні переваги перед товарними грошима. Однак зливки металів мали й певні незручності. У кожній платіжній операції необхідно було зважувати зливки, визначати пробу і, що найгірше, ділити їх на частини. Щоб уникнути цих незручностей, зливки почали робили різної ваги. Найбільш відомі купці ставили на них своє тавро, яким засвідчували вагу й пробу металу.

Однак авторитет купця як приватної особи був обмеженим, і його тавро могло задовольнити вузьке коло суб'єктів ринку. Із розвитком торгівлі виникла потреба таврування зливків більш відомою й авторитетною особою, і ця функція перейшла до держави. Держави стали виготовляти за встановленою формою зливки металу, вагу й пробу яких засвідчували своїм штемпелем. Такі зливки дістали назву ***монети***.

Протягом майже трьох тисячоліть людство використовувало повноцінні монети, тобто монети, у яких реальний ваговий вміст відповідав номінальній вартості. Нарівні з повноцінною монетою почали карбувати неповноцінні (білонні) розмінні монети (не з коштовного металу), які відрізнялися дешевизною виробництва і тривалим функціонуванням.

У XX ст. відбувся процес ***демонетизації*** золота (втрата золотом грошової функції): спочатку з обігу були вилучені золоті монети, замість них сферу обігу стали обслуговувати неповноцінні гроші, а згодом повністю було зупинено обмін неповноцінних грошей на золото в будь-якій формі.

Символами вартості, які замінили повноцінні золоті монети, стали ***паперові гроші***.

Уперше паперові гроші почали друкувати в Китаї у 812 р. н. е., і до 970 р. н. е. вони набули поширення. У XV—XVIII ст. паперові гроші з'явилися в Європі та стали основним замінником повноцінних грошей. Паперові гроші не мають власної вартості. Вона визначається тією кількістю товарів і послуг, які можна на них придбати. Оскільки емісія (випуск в обіг) паперових грошей пов'язана з необхідністю фінансування державних видатків, то цілком можливою є їх надмірна кількість в обігу відносно товарної маси, а отже, і знецінення грошей.

Із розвитком кредитних відносин з'явилися ***кредитні гроші*** — знаки вартості, які виникають і функціонують в обігу на основі кредиту. Кредитні гроші не так швидко знецінюються, в обігу перебувають певний час, скорочують потребу в наявних готівкових грошах, зменшують витрати обігу та прискорюють його. Розширення обігу кредитних грошей робить грошовий обіг значно еластичнішим, гнучкішим і чутливішим до потреб суспільного виробництва.

До кредитних грошей відносять векселі, банкноти, чеки, депозитні гроші.

Вексель — боргова розписка, зобов'язання виплатити гроші за отриманий товар у певний термін. Наприкінці XVII ст. банки замість комерційних векселів стали випускати свої зобов'язання — ***банкноти*** («вексель на банкіра»). Це безстрокові зобов'язання банку, які підлягають оплаті в будь-який час. Банкноти поступово перетворилися на універсальний платіжний і купівельний засіб та стали самостійним видом кредитних грошей — банківськими грошима. Зараз право випуску банкнот отримує лише центральний банк країни (в Україні — Національний банк). Згодом, коли банки стали широко залучати банкноти від клієнтів на вклади, виникла друга форма банківських грошей — ***депозитні гроші*** — певні грошові суми, записані на рахунок суб'єктів банків. Приблизно одночасно з банкнотою з'явився ***чек*** — письмове розпорядження власника поточного рахунка банку про виплату зазначеної на ньому суми грошей пред'явнику чека.

Своєрідним сучасним замінником чеків стали ***кредитні картки*** — іменні документи, які надають право купувати товари та послуги без оплати готівкою.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Перехід від товарних грошей до паперових — це крок вперед чи назад у розвитку суспільства? Чи можливе за сучасних умов повернення до товарних грошей? Дайте обґрунтовану відповідь.

Відповідь. Перехід від товарних грошей до паперових — це, звичайно, крок вперед у розвитку суспільства, оскільки він пов'язаний з ускладненням і розвитком суспільного поділу праці, еволюцією самого суспільства.

Обіг повноцінних грошей, коли вони збігаються з товарною формою, дуже дорогий. Крім того, добування металів не встигало за зростанням потреби економіки в грошовій масі. Частина повноцінних грошей вибувала з обігу, осідаючи як скарб. Від тривалого обігу монети стиралися, і вартість золота, що реально залишалося в монеті, зменшувалася. Проте в обігу монети продовжували циркулювати у своїй номінальній вартості й успішно виконувати основні функції. Можливість відхилення та відокремлення вартості золота як товару і як грошей здавна помічена суб'єктами ринку та широко використовувалася в інтересах тих, хто карбував монети. На цій можливості базувалося звичайне карбування фальшивих монет приватними особами, відоме ще з давнини. Проте й держави нерідко випускали в обіг неповноцінні (фальшиві) монети з метою поліпшення фінансового становища своєї скарбниці або в інтересах певних класів й окремих соціальних груп населення.

Суб'єктам ринку важливо, щоб гроші користувалися суспільним визнанням, а тому не має значення, чи дійсно в монеті стільки золота, як її номінальна вартість. Саме на цій основі створювалися передумови для появи знаків вартості. Таким чином, сам процес обігу металевих грошей у міру відхилення їх від номінального вмісту визначив повний відрив грошей від товарної форми та її повне зникнення. Цим і тим, що паперові гроші зручніші в обігу, прискорюють швидкість обміну товарів та послуг, пояснюється факт переходу від металевих товарних грошей до паперових.

Повернення до металевих грошей уже неможливе. Навіть поширення товарного або бартерного обміну у випадках погіршення економічної ситуації (наприклад війна, економічна криза) все ж таки не є частковим поверненням товарних повноцінних грошей.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте види грошей.
2. Що «підкріплює» гроші в умовах відсутності золотого стандарту?
3. Які форми грошей належать до кредитних?
4. Підготуйте обґрунтоване повідомлення про причини демонетизації золота.

§ 35. Готівкові та депозитні гроші. Сучасні електронні гроші

Грошовий обіг у сучасній економіці здійснюється в готівковій та безготівковій формах.

У готівковому обігу використовують банкноти та розмінні монети. Причому готівка використовується в обігу багато разів і вибуває з нього, коли паперові гроші та монети фізично зношуються. Найчастіше готівкові розрахунки здійснює населення при оплаті товарів та послуг або відкладаючи гроші на деякий час. Готівка при цьому виконує функції засобу обігу, платежу та заощадження. Готівковий грошовий обіг безпосередньо обслуговує і контролює Національний банк України. Він здійснює емісію грошових знаків, створює резервні фонди монет і банкнот, визначає правила інкасації та зберігання готівки, затверджує купюрний асортимент грошової маси та термін їх фізичного зносу, встановлює порядок вилучення й знищення грошових знаків, а також регламент проведення касових операцій.

Безготівковий обіг — це рух коштів на рахунках клієнтів банків. Безготівкові гроші циркулюють один раз у формі списання з одного рахунка на інший. Серед безготівкових розрахунків — споживчі розрахунки за товари й послуги, а також переважно фінансові потоки, такі як податкові платежі, виплати за банківськими позиками, розрахунки між комерційними банками та Національним банком.

Рух грошей за банківськими рахунками дає можливість Національному банку контролювати рух грошових потоків в економічній системі. Усі операції в цій сфері також чітко регламентуються державою на легітимному рівні. Національний банк розробляє перелік безготівкових розрахунків, створює та вдосконалює систему взаєморозрахунків, забезпечує її стійкість.

Готівкові та безготівкові грошові форми вкрай тісно взаємопов'язані між собою, гроші вільно переходять з однієї форми в іншу. Із розвитком платіжно-розрахункових відносин змінюється і співвідношення між готівковою та безготівковою сферами грошового обігу. На початку XX ст. переважали платежі готівкою, а за сучасних умов, особливо в промислово розвинених країнах, частка готівки сягає до 10 %.

В Україні поширення набули **платіжні картки** (*payment card*). Це електронні платіжні засоби у вигляді пластикової чи іншого виду картки, емітовані в установленому законодавством порядку, які надають право їхнім власникам безготівково купувати товари та послуги. Залежно від умов, за якими здійснюються платіжні операції з використанням платіжної картки, застосовуються дебетова, дебетово-кредитна та кредитна платіжні схеми. Дебетова схема передбачає здійснення користувачем платіжних операцій із використанням платіжної картки в межах залишку коштів, які обліковуються на його рахунку. Під час застосування дебетово-кредитної схеми користувач здійснює платіжні операції з використанням платіжної картки в межах залишку коштів, які обліковуються на його рахунку, а в разі їх недостатності або відсутності — за рахунок наданого банком кредиту. Кредитна схема передбачає здійснення користувачем платіжних операцій із використанням платіжної картки за рахунок коштів, наданих йому банком у кредит або в межах кредитної лінії. Розрахунки за допомогою карток сьогодні набули міжнародного характеру.

Розвиток карткової системи призвів до виникнення **електронних грошей** (різновиду депозитних грошей), які існують у пам'яті комп'ютера та здійснюють свій рух за допомогою ЕОМ. Велику популярність здобувають віртуальні гроші. Напевно, багато з вас або ваших близьких користувалися такими сервісами, як WebMoney, LiqPay, Приват24, Яндекс.Деньги, а також гаманець Ківі. Завдяки розвитку технологій зараз безконтактно, зокрема за допомогою смартфона, можна розрахуватися у вендінгових апаратах,

паркоматах, на АЗС, оплатити проїзд у громадському транспорті. Так, наприклад, за майже два роки існування технології в метро користувачі понад 7 млн разів розрахувалися безконтактними картками і пристроями. Мережа безконтактних розрахунків в Україні активно розширюється: сьогодні понад 50 % POS-терміналів у торговельних точках приймають такий вигляд оплат.

Досить відомими стали **криптовалюти** — цифрові (віртуальні), електронні грошові одиниці, емісія та облік яких здійснюється за допомогою асиметричного шифрування з використанням криптографічних (від грец. κρυπτός — прихований і *gráphein* — писати) засобів захисту в розподіленій комп'ютерній мережі. Тобто це особливі електронні гроші, кожна одиниця яких є зашифрований мінливий код. Фізично цих грошей не існує — їх виробляють за допомогою спеціальної програми та зберігають на комп'ютері. Першим серед нового покоління електронних грошей став біткоїн (bitcoin). Крім біткоїнів, існують й інші криптовалюти, найбільш популярними з яких вважаються лайткоїни (LTC) та догікоїни.

Сучасні електронні гроші — це один із найбільш зручних, безпечних і надійних способів оплати за все, що може знадобитися кожному споживачеві: оплата покупок в онлайн-магазинах, платежі за мобільний зв'язок та Інтернет, внесення комунальних платежів, придбання квитків у кіно чи на залізницю, перекази на банківські карти та інші рахунки тощо.

Західні економісти схиляються до думки, що в майбутньому паперові гроші — банкноти і чеки — повністю зникнуть, їх замінять електронні міжбанківські транзакції. Гроші залишаться, але стануть «невидимими».

Розвиток міжнародних відносин і створення міжурядових валютно-кредитних організацій призвів до появи міжнародних грошових одиниць — спеціальних прав запозичення (СПЗ), ЕКЮ, євро.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які готівкові платежі здійснюють підприємства та держава? Які функції виконують гроші при цьому?
2. Наведіть приклади готівкових та безготівкових розрахунків, у яких брали участь ваші близькі.
3. Поцікавтеся в близьких, чи користуються вони пластиковими платіжними засобами. Які операції вони здійснюють за їхньою допомогою?

§ 36. Грошова маса та її показники. Суспільна корисність та купівельна спроможність грошей

Сукупність загальноприйнятих у державі грошових коштів, що випущені банківською системою та обертаються в економіці, являють собою **грошову масу**. Тобто це всі грошові засоби як у готівковій, так і в безготівковій формах, які перебувають у розпорядженні всіх економічних суб'єктів незалежно від їх призначення та терміну зберігання та виконують функції засобу обігу, платежу й накопичення.

Люди в умовах ринкової економіки можуть зберігати своє багатство у різних формах (активах), серед яких готівкові гроші, цінні папери, прикраси, витвори мистецтва, майно тощо. Це так званий портфельний метод аналізу використання грошей. Усі ці активи відрізняються один від одного ступенем ліквідності, тобто тим, наскільки швидко і з найменшими витратами актив можна обміняти або продати. Сукупні компоненти грошової маси, які групують за ступенем їхньої спадної ліквідності, називають **грошовими агрегатами**. Це означає, що грошові агрегати будують шляхом додавання до попередніх величин нових грошових компонентів у послідовності, що характеризує зменшення їхньої ліквідності.

Кількість, склад і методика створення агрегатів грошової маси різна в кожній країні. Це обумовлене особливостями фінансової системи й рівнем розвитку економіки загалом. Так, у Франції використовують два агрегати, у Німеччині та Швейцарії — три, у США, Японії, Італії, Україні — чотири, у Великій Британії — п'ять.

Починаючи з 1993 р. Національний банк України визначає структуру грошової маси відповідно до агрегатного методу. Для розрахунку сукупної грошової маси в Україні передбачені такі грошові агрегати:

- $\boldsymbol{M_0}$ — готівка, тобто банкноти та монети, які перебувають в обігу поза банками.

Агрегат M_0 виражає масу грошей, яка перебуває безпосередньо в обігу, реально виконуючи функції засобів обігу та платежу. Вона найтісніше пов'язана з товарною масою, що проходить процес обміну, і безпосередньо впливає на ринкову кон'юнктуру.

- $\boldsymbol{M_1} = M_0$ + кошти на поточних рахунках і безстрокових чекових депозитах.

Агрегат M_1 являє собою гроші в обігу, саме до нього економісти використовують поняття «сума грошей в обігу» та «кількість грошей». Він пов'язаний зі швидкістю обігу грошової маси, обсягом національного продукту й цінами.

- $\boldsymbol{M_2} = M_1$ + строкові депозити, кошти на рахунках капітальних вкладень підприємств та організацій, кошти Держстраху та валютні заощадження.

Агрегат M_2 є високоліквідним засобом нагромадження.

- $\boldsymbol{M_3} = M_2$ + кошти клієнтів за трастовими операціями банків та цінні папери.

До трастових операцій належать операції банків з активами клієнтів за їхнім дорученням.

Грошові агрегати на практиці відіграють роль орієнтирів при проведенні грошово-кредитної політики.

Аналіз структури грошової маси дає уявлення про структуру та рівень розвитку всієї економіки країни. Вважається, що більш ефективною і розвиненою є та грошова система, де менша частка готівки в загальній грошовій масі. За статистичними даними, частка готівки в грошовій масі розвинених країн складає 5—10 %, а в Україні — близько 40 %.

Ви вже знаєте, що корисність — це задоволення від споживання блага, здатність якогось блага задовольняти певні потреби людини. Тоді цілком справедливо, що поява й використання різних видів і форм грошей приносить людству суспільну корисність. І йдеться не лише про задоволення людей від наявних у них коштів.

Гроші — це абсолютно ліквідний засіб обігу, який можна обміняти на будь-яке інше

благо. А це означає, що в той чи інший момент часу гроші дають можливість людям обміняти їх на необхідний товар чи послугу, задовольнивши тим самим свої безпосередні потреби.

Саме за допомогою грошей оцінюється вартість виготовлених товарів, додаються витрати використаних при цьому ресурсів. Так, наприклад, отримуючи грошову заробітну плату, робітники отримують суспільне визнання своєї праці.

Гроші обслуговують процес кругообігу ресурсів, товарів та послуг, доходів, опосередковують рух товару між виробниками й споживачами, обслуговують рух капіталу, виконуючи охарактеризовані вище функції, підвищують ефективність суспільного відтворення, забезпечують еквівалентність обміну між економічними суб'єктами.

Корисність грошей безпосередньо пов'язана з їхньою купівельною спроможністю. Купівельна спроможність грошей історично також розглядалася теоретиками по-різному. Так, номіналістична теорія представляла гроші як умовні знаки, які наділялися державою певною купівельною спроможністю.

Металістична теорія ототожнювала купівельну спроможність грошей із вартістю коштовного металу, втіленого в грошову одиницю. Із монетаристської точки зору купівельна спроможність грошей обумовлюється кількістю грошей в обігу, обсягом товарної маси та швидкістю обігу грошей.

Купівельна спроможність сучасних грошей визначається кількістю товарів та послуг, які можна придбати за одну грошову одиницю.

На купівельну спроможність грошей впливають як внутрішньоекономічні, так і зовнішньоекономічні дії суспільства, політичні події, стихії. Справедливі й чинники, які виділяють монетаристи. Проте найбільш впливовим і безпосереднім чинником є динаміка цін товарів та послуг. Причому ця залежність обернена: чим вищий загальний рівень цін, тим нижча купівельна спроможність грошової одиниці. Динаміку цінності грошей можна визначити за допомогою індексу цін.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

1. Припустимо, що на поточних рахунках у банках перебуває 72 млрд грн, 120 млрд грн становлять строкові вклади. У населення на руках перебувають металеві монети на суму 58 млрд грн, банкноти на суму 196 млрд грн, облігації державної позики на суму 70 млрд грн. Визначте обсяг грошових агрегатів.

Розв'язання. Оскільки агрегат M_0 — це готівка, тобто банкноти та монети, які перебувають в обігу поза банками, то його величина становить $M_0 = 58 + 196 = 254$ млрд грн.

Агрегат $M_1 = M_0$ + кошти на поточних рахунках і безстрокових чекових депозитах. Отже, $M_1 = 254 + 72 = 326$ млрд грн.

Агрегат $M_2 = M_1$ + строкові кошти, а отже, $M_2 = 326 + 120 = 446$ млрд грн.

І, нарешті, агрегат $M_3 = M_2$ + кошти клієнтів за трастовими операціями банків та цінні папери. $M_3 = 446 + 70 = 516$ млрд грн.

2. Визначте, як змінилася купівельна спроможність гривні, якщо рівень інфляції в країні склав 19 %.

Розв'язання. Зміну купівельної спроможності грошей можна визначити за допомогою індексного методу:

$$I_{\text{реальної вартості грошей}} = \frac{I_{\text{номінальної вартості грошей}}}{I_{\text{цін на товари та послуги}}}.$$

$$I_{\text{номінальної вартості грошей}} = 1.$$

Це означає, що номінальна вартість грошей не змінилася.

$$I_{\text{цін на товари та послуги}} = \frac{100\,\% + 19\,\%}{100\,\%} = 1{,}19.$$

Отже, $I_{\text{реальної вартості грошей}} = \frac{1}{1{,}19} = 0{,}84 < 1 \Rightarrow$ купівельна спроможність грошей знизилася на $(1 - 0{,}84) \cdot 100\,\% = 16\,\%$.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення грошової маси.
2. За яким критерієм грошова маса поділяється на грошові агрегати?
3. Який з агрегатів є найбільш ліквідним?
4. Як ви вважаєте, які саме агрегати й чому називають квазігрошима («майже гроші»)? Яка різниця між грошима і «майже грошима»?
5. Визначте величину агрегату M_2, якщо відомо, що строкові депозити становлять 400 млн грн, чекові депозити — 160 млн грн, готівка — 420 млн грн, термінові ощадні депозити — 300 млн грн, облігації державної позики на суму 170 млн грн.
6. Чим вимірюють купівельну спроможність грошей?
7. Поясніть причини збільшення (зменшення) купівельної спроможності грошей.
8. Визначте, як змінилася купівельна спроможність гривні за 2014—2016 рр., якщо ціни на споживчі товари та послуги за ці роки відповідно підвищилися на 24,9 %; 43,3 %; 12,4 %.
9. Обчисліть зміни цін на товари та послуги в країні, якщо грошова одиниця знецінилася на 1/5.

§ 37. Стійкість національних грошей і курс національної валюти. Гроші та грошова реформа в Україні

Сучасні готівкові гроші — це банкноти, які випускає центральний банк — Національний банк України. Вони виступають як національні гроші, мають силу законного та єдиного платіжного засобу з примусово встановленим державою курсом. Україна, як і будь-яка інша країна світу, намагається забезпечити стійкість національних грошей. **Стійкість грошей** — сталість купівельної спроможності грошових знаків протягом відносно тривалого часу.

Оскільки за сучасних умов не існує зв'язку національних грошей із золотом, то вони декларовані державою як законний платіжний засіб. Не випадково сучасну грошову систему називають фідуціарною, тобто системою, яка базується на довірі. У нашому випадку — на довірі до держави, тому що саме вона забезпечує повноцінність і стійкість національних грошей, емітує в обіг необхідну їх кількість. Випуск в обіг грошової маси, яка перевищує товарну масу, свідчитиме про знецінення грошей, а отже, і про зменшення довіри до уряду.

Національні гроші ще називають національною валютою. Так, **валюта** — грошова одиниця країни, яка випущена державою (її центральним банком), перебуває в обігу переважно на території цієї держави та визнається в міжнародній сфері.

Зовнішньоекономічні операції пов'язані з обміном однієї національної валюти на іншу. Необхідність розрахунків у міжнародних економічних відносинах обумовлює встановлення валютного курсу. **Валютний курс** — це ціна грошової одиниці однієї країни, яка визначена в грошових одиницях іншої країни. Визначення та встановлення курсу іноземної валюти до національної має назву котирування. Курс валют можна встановити методом прямого і непрямого, або зворотного, котирування. При прямому котируванні одиниця іноземної валюти виражена в національній. Це котирування ще називають американським. Прикладом прямого котирування може бути інформація, що USD/UAH — 26,792. Це означає, що 1 американський долар може бути обміняний на 26,792 українських гривень. При непрямому котируванні одиниця національної валюти виражена в іноземній. Таке котирування ще називають європейським. Існування прямого й зворотного котирування обумовлене історичними фактами. У той час коли вводилося поняття міжнародного валютного котирування, Британська імперія продовжувала ігнорувати метричну грошову систему, тобто до середини 1970-х рр. у британському фунті стерлінгів було 240 пенсів, а не 100. Тому набагато простіше було порахувати, скільки коштує 1 фунт у будь-якій валюті, ніж навпаки, тому й виникло котирування GBP/USD. При введенні євро вирішили не відставати від найстаршої валюти світу й також прийняли пряме котирування EUR/USD. Однак «вічно низький» курс японської єни призвів до того, що учасникам ринку виявилося набагато зручніше користуватися, наприклад, курсом USD/JPY = 111,2250, ніж JPY/USD = 0,008991. Із таких самих міркувань визначається курс мексиканського песо (USD/MXN) і китайського юаня (USD/CNY).

Безумовно, уряд кожної країни спрямовує свою діяльність на стабілізацію національної валюти, проведення науково обґрунтованої валютно-грошової політики, насамперед здійснення реформи банківської та кредитної систем.

Стійка національна грошова одиниця в усі часи вважалася символом державності, атрибутом визнання країни серед інших держав. Цей факт цілком підтверджує й історія українських грошей, яка є документальним свідченням багатовікового прагнення народу національного та економічного суверенітету, об'єднання споконвічних українських земель.

Термін «гривня» походить від слова «грива» (загривок, шия) і в епоху Середньовіччя означав обруч, що носили на шиї знатні люди не тільки на Русі, а й в інших країнах. Слово «гривня» у значенні певної кількості монет, які використовували вже у VIII—IX ст. при здійсненні торговельних операцій, сплаті данини, уперше зустрічається в давньоруському літописі «Повість минулих літ».

Інтенсивний розвиток землеробства та промисловості, пожвавлення торгівлі, процеси об'єднання давньоруських земель в XI ст. сприяли появі в обігу монетної гривні — масивних зливків срібла певної ваги (між 160 та 205 г залежно від типу) та форми. Із їх поширенням у XII—XIV ст. на землях Русі-України майже повністю припинилося використання монет інших країн. Проте згодом вони поступово були витіснені монетами чужоземних княжих дворів, а пізніше — монетами та паперовими грошима Російської імперії. Після втрати українськими землями державності слово «гривня» поступово вийшло з ужитку й було забуте на кілька століть.

Перше відродження гривні як української грошової одиниці відбулося після розпаду Російської імперії, в умовах становлення державної незалежності України 1917—1920 рр. Навесні 1918 р. Центральна Рада ухвалила закон про гривню як грошову одиницю Української Народної Республіки. Українська валюта проіснувала за трьох урядів (Центральної Ради, гетьмана П. Скоропадського та Директорії).

Друге відродження гривні почалося після здобуття Україною незалежності та розпаду Радянського Союзу. Термін «гривня» як грошова одиниця України вперше було зафіксовано в Основних напрямках національної економічної політики в умовах незалежності в жовтні 1991 р. 14 листопада 1991 р. Президія Верховної Ради України прийняла постанову «Про національну валюту на Україні». Цим документом передбачалося введення в обіг на території України національної валюти в I півріччі 1992 р. Проте складна економічна ситуація в країні внесла свої корективи. 10 січня 1992 р. в Україні почалася грошова реформа, у готівковому обігу з'явилася перехідна національна валюта — український карбованець (купон). Його завданням було захистити споживчий ринок України, узяти на себе тиск інфляції та загрозу неплатежів. І нарешті, у серпні 1996 р. Президент України підписав Указ «Про грошову реформу в Україні», згідно з яким із 2 вересня 1996 р. в обіг було введено національну валюту України — гривню та її соту частину — копійку.

Уряд багато уваги приділяє функціонуванню грошових відносин, оскільки грошовий обіг є своєрідною «кровоносною системою» економіки. Від її успішного функціонування залежать ділова активність, економічне зростання й добробут суспільства.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Середній курс долара США до гривні в банках України характеризується такими даними: купівля 26,7150, продаж 26,9509. Визначте, яку суму грошей отримає харків'янин при обміні: 1) 175 дол.; 2) 500 грн?

Розв'язання. 1) При обміні 175 дол. харків'янин отримає $175 \cdot 26{,}7150 = 4675{,}13$ грн; 2) при обміні 500 грн харків'янин отримає $500 : 26{,}9509 = 18{,}55$ дол.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Від чого залежить стійкість грошей?
2. Що означає пряме і зворотне котирування?
3. Українська фірма у 2013 р. сплатила 41 000 грн за продукцію американської фірми на суму 5000 дол.
   1) Визначте курс долара в Україні на той час.
   2) Яку суму в гривнях має сплатити українська фірма за американську продукцію зараз, якщо USD/UAH — 26,86?
4. Знайдіть інформацію та підготуйте реферат про історію виникнення якої-небудь валюти.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. У якому випадку гроші виконують функцію засобу платежу?
А школяр купує новий підручник
Б мати зберігає частину доходу для сплати проценту за кредит
В бабуся порівнює ціну хліба в минулому році й тепер
Г пенсіонер отримує пенсію

2. Гроші обслуговують процес ціноутворення, якщо виконують функцію
А міри вартості **Б** засобу обігу
В засобу платежу **Г** засобу накопичення

3. Грошова маса поділяється на агрегати за критерієм
А зростання важливості функцій, які виконують гроші
Б спадання граничної корисності грошової одиниці
В зростання потреби населення в грошах
Г спадання ліквідності грошей

4. Купівельна спроможність грошей визначається
А втіленою в грошовому товарі суспільною працею
Б номінальною вартістю, зазначеною на грошовій одиниці
В кількістю товарів та послуг, які можна придбати за одну грошову одиницю
Г кількістю товарів та послуг, які повинен мати суб'єкт для повного задоволення своїх потреб

5. За допомогою формули Фішера неможливо показати
А динаміку сукупного продукту, виготовленого в країні
Б зміну цін товарів
В динаміку грошової маси в країні
Г зміну купівельної спроможності грошей

6. Грошова маса протягом року спочатку зросла на 30 %, а потім ще на 15 %, швидкість обігу грошової одиниці підвищилася з 5 до 6 оборотів, кількість виготовлених товарів та послуг зросла на 1/5. Дані свідчать, що ціни на товари та послуги підвищилися на
А 16 % **Б** 19,6 %
В 45 % **Г** 49,5 %

7. Яке з тверджень є правильним?
А оскільки незмінним атрибутом товарного виробництва є гроші, то незмінними є і функції грошей
Б кількість грошових агрегатів однакова у всіх країн
В стійкість сучасних національних грошей залежить від золотого вмісту грошової одиниці
Г агрегат M_1 є більш ліквідним, ніж агрегат M_2

8. Кількість паперових грошей, необхідних для обігу, при зменшенні швидкості обігу грошової одиниці
А збільшиться
Б зменшиться
В залишиться без змін
Г залежності між цими двома величинами не існує

9. Відповідно до рівняння Фішера зростання грошової маси на 10 % при зниженні цін на 5 % за умови незмінної швидкості обігу грошей приведе
А до зменшення обсягів виробництва на 5 %
Б до зростання обсягів виробництва на 5 %
В до зростання обсягів виробництва на 15 %
Г до зростання обсягів виробництва більше, ніж на 15 %

10. Якщо курс долара щодо гривні виріс із 5 до 8,5 грн/дол., то ціна гривні
А знизилася на 31,4 %
Б знизилася на 31,8 %
В зросла на 46,6 %
Г знизилася на 46,6 %

11. Установіть відповідність між подіями та функціями грошей.

1 Школяр купує новий підручник	**А** Міра вартості
2 Мати зберігає частину доходу для сплати відсотка за кредит	**Б** Засіб обігу
3 Бабуся порівнює ціну на хліб у минулому році й нинішньому	**В** Засіб платежу
4 Пенсіонер отримує пенсію	**Г** Засіб накопичення
	Д Світові гроші

12. Установіть відповідність між елементами грошової маси та грошовими агрегатами, до яких вони входять.

1 Облігація державної позики на суму 1000 грн	**А** Тільки M_0
2 15 грн 75 коп., які лежать у вашому гаманці	**Б** M_0, M_1, M_2, M_3
3 10 тис. грн на оплату навчання в університеті, які бабуся поклала на рахунок 10-річного онука	**В** M_1, M_2, M_3
4 1200 грн заробітної плати, які керівництво університету поклало на рахунок викладача	**Г** M_2, M_3
	Д Тільки M_3

УЗАГАЛЬНЮЄМО ЗНАННЯ

1. В умовній країні функціонують 1200 фірм і 16 млн домогосподарств. У поточному році на ринок ресурсів було поставлено й продано в середньому по 24 умовні одиниці ресурсів (для виробництва одиниці економічного блага необхідно 4 одиниці ресурсів), швидкість обігу грошей склала 8 обертів. Кожна фірма в поточному році мала в середньому фінансовий капітал у розмірі 6 млн грошових одиниць. Визначте середню ціну одиниці товару.
2. Центральний банк країни здійснив емісію грошей у розмірі 10 % від грошової маси, що перебувала в обігу. За цей період знизився обсяг виробництва на 3 %. Як зміняться ціни за цей час у країні, якщо швидкість обігу грошової одиниці зросла на 2 %?
3. Визначте, як змінилася купівельна спроможність гривні, якщо рівень цін у країні спочатку підвищився на 10 %, а потім ще на 8 %.
4. Проаналізуйте загальні показники розвитку ринку платіжних карток в Україні у 2016 р. Наведіть приклади використання платіжних карток своїми рідними та близькими в останні роки (https://ukurier.gov.ua/uk/news/statistika-koristuvannya-bankivskimi-kartkami-info/).

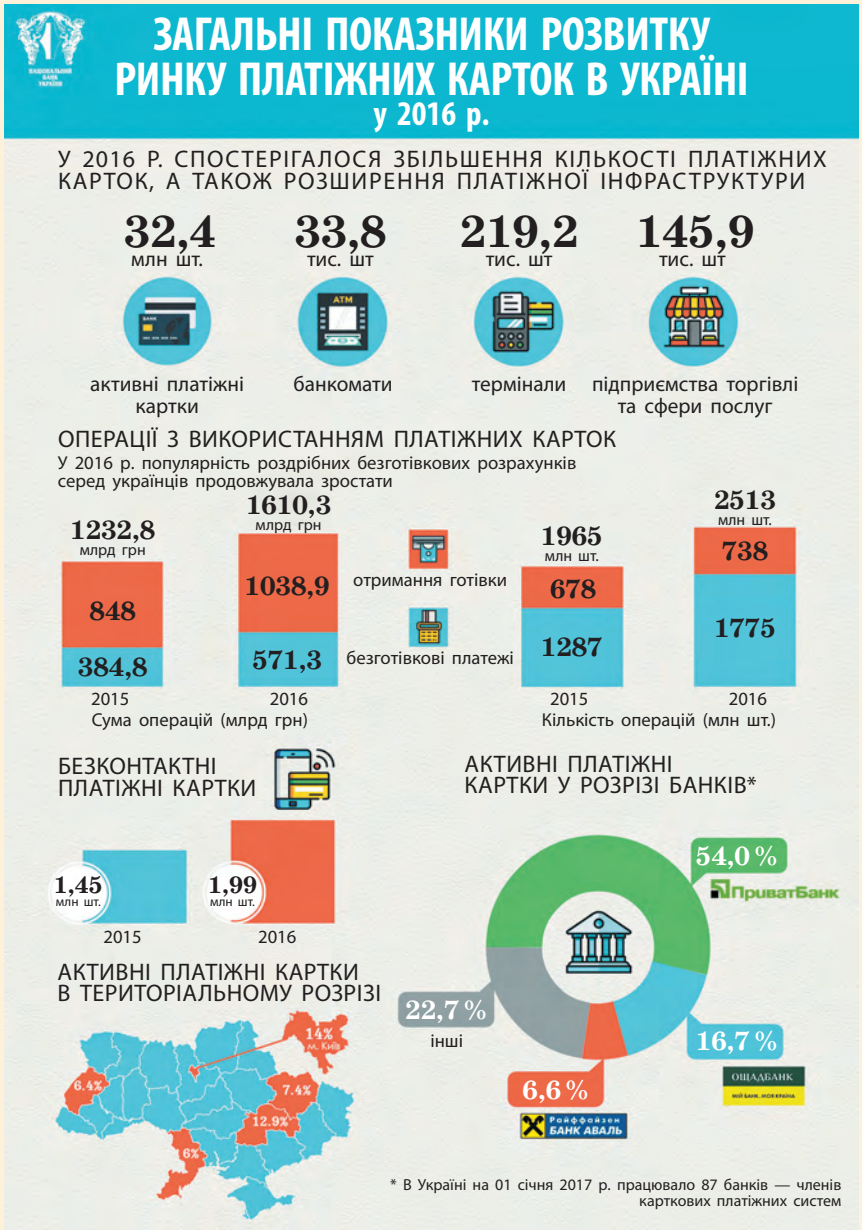

ТЕМА 9. ОСНОВНІ ПАРАМЕТРИ РИНКУ: ПОПИТ, ПРОПОЗИЦІЯ, РИНКОВА ЦІНА

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЮ ТЕМУ, ВИ НАВЧИТЕСЬ:

- **розрізняти** цінові й нецінові чинники попиту та пропозиції;
- **визначати** графічно та аналітично параметри ринкової рівноваги;
- **аналізувати** причини та наслідки порушення рівноваги на ринку товару.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які існують види економічних благ?
2. Яку мету ставлять перед собою різні економічні суб'єкти?
3. Що таке корисність?
4. Що являє собою рівновага споживача?
5. Що таке ціна товару?

§ 38. Ціна, витрати та корисність товару

Як ви вже дізналися з попередніх тем, усі економічні суб'єкти зустрічаються на ринку, де між ними виникають певні відносини стосовно купівлі-продажу економічних благ. На мотиви й цілі економічної діяльності суб'єктів вирішальний вплив здійснюють ціни. Вони також сприяють ефективному розподілу й використанню обмежених ресурсів, зростанню та збалансованості виробництва.

Протягом багатьох поколінь вчені замислюються над питаннями: що ж являє собою ціна, що покладено в її основу? Ці питання постали ще перед Арістотелем і дійшли до наших днів.

Ціна завжди пов'язувалася із цінністю (вартістю) товару, оскільки є грошовим виразом цієї вартості. А оскільки в економічній теорії існують різні теорії вартості товару, то немає єдності й у визначенні сутності його ціни.

Представники англійської класичної політекономії (Вільям Петті, Адам Сміт, Давід Рікардо) започаткували ***трудову теорію вартості***, яка була згодом доповнена й завершена Карлом Марксом. Згідно із цією теорією ціна — це грошовий вираз вартості товару, яка визначається витратами суспільно необхідної праці на його виробництво.

У першій половині XIX ст. виникла ***теорія трьох факторів виробництва*** (Ж. Б. Сей і Ф. Бастіа). Відповідно до неї у виробництві товарів і формуванні вартості беруть рівноправну участь праця, капітал і земля: праця створює заробітну плату, капітал — прибуток (відсоток), земля — ренту. Фактори виробництва, за цією теорією, беруть рівну участь у процесі утворення вартості, а доходи від їх використання у вигляді заробітної плати, відсотка та земельної ренти являють собою ціну факторів виробництва.

У другій половині XIX ст. виникла й набула поширення маржиналістська ***теорія граничної корисності*** (К. Менгер, Ф. Візер, Є. Бем-Баверк, Г. Госсен), згідно з якою в основі цінності товару лежить не праця, а її корисність для споживача.

Наприкінці XIX ст. з'явилася ***неокласична теорія вартості***, а отже, і ціни (засновник А. Маршалл). Згідно з нею ціна товару визначається попитом і пропозицією. Це була перша спроба поєднати в ціні товару «об'єктивність», тобто вартість, і «суб'єктивність», тобто граничну корисність, через яку ви-

Жан Батист Сей

Михайло Туган-Барановський

значається цінність. На межі XIX і XX ст. деякі економісти, у тому числі видатний український економіст М. Туган-Барановський, вважали теорії трудової вартості та граничної корисності такими, що доповнюють одна одну, знімають певні обмеження одна одної.

Сучасні погляди на витрати виробництва, вартість і ціну формуються під впливом неокласичних ідей, згідно з якими ціна встановлюється на основі взаємодії попиту й пропозиції, причому попит формує ціну на основі граничної корисності, а пропозиція — на основі граничних витрат виробництва. Тобто ціна являє собою результат ринкової взаємодії виробників та споживачів. Це обумовлює існування нижньої і верхньої межі ціни. Нижня межа встановлюється пропозицією, оскільки виробник не може тривалий час продавати свій товар за ціною, яка не компенсує його витрати. Верхня межа обумовлена попитом, платоспроможністю споживача та його можливістю й готовністю купити товар. Якщо ціна подолає верхню межу, то покупець через відсутність грошей не зможе придбати цей товар. Нижня й верхня межі ціни постійно змінюються під впливом різноманітних чинників, таких як попит і пропозиція, монополізація ринку, можливість вибору альтернативних товарів.

Під впливом ринкових сил формується рівноважна ціна, яка знову ж таки може змінюватися під впливом багатьох чинників. Рух цін у сучасному виробництві являє собою результат дії складного комплексу таких чинників, як зміни в продуктивності праці та ефективності виробництва, циклічний характер відтворення, стан грошового обігу та платіжного балансу, характер державного регулювання тощо.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Чи є тотожними поняття «вартість» та «ціна»?
2. Пригадайте теорію загальної і граничної корисності. Ще раз розгадайте парадокс А. Сміта: чому вода, яка є настільки необхідною, що без неї неможливо жити, має таку низьку ціну, у той час як в алмазів, які зовсім не потрібні, така висока ціна?
3. Назвіть фактори виробництва й види доходів, які отримують їхні власники.

§ 39. Ринковий попит: зміст, функція попиту від ціни

Сутність ринкового механізму розкриває взаємодія попиту і пропозиції. Попит формують споживачі або покупці, а пропозицію — виробники або продавці.

Попит (*demand, D*) — це платоспроможна потреба споживача. Тобто попит не є бажанням щось придбати або можливістю купити той чи інший товар, це їх поєднання — потреба економічного суб'єкта, яку він здатний оплатити.

З'ясувати сутність попиту можна теоретично, аналітично та графічно.

Говорячи про попит, слід згадати, що існують певні обмеження для задоволення потреб споживача на ринку у вигляді його доходу та ціни товару або послуги. Тому ***попит*** — це та кількість товарів та послуг, яку споживач бажає і здатний придбати за кожного рівня цін у певний проміжок часу.

Залежність між обсягом попиту на певний товар та його ціною називають ***функцією попиту***:

$$Q_D = f\ (P),$$

де Q_D (*quantity*) — кількість товару, на яку заявлено попит;

P (*price*) — ціна цього товару.

Звернемося до умовного прикладу. Якщо ціна шоколадного батончика «Стимул» коливатиметься від 6 до 2 грн, рішення школяра придбати цей товар представлено таким чином (табл. 1).

Табл. 1

Ціна шоколадного батончика (P), грн	Кількість шоколадних батончиків, на яку заявлено попит (Q_D), шт.
6	6
5	7
4	8
3	10
2	16

Таблицю, що показує залежність між кількістю певного товару, на який заявлено попит, та його ціною, називають ***шкалою попиту***.

Зверніть увагу на те, що при аналізі попиту зміна ціни розглядається від більшого значення до меншого. Це зумовлено існуванням бар'єру платоспроможності споживача або верхньої межі цін, про яку йшлося в попередньому параграфі.

Для графічного представлення попиту використаємо традиційне із часів Альфреда Маршалла позначення на горизонтальній осі — кількості товару, а на вертикальній осі — його ціни (мал. 1).

Слід розрізняти поняття «величина попиту» і «попит». ***Величина попиту*** (обсяг попиту) — це певна кількість товару, яку споживач бажає і здатний купити за конкретну ціну. Наприклад, школяр згоден придбати 8 шоколадних батончиків за ціною 4 грн. Графічно величина попиту позначається окремою точкою на кривій попиту. ***Попит*** — усі можливі альтернативи покупок за кожної ціни, графічно — уся лінія D.

І шкала, і графік попиту відображають обернений зв'язок між величиною попиту та ціною, який називається ***законом попиту***. Його суть полягає в тому, що за інших незмінних умов при зниженні ціни певного товару зростає кількість товару, яку споживач бажає та здатний придбати, і навпаки. Дію закону попиту підтверджує, по-перше, здоровий глузд. Дійсно, розсуд-

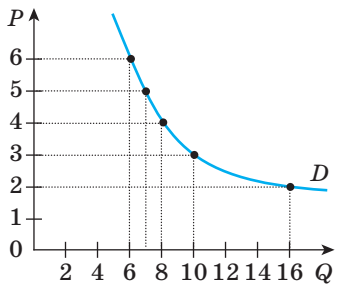

Мал. 1. Крива попиту

ливий покупець готовий купувати товари в меншій кількості за високого рівня цін і в більшій кількості — за низького рівня цін. По-друге, діє закон спадної граничної корисності. Оскільки корисність кожної наступної одиниці блага менша, ніж попередньої, то покупець готовий придбати додаткову одиницю певного блага за нижчу ціну. По-третє, впливає ***ефект доходу***. Суть цього ефекту в тому, що зниження ціни певного товару означає зростання реального доходу споживача, його купівельної спроможності, а отже, і можливості придбати цей товар у більшій кількості. По-четверте, маємо ***ефект заміщення***. Зростання ціни певного товару спонукає споживача замінити його споживання відносно більш дешевим субститутом, що призведе до зменшення обсягу попиту на цей товар у разі зростання ціни на нього.

Незважаючи на наведені аргументи на користь оберненого причинно-наслідкового зв'язку між величиною попиту й ціною певного товару, іноді в суспільстві можна спостерігати «неправильну» поведінку закону попиту, яка відображається додатним нахилом кривої попиту.

Ці винятки з правил проявляються в разі дії:

- ефекту Гіффена, який стосується так званих «товарів для бідних». Товарами Гіффена називають малоцінні товари або товари низької якості, які мають високу питому вагу у структурі споживання покупця. До них можна віднести картоплю, макарони, крупи, які є основними продуктами харчування багатьох сімей. Отже, зростання ціни на ці товари, побоювання втратити можливість їх споживання спричинятиме зростання величини попиту на них;
- ефекту Веблена, або ефекту сноба, що стосується так званих «товарів для багатих». Цей ефект діє тоді, коли купується не сам товар, а престиж, пов'язаний із його придбанням. Прикладом можуть бути дорогі автомобілі, витвори мистецтва, рідкісні речі, володіння якими для деяких споживачів є свідченням їхньої винятковості, авторитету, значущості.

У більшості випадків закон попиту поводиться «правильно».

Розрізняють індивідуальний і ринковий попит. ***Індивідуальний попит*** — це попит на товар окремого споживача. ***Ринковий попит*** — попит на товар усіх споживачів, сума індивідуальних попитів. Його можна отримати, якщо додати величини індивідуального попиту за кожного рівня цін. Наприклад, доповнимо попередні дані (табл. 2).

Табл. 2

Ціна шоколадного батончика (P), грн	Кількість шоколадних батончиків, на яку заявлено попит, шт.			Величина ринкового попиту, шт.
	I школяр	II школяр	III школяр	
6	6	5	4	15
5	7	9	6	22
4	8	11	8	27
3	10	14	11	35
2	16	18	15	49

На основі цих даних можна отримати криву ринкового попиту на шоколадні батончики «Стимул» (мал. 2). Графічно крива ринкового попиту визначається як сума горизонтальних відрізків обсягів індивідуального попиту всіх покупців товару за всіх можливих значень ціни.

Усі закономірності, розглянуті вище для індивідуального попиту, характерні й для ринкового попиту.

У реальному світі крива попиту ступінчаста. В ідеальному варіанті крива ринкового попиту має вигляд прямої лінії та описується рівнянням: $Q_D = a + b \cdot P$, за від'ємного коефіцієнта b.

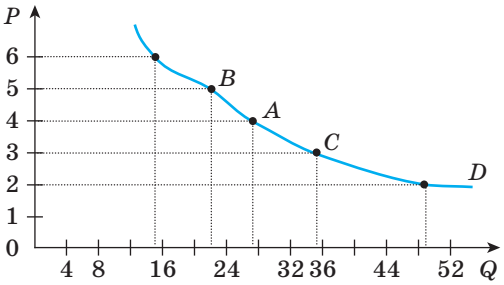

Мал. 2. Крива ринкового попиту

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

1. Серед покупців бананів двоє готові купити 1 кг за 10 грн, троє — за 12 грн, п'ятеро — за 8 грн, ще четверо — за 6 грн. Побудуйте криву попиту на банани.

Розв'язання. Перш за все складаємо шкалу попиту. Починаємо з найвищої ціни, бо попит завжди обмежений бюджетом. Отже, за ціною 12 грн величина попиту складає 3. Якщо ціна на банани буде 10 грн, то ці три покупці, які готові були купити 1 кг за 12 грн, із великим задоволенням придбають їх за нижчою ціною. До них приєднаються також ще двоє покупців, які із самого початку були готові купити товар за 10 грн. Тим самим величина попиту буде 5. За умови продажу бананів за ціною 8 грн до попередніх п'яти покупців приєднаються ще п'ятеро, що свідчитиме про величину попиту 10. Нарешті, за ціною 6 грн усі покупці, а їх 14, будуть готові купити цей товар. Отже, маємо таку шкалу попиту, за допомогою якої й будуємо криву попиту на банани.

Ціна (P), грн	Величина попиту (Q), кг
12	3
10	5
8	10
6	14

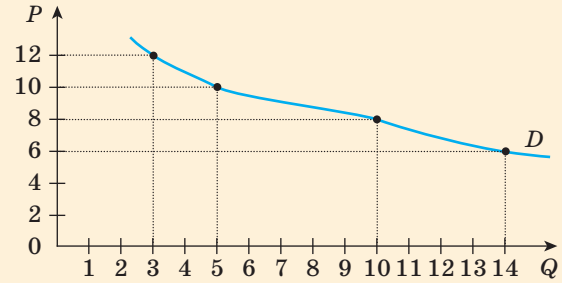

2. Відомо, що за ціною 50 грн покупці придбають 200 одиниць певного товару X, а за ціною 20 грн — 500 одиниць. Складіть рівняння попиту на товар X, якщо залежність між ціною та кількістю товару лінійна.

Розв'язання. Задачу можна розв'язати двома способами.

Перший спосіб. Знаючи, що $Q_D = a - bP$, маємо систему рівнянь

$$\begin{cases} 200 = a - 50b; \\ 500 = a - 20b. \end{cases}$$

Віднявши від другого рівняння перше, маємо $300 = 30b$. Отже, $b = 10$.

Підставимо отримане значення в перше рівняння: $200 = a - 50 \cdot 10$;

отримаємо $a = 700$.

Таким чином, рівняння попиту має вигляд: $Q_D = 700 - 10P$.

Другий спосіб. Знаючи формулу прямої за координатами двох точок $\frac{Q - Q_0}{Q_1 - Q_0} = \frac{P - P_0}{P_1 - P_0}$, підставимо відомі значення:

$$\frac{Q - 200}{500 - 200} = \frac{P - 50}{20 - 50},$$

$$Q - 200 = -10(P - 50),$$

$$Q_D = 700 - 10P.$$

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Чи є різниця між попитом і потребами?
2. У чому полягає різниця між попитом і величиною попиту?
3. Як ефект доходу й ефект заміщення підтверджують дію закону попиту?
4. Наведіть приклади товарів Гіффена і товарів Веблена.
5. У студентській групі 24 особи. Шляхом опитування з'ясовано, що шестеро студентів могли б виділити щоденно на харчування в студентській їдальні на обіди по 10 грн, двоє студентів — по 15 грн, четверо студентів — по 8 грн, восьмеро студентів — по 5 грн, двоє студентів — по 12 грн і ще двоє студентів — по 20 грн. Проте лише половина студентів кожної групи, яка сформувалась за рівнем доходу, бажає обідати в студентській їдальні. Побудуйте графік попиту на обіди в студентській їдальні.

§ 40. Ринкова пропозиція: зміст, функція пропозиції від ціни

Другою складовою частиною ринкового механізму є пропозиція товару, яку формують виробники або продавці.

Пропозиція (*supply, S*) — це кількість товарів та послуг, яку виробники або продавці бажають і здатні запропонувати ринку за кожного рівня цін у певний проміжок часу.

Причому існує певна залежність обсягу пропонованого товару від його ціни, яку можна охарактеризувати як ***функцію пропозиції***:

$$Q_S = f\ (P),$$

де Q_S — кількість товару на ринку.

Залежність між цими величинами, представлена в табличному вигляді, є ***шкалою пропозиції*** (табл. 3).

Табл. 3

Ціна шоколадного батончика (P), грн	Кількість шоколадних батончиків, запропонованих виробником (Q_S), шт.
2	3
3	6
4	8
5	10
6	12

Зміна цін при аналізі пропозиції розглядається в порядку зростання ціни, що обумовлено існуванням нижньої межі цін, яка має відшкодувати витрати виробника на виробництво продукції. Графічно пропозиція може бути представлена в тих самих координатних осях, що й попит (мал. 3).

Розрізняють поняття «величина пропозиції» і «пропозиція». ***Величина*** пропозиції (обсяг пропозиції) — це певна кількість

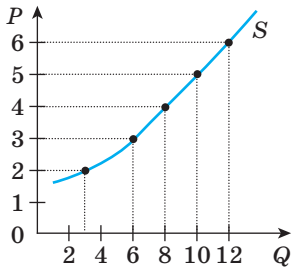

Мал. 3. Крива індивідуальної пропозиції

товару, яку продавець бажає і здатний продати за конкретну ціну. Наприклад, виробник згоден продати 10 шоколадних батончиків за ціною 5 грн. Графічно величина пропозиції позначається окремою точкою на кривій пропозиції. ***Пропозиція*** — усі можливі альтернативи продажу товару за кожної ціни, графічно — уся лінія S.

Шкала й графік пропозиції відображають прямий, або додатний, причинно-наслідковий зв'язок між величиною пропозиції та ціною товару, який називається ***законом пропозиції***. Його суть полягає в тому, що чим вища ціна товару, тим більшу кількість продукції за незмінних інших умов готові поставити продавці на ринок. І навпаки, чим нижча ціна, тим менший обсяг продукції бажає і здатний поставити на ринок продавець.

Аргументами на користь дії закону пропозиції є, *по-перше*, здоровий глузд. Якщо для споживачів ціна виступає гальмуючим чинником, то для продавців вона відіграє стимулюючу роль. Чим дорожче продано товар, тим краще для продавця. *По-друге*, ціна товару для виробника є величиною, яка покриває витрати виробництва на одиницю цього товару. Проте в економіці діє закон спадної продуктивності факторів виробництва, згідно з яким витрати на виробництво кожної наступної одиниці продукту зростають, а відповідно, для їх покриття виробники мають реалізовувати ці одиниці товару за вищою ціною. *По-третє*, чим вища ціна, тим більший виторг, який не лише покриває витрати на виробництво товару, але й дає змогу виробнику отримати ще й прибуток. Окрім того, *по-четверте*, зростання цін залучає в цю галузь нових виробників і підприємців з інших галузей. Останні три аргументи ще називають *ефектом перерозподілу ресурсів* на користь виробництва товару з вищою ціною. *По-п'яте*, економічні блага обмежені, а для задоволення зростаючих потреб необхідно виготовляти їх якомога більше. А внаслідок обмеженості ресурсів діє закон зростаючих альтернативних витрат.

Табл. 4

Ціна шоколадного батончика (*P*), грн	Кількість шоколадних батончиків, запропонованих на ринку, шт.			Величина ринкової пропозиції, шт.
	I виробник	II виробник	III виробник	
2	3	5	4	12
3	6	8	5	19
4	8	10	9	27
5	10	12	11	33
6	12	14	15	41

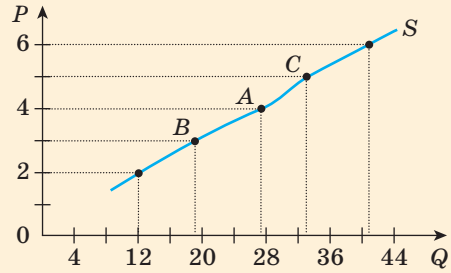

Мал. 4. Крива ринкової пропозиції шоколадних батончиків

Підвищити пропозицію певного блага шляхом залучення незадіяних раніше малоефективних ресурсів, використання дорожчих технологій, менш кваліфікованої робочої сили стає можливим за рахунок вищої ціни товару. Цей аргумент ще називають *ефектом залучення до використання гірших ресурсів*.

Як і попит, пропозиція може бути індивідуальною та ринковою. ***Індивідуальна пропозиція*** — кількість товару, запропонована одним виробником за кожного рівня цін у певний проміжок часу. ***Ринкова пропозиція*** — пропозиція всіх виробників на ринку певного товару, яка визначається додаванням величин індивідуальних пропозицій за кожного рівня цін (табл. 4).

На основі цих даних будуємо криву ринкової пропозиції шоколадних батончиків (мал. 4).

У реальному світі крива пропозиції також ступінчаста. В ідеальному варіанті крива ринкової пропозиції має вигляд прямої лінії та описується рівнянням: $Q_S = c + d \cdot P$.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

П'ять фірм певної галузі готові продати продукцію за ціною 80 грн, три фірми — за 160 грн, дві фірми — за 60 грн, одна фірма — за 120 грн і ще одна фірма — за 100 грн. Побудуйте криву пропозиції галузі.

Розв'язання. Перш за все складаємо шкалу пропозиції. Починаємо з найменшої ціни, бо пропозиція завжди обмежена витратами, які має окупити ціною продукції. Отже, за ціною 60 грн величина пропозиції складає 2. Якщо ціна продукції буде 80 грн, то ці два продавці, які готові були продати одиницю продукції за 60 грн, із великим задоволенням продадуть їх за більш високою ціною. До них приєднаються також ще п'ятеро продавців, які із самого початку були готові продати товар за 80 грн. Отже, величина пропозиції буде 7. За умови продажу продукції за ціною 100 грн до попередніх семи продавців приєднається ще один, що свідчитиме про величину пропозиції 8. Продавців, які продаватимуть продукцію за ціною 120 грн, буде 9. І, нарешті, за ціною 160 грн продукцію продаватимуть 12 фірм. Отже, маємо таку шкалу пропозиції, яку використовуємо для побудови графіка.

Ціна (*P*), грн	Величина пропозиції (*Q*), шт.
60	2
80	7
100	8
120	9
160	12

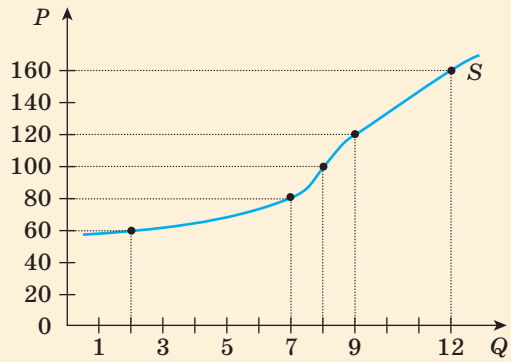

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Чим зумовлене існування нижньої межі для кривої пропозиції?
2. Доведіть, що крива пропозиції має додатний нахил.
3. Як, маючи дані про індивідуальну пропозицію, можна побудувати криву ринкової пропозиції?

§ 41. Нецінові чинники попиту та пропозиції

Попит не є величиною сталою, він має властивість динамічно змінюватися під впливом ряду чинників. Серед чинників, які впливають на зміну попиту, слід розрізняти цінові й нецінові.

Якщо змінюється ***ціна*** певного товару, то відбуваються зміни ***величини*** попиту, а сам попит залишається незмінним. Графічно це означає переміщення з однієї точки в іншу на незмінній кривій попиту D. Наприклад, якщо ціна шоколадних батончиків зросла з 4 до 5 грн, то це означає, що величина попиту на батончики впала з 27 до 22 шт. (графічно це переміщення з точки A в точку B на мал. 2, с. 146), оскільки споживачі готові купити менше батончиків саме за ціною 5 грн, а не за 4 грн. Якщо ж ціна знизиться до 3 грн, це означатиме зростання величини попиту на шоколадні батончики до 35 шт. за незмінного ринкового попиту, а отже, і переміщення в точку C.

Проте на попит можуть впливати й інші чинники. ***Нецінові чинники (детермінанти) попиту*** — чинники, які впливають на весь ***попит*** і графічно зсувають криву попиту. Якщо попит зменшується, крива попиту зсувається ліворуч (рух кривої в положення D_1 на мал. 5), що означає зменшення обсягу товару, на який заявлено попит, за кожного рівня цін. Якщо попит зростає, крива попиту зсувається праворуч (рух кривої в положення D_2 на мал. 5), що означає зростання обсягу товару, на який заявлено попит, за кожного рівня цін.

Серед нецінових чинників зміни попиту слід виділити такі:

- ***Зміни в смаках і вподобаннях споживачів.*** Бажання споживачів придбати певний товар може змінитися внаслідок зміни моди, проведення рекламної або антирекламної кампанії, появи якісно нових видів цієї продукції на ринку або достовірної інформації про товар, сезонних та кліматичних коливань, національних традицій. Зміна смаків може бути викликана й так званим «ефектом натовпу» (наприклад, у багатьох учнів нашого класу є суперщоденники, і я теж хочу такий).
- ***Зміни в кількості споживачів.*** Попит на товар змінюється залежно від зміни кількості охочих і здатних купити певний товар. Ці зміни відбуваються, якщо змінюється демографічна ситуація, рух населення в країні. У свою чергу, цей рух населення поділяють на три групи. *Природний* включає шлюбність, народжуваність, смертність населення, зміну його статево-вікової структури. *Міграційний* охоплює сукупність усіх територіальних переміщень населення, які визначають характер розселення, густоту, прибуття населення на певну територію та вибуття з неї. *Соціальний* охоплює переміщення людей з одних соціальних груп в інші (наприклад, за сучасних умов зростає така соціальна група, як студентство, що позначається, зокрема, на збільшенні попиту на канцтовари).
- ***Зміни в доходах споживачів.*** Товари, які купує споживач на свої доходи, є різноманітними, а тому й зміна доходу по-різному позначатиметься на зміні попиту на відповідні товари. Розрізняють так звані нормальні товари й товари нижчої якості. *Нормальні товари* — це повноцінні товари, які споживачі купують у більшій кількості в разі зростання доходів і в меншій кількості, якщо стають відносно біднішими (наприклад натуральне м'ясо). *Товари нижчої якості* — це дешеві замінники повноцінних

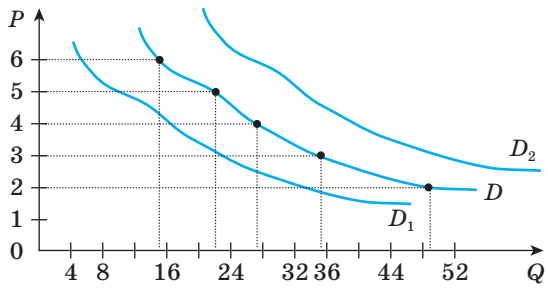

Мал. 5. Зміни ринкового попиту під впливом нецінових чинників

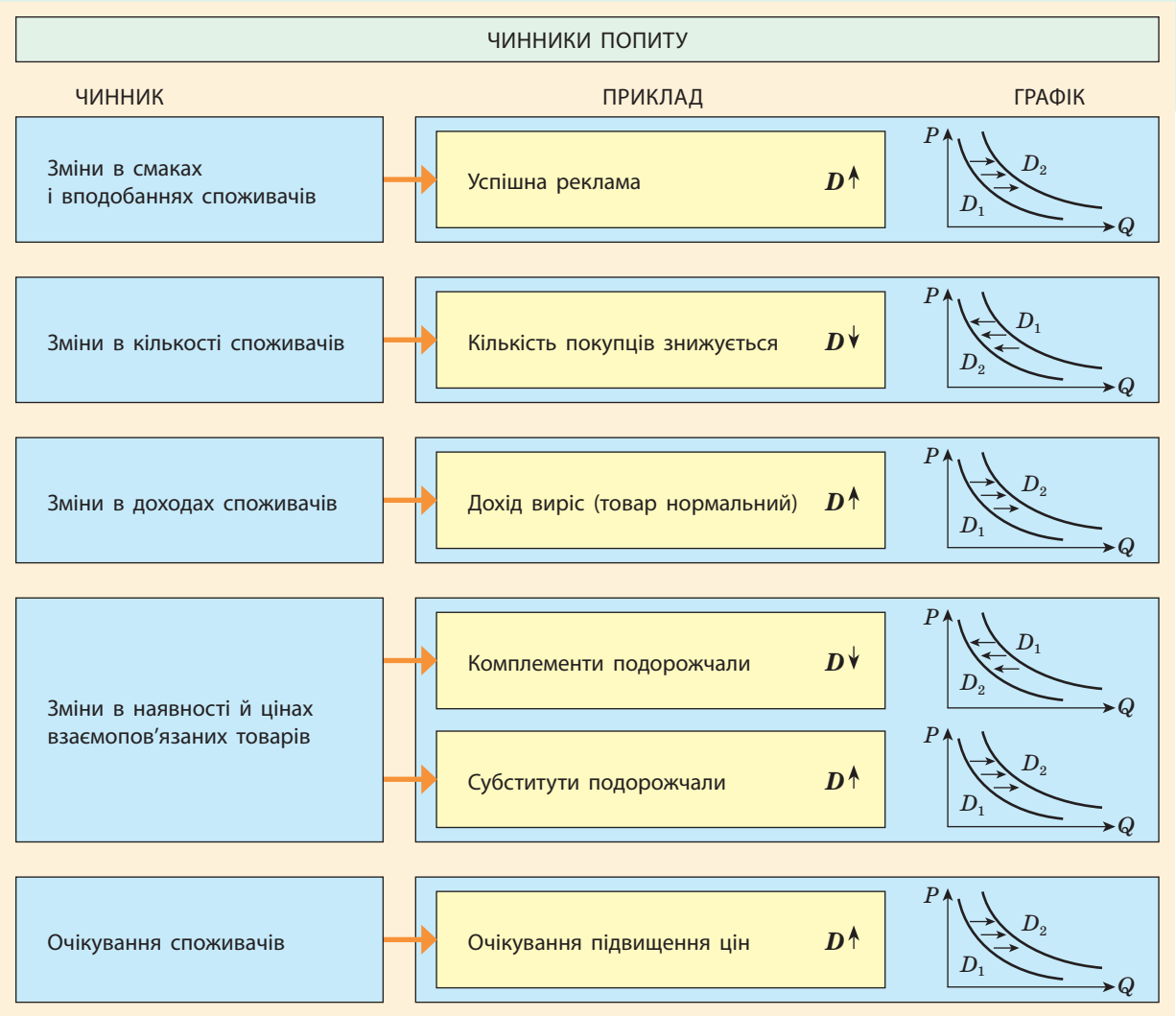

товарів, які споживачі купують у більшій кількості, коли стають відносно біднішими, і в меншій кількості, якщо доходи зростають (наприклад соєве м'ясо).

- ***Зміни в наявності й цінах взаємопов'язаних товарів.*** Тут також потрібно враховувати особливість товарів. Адже товари можуть бути взаємозамінними (субститутами) і взаємодоповнюючими (комплементами). Якщо зростає ціна на один товар, то попит на його замінник підвищується, оскільки споживачі переходять на ринки відносно дешевших товарів-субститутів. Так, наприклад, підвищення ціни на м'ясо викликає зростання попиту на рибу. Ця ж причина зовсім інакше позначиться на ринку товарів-комплементів, спричинивши падіння попиту на них. Зокрема, зростання ціни на м'ясо є причиною падіння попиту на м'ясні приправи. (Зверніть увагу на те, що попит на м'ясо в кожному випадку не зміниться, а зміниться — у наведеному прикладі зменшиться — величина попиту на нього!)
- ***Очікування споживачів.*** Споживачі можуть очікувати зміни наявності товару, строків отримання та розміру своїх доходів, зміни цін товарів. Це потужний чинник, який може призвести навіть до диспропорцій в економіці. Очікування негативних зрушень у деякому майбутньому (очікування зростання цін, зменшення наявності товару, зниження доходів) спонукатиме споживачів до зростання покупок у поточному періоді, тобто зростання попиту. Навпаки, очікування позитивних зрушень призведе до зменшення попиту. Так, наприклад, очікування підвищення цін на цукор викликає ажіотажне зростання попиту на нього.

Пропозиція пов'язана з виробництвом товарів, а тому, на відміну від попиту, не може швидко змінюватися. Проте це не озна-

чає, що пропозиція завжди залишається незмінною.

Як і на попит, на зміни пропозиції впливають цінові й нецінові чинники.

Зміна ***ціни*** певного товару викличе зміну тільки ***величини*** пропозиції. Відбудеться рух уздовж кривої пропозиції S, яка не змінює свого положення. Наприклад, при зростанні ціни з 4 до 5 грн зросте величина пропозиції на ринку певного товару з 27 до 33 шт. (графічно — рух із точки A в точку C на мал. 4). Це означає, що продавці готові поставити товару більше, ніж раніше, саме за вищою ціною, а не за кожного рівня цін. Зниження ціни цього товару викличе зменшення величини пропозиції і рух ліворуч (наприклад, у точку B) уздовж незмінної кривої пропозиції.

Нецінові чинники пропозиції впливають на всю пропозицію, змінюючи величини пропозиції за кожного рівня цін. Графічно цей вплив показано зсувом кривої пропозиції праворуч або ліворуч. Якщо пропозиція під впливом нецінових чинників збільшиться, то крива S переміститься праворуч у положення S_1 (мал. 6), що говорить про збільшення обсягів пропонованого товару за кожного рівня цін. Про зменшення пропозиції товару або обсягів пропонування за кожного рівня цін свідчитиме зсув кривої S ліворуч у положення S_2.

Серед нецінових детермінант є чинники, безпосередньо пов'язані з виробництвом, і чинники опосередкованого впливу.

- ***Зміни наявності ресурсів і цін на них.*** Відсутність ресурсів, необхідних для виробництва товару, або зростання ціни на них означатиме зростання витрат і зменшення пропозиції товару за кожного рівня цін, а отже, і рух кривої пропозиції ліворуч. Наприклад, неврожай какао свідчитиме про зменшення ресурсів для виробництва шоколадних батончиків, а отже, і зменшення їхньої пропозиції. Зверніть увагу на те, що на пропозицію впливатимуть зміни цін на всі виробничі ресурси. Так, зокрема, підвищення заробітної плати кондитерам — виробникам шоколадних батончиків також означатиме зростання витрат виробництва та зменшення пропозиції. Поява на ринку більш дешевих ресурсів спричинить зростання пропозиції.
- ***Зміни в технологіях.*** Технологія охоплює засоби й методи поєднання факторів виробництва, а тому їх зміни позначаться на собівартості продукції та обсягах пропонованого товару. Застосування нових, більш ефективних, безвідходних технологій однозначно приведе до зростання пропозиції будь-якого товару.
- ***Зміни кількості виробників або продавців.*** Цей чинник свідчить про ступінь монополізації виробництва й ринку. Чим менше продавців на ринку, тим менша і пропозиція певного товару.
- ***Зміни у сфері оподаткування.*** Із точки зору виробників зміна величини податків аналогічна до зміни витрат виробництва, оскільки вони належать до тієї частини виторгу, якою виробники не розпоряджаються. А тому підвищення податків або введення нових призводить до зменшення пропозиції, оскільки не всі виробники можуть нести цей новий тягар оподаткування, деякі припиняють виробництво, деякі — йдуть у тіньовий сектор. З іншого боку, зменшення величини податку або введення субсидій чи пільг фактично знижує витрати, стимулює виробництво та збільшує пропозицію.
- ***Зміни прибутковості галузі або зміни цін інших товарів.*** Підприємець обиратиме той вид діяльності, який принесе йому найбільший прибуток. Тому зростання ціни інших товарів, а отже, і прибутковості спонукатиме виробників вкладати свої капітали у відповідні галузі, збільшуючи пропозицію. І навпаки, вони

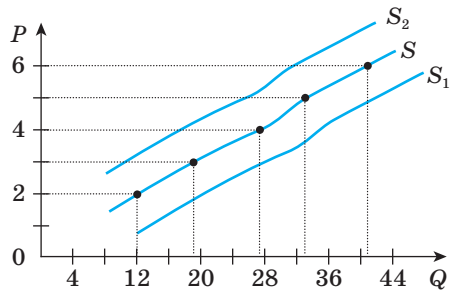

Мал. 6. Зміна пропозиції під впливом нецінових чинників

ЧИННИКИ ПРОПОЗИЦІЇ

ЧИННИК	ПРИКЛАД		ГРАФІК
Зміни наявності ресурсів і цін на них	Паливо дорожчає	$S\downarrow$	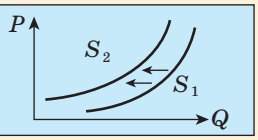
Зміни в технологіях	Запроваджено безвідходні технології	$S\uparrow$	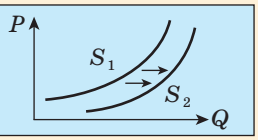
Зміни кількості виробників або продавців	Відкрилися нові фірми	$S\uparrow$	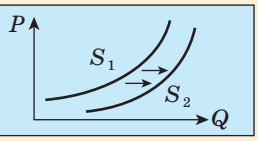
Зміни у сфері оподаткування	Підвищення податків	$S\downarrow$	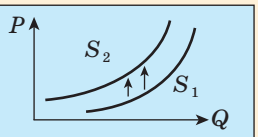
	Підвищення субсидій	$S\uparrow$	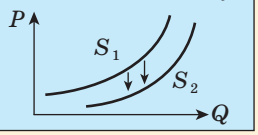
Очікування виробників і продавців	Очікування підвищення цін	$S\downarrow$	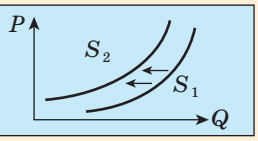

вилучатимуть свої капітали, якщо отримання прибутку ускладнюється.

- ***Очікування виробників і продавців.*** В очікуванні зміни цін товарів поведінка продавців буде прямо протилежною поведінці споживачів. Якщо виробники очікують зростання цін у майбутньому, вони вже сьогодні притримають товар, скоротять пропозицію, сподіваючись згодом продати свій товар дорожче. Крива пропозиції зміститься ліворуч. Навпаки, майбутнє зниження цін змусить їх уже сьогодні виставляти товар на ринок, збільшуючи пропозицію.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

1. За умови збільшення ціни певного товару з 2 до 5 грн обсяг попиту зменшився із 40 одиниць до 25. Відомо, що на такому проміжку цін функція попиту лінійна. Запишіть рівняння попиту. Визначте рівняння нової кривої попиту, якщо товар нормальний, а зростання доходів споживачів призвело до збільшення обсягу попиту на 20 % за кожного рівня цін. Покажіть ситуацію графічно.

Розв'язання.

1) Щоб записати рівняння кривої попиту, необхідно використати рівняння прямої лінії за координатами двох точок.

$$\frac{Q-40}{25-40}=\frac{P-2}{5-2}\quad \frac{Q-40}{25-40}=\frac{P-2}{5-2}$$

$$Q-40=-5P+10$$

$$Q=-5P+50.$$

Таке ж рівняння можна отримати іншим шляхом. Оскільки функція попиту буде лінійна, то $Q_D = a + b \cdot P$. Тому $40 = a + b \cdot 2$ та $25 = a + b \cdot 5$. Віднімемо від першого рівняння друге: $15 = -3b$. Звідси: $b = -5$. Підставимо отримане значення в будь-яке з рівнянь. Наприклад, $40 = a - 5 \cdot 2$, тож $a = 50$. Тому і в цьому випадку $Q = -5P + 50$.

2) Оскільки за умови зростання доходу обсяг попиту збільшився на 20 % за кожного рівня цін, то $Q_{D1} = 1{,}2Q_{D0}$.

   Отже, $Q_{D1} = 1{,}2 \cdot (-5P + 50) = -6P + 60$.

3) Показуємо ситуацію графічно. Для побудови нової кривої попиту визначаємо координати двох точок, підставивши в нове рівняння два значення ціни, наприклад ті самі 2 і 5 грн.

   Якщо $P = 2$ грн, то $Q_D = -6 \cdot 2 + 60 = 48$. Якщо ж $P = 5$ грн, то $Q_D = -6 \cdot 5 + 60 = 30$.

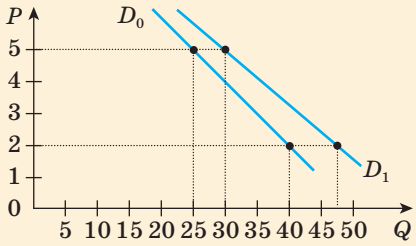

2. Пропозицію певного товару задано функцією $Q_S = 3P - 4$. Визначте новий вид функції пропозиції, якщо: 1) введено додатковий податок на виробництво продукції в розмірі 2 грн з одиниці товару; 2) надано дотацію виробникам у розмірі 20 % ціни продукції. Ситуації проілюструйте графічно.

Розв'язання.

1) Введення податку зменшить вигоди виробників і призведе до зменшення пропозиції. Це означатиме, що кожний обсяг продукції тепер будуть пропонувати не за ціною P, а за більш високою ціною $P_1 = P + 2$. Графічно це позначиться зсувом кривої пропозиції ліворуч у положення S_1. Щоб визначити нову функцію пропозиції, необхідно в початкове рівняння підставити значення початкової ціни P, вираженої через нову ціну P_1, тобто $P = P_1 - 2$. Отже, нова функція пропозиції матиме вигляд:

$$Q_{S1} = 3 \cdot (P_1 - 2) - 4 = 3P_1 - 10.$$

2) У разі надання дотації виробникам стає вигідно виготовляти цю продукцію, оскільки частину витрат на виробництво продукції бере на себе уряд. Це призведе до зростання пропозиції та пропонування продукції вже не за ціною P, а за ціною P_2, яка є нижчою в 1,2 разу, тобто $P_2 = \frac{P}{1{,}2}$.

   Графічно крива пропозиції зміститься праворуч у положення S_2. Щоб визначити нову функцію пропозиції, необхідно в початкове рівняння підставити значення початкової ціни P, вираженої через нову ціну P_2, тобто $P = 1{,}2P_2$. Отже, нова функція пропозиції матиме вигляд:

$$Q_{S2} = 3 \cdot (1{,}2P_2) - 4 = 3{,}6P_2 - 4.$$

3) Оскільки крива пропозиції в усіх випадках буде прямою лінією, то для побудови графіка необхідно визначити координати двох точок для кожної з них. Для цього потрібно в кожне рівняння підставити будь-яке значення ціни ($P > 3$).

Наприклад:

P	$Q_S = 3P - 4$	$Q_{S1} = 3P_1 - 10$	$Q_{S2} = 3{,}6P_2 - 4$
5	$Q = 3 \cdot 5 - 4 = 11$	$Q = 3 \cdot 5 - 10 = 5$	$Q = 3{,}6 \cdot 5 - 4 = 16$
10	$Q = 3 \cdot 10 - 4 = 26$	$Q = 3 \cdot 10 - 10 = 20$	$Q = 3{,}6 \cdot 10 - 4 = 32$

Будуємо графік:

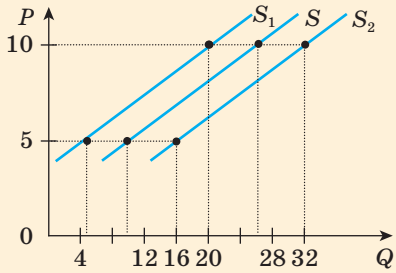

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Наведіть можливі варіанти закінчення тверджень.
   1) Якщо крива пропозиції комп'ютерів змістилася праворуч, то це відбулося внаслідок, наприклад, …
   2) Якщо крива пропозиції стаціонарного телефонного зв'язку змістилася ліворуч, то це відбулося внаслідок, наприклад, …
   3) Якщо крива пропозиції бензину не змінила свого положення, а обсяг пропозиції зменшився, то це відбулося внаслідок, наприклад, …
   4) Якщо крива пропозиції цукру не змінила свого положення, а обсяг пропозиції виріс, то це відбулося внаслідок, наприклад, …
2. Наведіть приклади зміни попиту під впливом нецінових чинників на конкретних ринках.
3. Покажіть на конкретних прикладах практичну важливість розрізнення понять «пропозиція» і «величина пропозиції».
4. Пропозицію певного товару задано функцією $Q_S = 5P - 2$. Визначте новий вигляд функції пропозиції, якщо: 1) введено додатковий податок на виробництво в розмірі 20 % ціни продукції; 2) надано дотацію виробникам у розмірі 3 грн на одиницю товару. Ситуації проілюструйте графічно.
5. Доповніть таблицю за наведеним зразком (у зошиті).

Ринок	Подія	Зміни на графіку	Чинник, що спричинив зміни
Друкарські машинки	Стали широко використовуватися комп'ютери	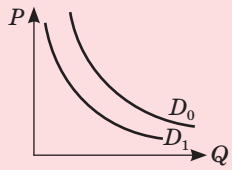	Зміна в смаках споживачів (поява якісно нового товару)
Парасольки	Настала осінь	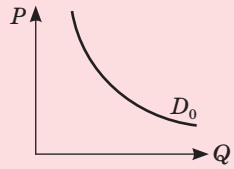	
Цукор	Очікується сезонне зниження цін на цукор	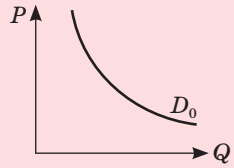	
Бензин	Ціни на бензин підвищилися	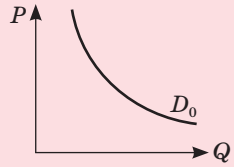	
Цемент	Унаслідок активізації житлового будівництва виріс попит на цеглу	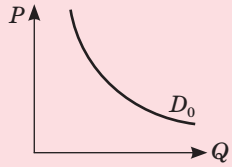	
Мисливські рушниці	Зросла кількість спілки риболовів та мисливців	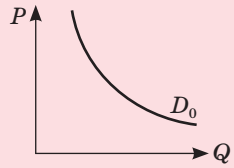	

§ 42. Ціна ринкової рівноваги. Зміст, графічне відображення. Роль рівноважної ціни в ринковому саморегулюванні

Аналіз попиту і пропозиції, який би він не був — графічний, аналітичний, табличний, ще не дає змоги відповісти на питання, як саме встановлюється ціна на ринку того чи іншого товару.

Ринок — це взаємодія покупців і продавців. Незважаючи на те, що кожний із них виходить на ринок зі своїми інтересами та смаками, задовольнити власні потреби вони можуть лише спільно, домовившись один з одним.

Ринковий механізм — це тенденція ціни на конкурентному ринку змінюватися доти, доки між покупцями й продавцями не виникне рівновага.

Ринкова рівновага — ситуація на ринку, коли *величина* попиту дорівнює *величині* пропозиції, а ціна попиту збігається із ціною пропозиції. Це стан, за якого жоден з економічних агентів за незмінних інших умов не змінює свого рішення про заплановану величину попиту або пропозиції та ціну, яку пропонують.

Якщо згадати ситуацію на ринку шоколадних батончиків, звести в одну таблицю значення величини попиту й величини пропозиції та порівняти їх, то очевидно, що є єдина ціна, яка задовольняє і покупців, і продавців, — це 4 грн (табл. 5).

Табл. 5

Ціна шоколадного батончика (P), грн	Величина ринкової пропозиції, шт.	Величина ринкового попиту, шт.	Дефіцит (–) або надлишок (+) пропозиції
2	12	49	–37
3	19	35	–16
4	27	27	0
5	33	22	+11
6	41	15	+26

Графічно ринкова рівновага представлена точкою перетину кривих попиту й пропозиції (точка E на мал. 7). Точка ринкової рівноваги має дві координати: рівноважну ціну P_E і рівноважну кількість Q_E. Рівноважна ціна — це і є та ціна, за якої інтереси покупців збігаються з інтересами продавців. Рівноважна кількість — це той обсяг товару, який буде продано в певних умовах за рівноважною ціною. Рівноважну ціну й рівноважну кількість називають ***параметрами ринкової рівноваги***.

Якщо ціна підвищиться та встановиться вище за рівноважну — рівновага зникне. Це означатиме дію цінового чинника, який призводить до зменшення величини попиту й зростання величини пропозиції (мал. 7, *а*). Результатом буде ***надлишок товару*** — перевищення обсягу пропозиції над обсягом попиту ($Q_S > Q_D$). Щоб знайти величину надлишку, необхідно від величини пропозиції відняти величину попиту за нової ціни ($Q_S - Q_D$). Наприклад, якщо на ринку шоколадних батончиків встановиться ціна на рівні 6 грн, величина надлишку товару складе $41 - 15 = 26$ шт. Конкуренція серед виробників спонукатиме їх до зниження ціни до того рівня, за якого зникне повністю надлишок товару.

Якщо ж ціна знизиться нижче за рівноважний рівень — ринкова рівновага також буде відсутня. Величина попиту зросте, а величина пропозиції зменшиться (мал. 7, *б*). Перевищення обсягу попиту над обсягом пропозиції ($Q_D > Q_S$) називається ***дефіцитом товарів***. Величина дефіциту — це різниця між величиною попиту і величиною пропозиції за встановленого рівня цін, нижчого за рівноважний ($Q_D - Q_S$). За умови встановлення ціни на рівні 2 грн дефіцит товару складе $49 - 12 = 37$ шт. товару. У цьому випадку конкуренція покупців змушуватиме підвищувати ціни аж до повного зникнення дефіциту.

Саме в цьому й проявляється механізм саморегулювання ринкової системи: ціна виявляє диспропорцію між обсягом попиту

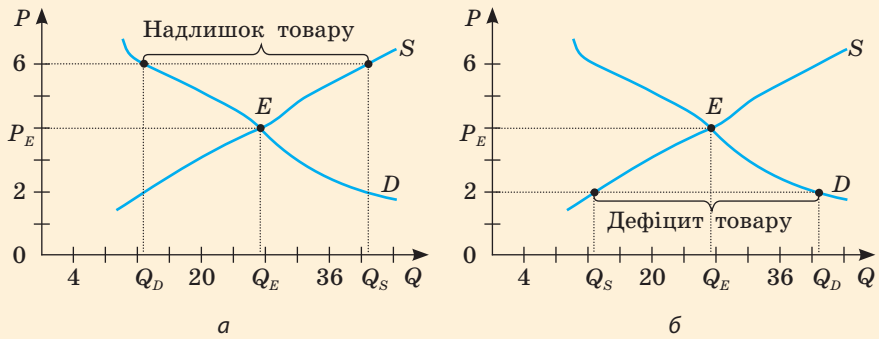

Мал. 7. Ринкова рівновага та її порушення

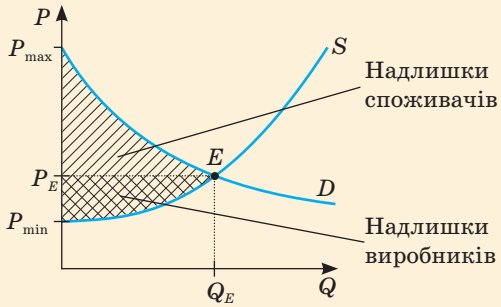

Мал. 8. Надлишки споживачів і виробників

й обсягом пропозиції, в обох випадках, описаних вище, стимулює ринкових суб'єктів повернутися до стану рівноваги.

Встановлення ринкової рівноваги призводить до вигоди як споживачів, так і виробників. Ці вигоди мають назву надлишків споживачів і надлишків виробників. ***Надлишки споживачів*** — вигоди споживачів від придбання товару за рівноважною ціною, а не за максимальною ціною, яку споживач здатний запропонувати на ринку. Графічно надлишок споживачів представлений площею фігури $P_{max}EP_E$ (мал. 8). ***Надлишки виробників*** — вигоди виробників від продажу товару за рівноважною ціною, а не за мінімальною ціною, за якою виробник здатний запропонувати продукцію на ринку. Графічно надлишок виробників представлений площею фігури $P_{min}EP_E$.

Унаслідок дії різноманітних чинників на попит і пропозицію ринок не завжди перебуває в стані рівноваги.

Перш за все рівновагу порушують нецінові чинники попиту й пропозиції, тобто діють чинники, які зсувають криву попиту або криву пропозиції то ліворуч, то праворуч. Наслідком їхніх змін є зміна рівноважної ціни й рівноважного обсягу продажу.

При цьому можна виділити певні закономірності:

- Якщо діють нецінові детермінанти, у результаті яких зростає попит за незмінної пропозиції (мал. 9, *а*), або чинники, які зменшують пропозицію за незмінного попиту (мал. 9, *б*), то рівноважна ринкова ціна підвищується.
- Якщо діють нецінові детермінанти, у результаті яких попит зменшується за незмінної пропозиції (мал. 9, *в*), або чинники, які підвищують пропозицію за незмінного попиту (мал. 9, *г*), то рівноважна ринкова ціна знижується.

У кожній із наведених ситуацій встановлюється нова рівновага з новими ринковими параметрами.

Проте в реальному житті буває набагато складніше. Нецінові чинники попиту й пропозиції можуть діяти одночасно. Це призводить до виникнення більш складних випадків встановлення ринкової рівноваги (мал. 10).

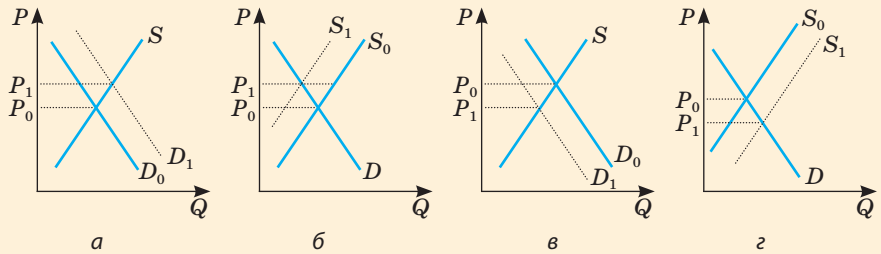

Мал. 9. Порушення ринкової рівноваги

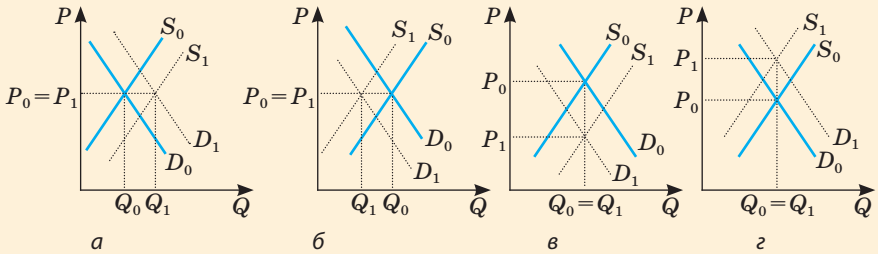

Мал. 10. Складні випадки порушення ринкової рівноваги

- Якщо під дією нецінових чинників одночасно зростуть і попит, і пропозиція (мал. 10, *а*), то однозначно збільшаться обсяги продажу товару, а рівноважна ціна може підвищитися (коли зміни попиту більші за зміни пропозиції), знизитися (коли зміни пропозиції більші за зміни попиту) або залишитися незмінною (коли зміни попиту такі самі, як і зміни пропозиції).
- Якщо дія нецінових чинників призведе до одночасного зменшення і попиту, і пропозиції (мал. 10, *б*), то однозначно зменшаться й обсяги продажу товару, а рівноважна ціна може підвищитися (коли зміни пропозиції будуть більшими за зміни попиту), знизитися (коли зміни попиту більші за зміни пропозиції) або залишитися незмінною (коли зміни попиту такі самі, як і зміни пропозиції).
- Якщо дія нецінових чинників спричинить одночасне зменшення попиту та зростання пропозиції (мал. 10, *в*), то однозначно знизиться рівноважна ціна, а рівноважний обсяг продажу може підвищитися (коли зміни пропозиції будуть більшими за зміни попиту), знизитися (коли зміни попиту більші за зміни пропозиції) або залишитися незмінним (коли зміни попиту такі самі, як і зміни пропозиції).
- Якщо ж нецінові чинники викличуть одночасне зростання попиту й зменшення пропозиції (мал. 10, *г*), то однозначно зросте рівноважна ціна, а рівноважний обсяг продажу може підвищитися (коли зміни попиту будуть більшими за зміни пропозиції), знизитися (коли зміни пропозиції будуть більшими за зміни попиту) або залишитися незмінним (коли зміни попиту такі самі, як і зміни пропозиції).

Прикладом існування таких складних випадків можуть бути очікування зростання цін. Характерною при цьому буде ситуація, яка проілюстрована на мал. 10, *г*.

Слід також зауважити, що ринки товарів та послуг є взаємопов'язаними. Ця взаємопов'язаність зумовлена, зокрема, наявністю благ-замінників і благ-комплементів або використанням одних і тих самих виробничих ресурсів. Це означає, що зміни на одному з ринків скоріш за все викличуть порушення рівноваги на інших ринках, а отже, зміну й параметрів рівноваги на них.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

1. Функція попиту на деякий товар має вигляд $Q_D = 80 - 4P$, а пропозиція описується формулою $P_S = 0{,}5Q - 10$. Визначте параметри рівноваги на цьому ринку.

Розв'язання. В умовах рівноваги $Q_D = Q_S$, а $P_D = P_S$. Тому прирівняти треба Q_D з Q_S або P_D з P_S. Із рівняння $P_S = 0{,}5Q - 10$ знаходимо $0{,}5Q_S = P + 10$. Отже $Q_S = 2P + 20$.

Прирівнюємо Q_D з Q_S

$$80 - 4P = 2P + 20$$

$$60 = 6P$$

$$P = 10$$

Підставляємо отриману ціну в будь-яке з рівнянь, або в рівняння попиту, або в рівняння пропозиції, оскільки $Q_D = Q_S$.

$$Q = 80 - 4 \cdot 10$$

$$Q = 40.$$

Таким чином, рівноважна ціна товару — 10 грош. од., а рівноважна кількість — 40 одиниць товару.

2. Припустимо, що внаслідок поширення «свинячого» грипу в деяку країну зменшилися поставки м'яса. Як ця подія вплине на ринок риби, м'ясних та рибних приправ? Визначте чинники змін на цих ринках, покажіть зміни графічно та вкажіть зміну параметрів рівноваги.

Розв'язання. По-перше, на ринку м'яса рівновага зміниться внаслідок зменшення пропозиції м'яса. Наслідком цього буде підвищення ціни на нього та зменшення обсягу продажу товару (мал. 11, *а*).

Оскільки м'ясо та риба для більшості споживачів є товарами-замінниками, то ця ситуація викличе зростання попиту на рибу. Це призведе до зростання ціни на неї та збільшення обсягу її продажу (мал. 11, *б*).

М'ясні приправи є товарами-комплементами м'яса. Оскільки м'яса стане менше й воно подорожчає, то знизиться попит на товар-комплемент. Це означатиме зниження і рівноважної ціни, і рівноважної кількості на ринку м'ясних приправ (мал. 11, *в*).

Рибні приправи є товарами-комплементами риби. Зростання попиту на рибу викличе підвищення попиту й на рибні приправи, що позначиться на збільшенні і рівноважної ціни, і рівноважної кількості (мал. 11, *г*).

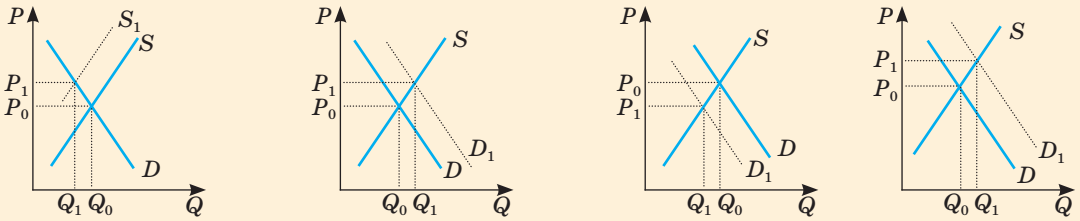

а) ринок м'яса — D const, $S\downarrow$, $P\uparrow$, $Q\downarrow$

б) ринок риби — $D\uparrow$, S const, $P\uparrow$, $Q\uparrow$

в) ринок м'ясних приправ — $D\downarrow$, S const, $P\downarrow$, $Q\downarrow$

г) ринок рибних приправ — $D\uparrow$, S const, $P\uparrow$, $Q\uparrow$

Мал. 11. Взаємопов'язані ринки

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що врівноважує точка ринкової рівноваги?
2. Чи можуть криві попиту й пропозиції не мати спільних точок, тобто не перетинатися?
3. Охарактеризуйте надлишки споживачів і надлишки виробників.
4. Наведіть приклади ситуацій, коли: 1) зміни в попиті на одні товари призведуть до зміни пропозиції інших товарів; 2) зміни в пропозиції одних товарів призведуть до зміни в попиті на інші.
5. Надійшла інформація про те, наприклад, що в поточному році неврожай какао. Проаналізуйте ситуації, які виникнуть унаслідок цього на ринках шоколадних цукерок, карамелі, джему для карамелі. Визначте чинники змін на цих ринках, покажіть зміни графічно та вкажіть зміну параметрів рівноваги.

§ 43. Неринкове ціноутворення: чому та в який спосіб уряди країн регулюють ціни на деякі товари

Усі розглянуті в попередніх параграфах випадки характеризують ринкове ціноутворення, для якого притаманне встановлення нової рівноваги. Проте в будь-якій країні, навіть із розвиненою ринковою економікою, існує державне регулювання цін, метою якого є забезпечення економічної стабільності, запобігання економічним кризам та вирішення соціальних завдань.

Для підтримання конкурентного середовища та обмеження необґрунтованого підвищення цін природними монополістами та іншими підприємствами, що посідають монопольне становище на ринку, уряди встановлюють фіксовані або граничні рівні цін, декларують зміни цін, здійснюють контроль за обсягом випуску продукції.

Для забезпечення соціального захисту населення, особливо його малозабезпечених верств, уряди країн формують низькі ціни на товари першої необхідності — соціальні види хліба, молочну продукцію, ліки, тарифи на житлово-комунальні послуги, проїзд у транспорті тощо — за допомогою пільг або звільнення від оподаткування, обмеження прибутковості, торговельних націнок, граничних цін.

Уряди беруть активну участь у формуванні попиту населення та зміни його вподобань. Вони встановлюють знижені ціни, пільги з оподаткування на товари, обсяги реалізації яких намагаються збільшити. А з іншого боку, у більшості країн встановлено перелік підакцизних товарів і розміри акцизного збору, які істотно впливають на ціни. Встановлюється мінімальна ціна на товари, що, як правило, є шкідливими для здоров'я людини (алкогольні, тютюнові вироби).

Для стримування інфляційного зростання цін уряди використовують блокування цін, встановлення граничних цін або коефіцієнтів їх зростання та відповідне регулювання заробітної платні.

Актуальними є заходи урядів щодо стимулювання запровадження екологічно безпечних технологій у виробництво, обмеження обсягів забруднення навколишнього середовища.

Державне регулювання цін і тарифів забезпечує захист національного ринку й виробника від впливу зовнішньої конкуренції. Щоб запобігти засиллю товарів іноземного виробництва, держава здійснює митне регулювання — підвищує ввізне мито на іноземні товари, сприяє вітчизняному виробнику в зменшенні витрат на виробництво, а відповідно, і ціни на продукцію. Якщо виникає необхідність стримати експорт вітчизняної продукції, держава вдається до нетарифних методів та обмежує вивезення за допомогою квотування, ліцензування, а також вводить експортне мито.

Таким чином, перелічені та інші заходи втручання держави в ціноутворення вводять для того, щоб регулювати вжиток товарів, захищати вітчизняних виробників, регулювати прибуток товаровиробників у разі великої різниці між цінами й собівартістю продукції, поповнювати бюджет держави тощо.

Зокрема, із наведеного вище випливає, що прикладами неринкового ціноутворення, коли ціни встановлюються «згори», державою, може бути встановлення урядом цін «стелі» і цін «підлоги».

Ціни «стелі» — це ціни, заздалегідь нижчі від рівноважної, які встановлюють із метою захисту споживача (мал. 12). Тобто ціни не можуть бути вищими, ніж встановлені державою. Така ситуація виникає, наприклад, коли уряд стримує ціни на бензин. Проте, оскільки це ціновий чинник, то рівновага порушується, величина попиту зростає, величина пропозиції падає і виникає дисбаланс — дефіцит товару в розмірі $Q_D - Q_S$.

Зверніть увагу на те, що при цьому обсяги продажу зменшаться до Q_S, тобто продаватиметься стільки товару, скільки є в наявності за певною встановленою ціною. Щоб уникнути черги й мати можливість постійно споживати цей товар, деякі споживачі

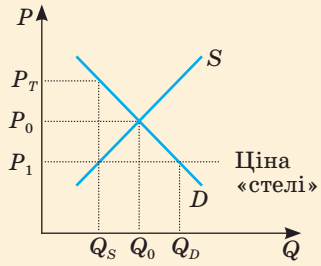

Мал. 12. Встановлення ціни «стелі»

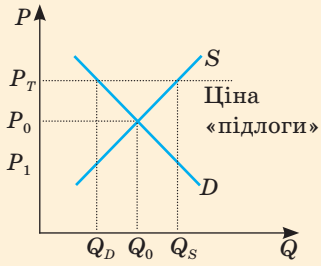

Мал. 13. Встановлення ціни «підлоги»

будуть готові заплатити більшу ціну, тому на певний обсяг пропозиції Q_S на тіньовому ринку може встановитися більш висока ціна P_T.

Для ліквідації ситуації штучного дефіциту уряд має стимулювати виробників (тобто збільшити пропозицію) із метою досягнення рівноваги за певною ціною. У короткостроковий період може бути введено нормування продажу товару.

Ціни «підлоги» — це ціни, свідомо вищі за рівноважну, які встановлюються урядом із метою захисту інтересів виробників або власників ресурсів (мал. 13). Ціни в цьому випадку не можуть бути нижчими від встановленого рівня. Така ситуація характерна, наприклад, для законодавчого встановлення мінімальної заробітної плати. Тут підвищення ціни викликає зростання величини пропозиції, зменшення величини попиту та створення надлишку товару в розмірі $Q_S - Q_D$. Обсяги продажу товару в цьому випадку зменшуються до рівня Q_D.

Для ліквідації ситуації штучного надлишку товару уряд здійснює заходи, спрямовані на стимулювання попиту, його зростання та встановлення рівноваги за запропонованою ціною.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Функція попиту на товар представлена рівнянням $Q_D = 30 - 2P$. У разі збільшення ціни певного товару з 4 до 8 грн обсяг пропозиції виріс із 10 одиниць до 26. Відомо, що на цьому проміжку цін функція пропозиції лінійна. Запишіть рівняння пропозиції. Визначте параметри рівноваги на цьому ринку. Охарактеризуйте наслідки встановлення на ринку фіксованої ціни на рівні 7 грн. Як при цьому зміняться надлишки споживачів? Покажіть ситуацію графічно.

Розв'язання. За допомогою формули прямої за координатами двох точок запишемо рівняння пропозиції:

$$\frac{Q-10}{26-10} = \frac{P-4}{8-4};$$

$$Q - 10 = 4(P - 4);$$

$$Q_S = 4P - 6.$$

Знайдемо тепер параметри рівноваги. Оскільки в точці рівноваги $Q_D = Q_S$, а $P_D = P_S$, то $30 - 2P = 4P - 6$. Звідси рівноважна ціна $P_E = 6$. Підставивши цю ціну в одне з рівнянь, отримаємо рівноважну кількість $Q_E = 18$.

Якщо на ринку буде встановлено фіксовану ціну на рівні 7 грн, яка буде вищою за рівноважну (адже $P_E = 6$), то рівновага порушиться й виникне ситуація надлишку товару, оскільки величина пропозиції буде більшою, ніж величина попиту. Для визначення розміру надлишку обчислимо обсяг попиту й пропозиції при $P = 7$ грн, підставивши її в рівняння попиту та пропозиції:

$Q_D = 30 - 2 \cdot 7 = 16$, а $Q_S = 4 \cdot 7 - 6 = 22$.

Отже, розмір надлишку товару $Q_S - Q_D = 22 - 16 = 6$ одиниць. Обсяг продажу товару при цьому знизиться з рівноважних 18 одиниць до 16.

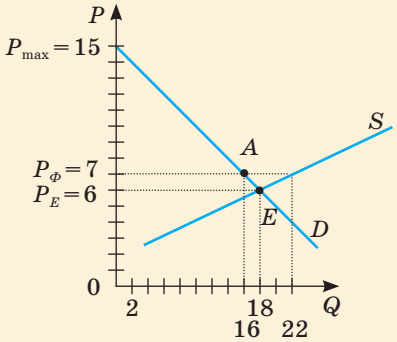

Початкові надлишки споживачів представлені площею трикутника $P_{max}EP_E$ і становлять $1/2 \cdot (P_{max} - P_E) \cdot Q_E$. Щоб знайти P_{max}, необхідно рівняння попиту прирівняти до 0:

$$30 - 2P = 0$$

$$2P = 30$$

$$P_{max} = 15$$

Підставляємо тепер усі дані у формулу та визначаємо початкові надлишки споживачів $1/2 \cdot (15 - 6) \cdot 18 = 81$.

Після введення фіксованої ціни надлишки споживачів зменшилися. Тепер вони представлені площею трикутника $P_{max}AP_Ф$ і становлять $1/2 \cdot (P_{max} - P_Ф) \cdot Q_Ф$. У цьому випадку $Q_Ф$ — обсяг попиту за фіксованою ціною, тобто 16. Отже, надлишки споживачів за умови встановлення фіксованої ціни 7 грн становлять $1/2 \cdot (15 - 7) \cdot 16 = 64$.

Зміни надлишків споживачів можна визначити за допомогою індексного методу, поділивши поточне значення надлишків споживачів на початкове. Отже, $I_{надл.\ спож.} = 64 : 81 = 0{,}79$. Оскільки $0{,}79 < 1$, то надлишки споживача дійсно зменшилися на $(1 - 0{,}79) \cdot 100\,\% = 21\,\%$.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Обґрунтуйте необхідність державного втручання в ціноутворення.
2. Наведіть приклади державного регулювання цін.
3. Охарактеризуйте наслідки встановлення «цін стелі» і «цін підлоги».
4. Функція попиту на товар представлена рівнянням $Q_D = 50 - 2P$, а пропозиції — $Q_S = 3P - 5$. Визначте, якою має бути ціна товару, щоб на ринку виник: 1) надлишок товару у розмірі 5 одиниць; 2) дефіцит товару в розмірі 10 одиниць.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Функція попиту — це
- **А** залежність обсягу попиту від пропозиції певного товару
- **Б** залежність цін певного товару від обсягу попиту
- **В** залежність обсягу попиту від цін на певний товар
- **Г** залежність обсягу попиту від доходу споживача

2. Обсягом пропозиції називається
- **А** конкретна кількість товару, привезеного на ринок
- **Б** конкретна кількість товару, привезеного на ринок за конкретною ціною
- **В** залежність конкретної кількості товарів та послуг від конкретної величини попиту на них
- **Г** залежність кількості доправлених на ринок товарів та послуг від рівня цін на ці товари або послуги

3. Параметрами ринкової рівноваги називають
- **А** попит і пропозицію на ринку певного товару
- **Б** обсяг попиту й обсяг пропозиції в точці рівноваги
- **В** ціну товару й обсяг продажу в точці рівноваги
- **Г** ціну товару, яка дорівнює величині попиту й величині пропозиції

4. У якій із ситуацій ідеться не про величину попиту, а про попит?
- **А** після підвищення тарифів на проявлення фотоплівок та друк фотографій величина попиту на послуги фотоательє знизилася
- **Б** після зростання цін на нафту величина попиту на неї зменшилася
- **В** унаслідок зниження цін на шкіряне взуття величина попиту на черевики зросла
- **Г** унаслідок підвищення цін на ноутбуки величина попиту на картки пам'яті до них зменшилася

5. Товари А і Б є взаємозамінними. Введення урядом додаткового податку на товар А призведе до таких змін
- **А** ціна й обсяг продажу товару Б зменшаться
- **Б** ціна й обсяг продажу товару А збільшаться
- **В** ціна товару А зменшиться, а обсяг продажу товару Б зросте
- **Г** ціна товару Б зросте, а обсяг продажу товару А зменшиться

6. Яке з тверджень є правильним?
- **А** згідно з трудовою теорією вартості в основу ціни покладено корисність для споживача
- **Б** крива попиту для всіх товарів має вигляд низхідної лінії
- **В** якщо на підприємстві буде впроваджено більш продуктивні технології, то крива пропозиції зсунеться праворуч
- **Г** в умовах рівноваги ціна товару дорівнює обсягу продажу цього товару

7. Надлишки споживача — це
- **А** ситуація на ринку, за якої $Q_D < Q_S$
- **Б** ситуація на ринку, за якої $Q_S < Q_D$
- **В** вигоди споживача від придбання товару за ціною, яка нижча за рівноважну
- **Г** вигоди споживача від придбання товару за рівноважною ціною

8. Яка з подій викличе зміни в попиті на учнівські зошити, відмінні від інших?
- **А** розпочинається новий навчальний рік
- **Б** збільшилася кількість студентської молоді
- **В** очікується підвищення цін на канцтовари
- **Г** ціни на учнівські зошити знизилися на 10 %

9. Якщо попит на товар описується функцією $Q_D = 140 - 2P$, а пропозиція — $Q_S = 4P - 40$, то на ринку буде встановлена рівновага при
- **А** $P = 80$, $Q = 30$
- **Б** $P = 30$, $Q = 80$
- **В** $P = 70$, $Q = 240$
- **Г** $P = 10$, $Q = 120$

10. Якщо попит на товар описується функцією $Q_D = 240 - 2P$, а пропозиція — $Q_S = 6P - 40$, то встановлення урядом ціни на рівні 32 грн призведе до
- **А** виникнення надлишку товару в розмірі 24 одиниць
- **Б** зменшення обсягу продажу товару на 18 одиниць
- **В** виникнення дефіциту товару в розмірі 18 одиниць
- **Г** збільшення попиту на цей товар

11. Установіть відповідність між економічними поняттями та їхніми визначеннями.

1 Функція попиту	**А** Ситуація на ринку товару внаслідок встановлення ціни, вищої за рівноважну
2 Обсяг пропозиції	**Б** Ситуація на ринку товару внаслідок встановлення ціни, нижчої за рівноважну
3 Закон попиту	**В** Обернена залежність обсягу попиту від цін на цей товар
4 Дефіцит товарів	**Г** Конкретна кількість товару, поставлена на ринок за конкретною ціною
	Д Залежність обсягу попиту від цін на цей товар

12. Установіть відповідність між причинами та відповідними змінами на ринку дерев'яних меблів.

1 Модними стали пластикові меблі	**А** Зріс попит на дерев'яні меблі
2 Зменшилися площі вирубки лісів	**Б** Попит на дерев'яні меблі зменшився
3 Зросли ціни на пластикові меблі	**В** Обсяг продажу дерев'яних меблів зменшився при зростанні обсягу їхньої пропозиції
4 Підвищилися ціни на дерев'яні меблі	**Г** Зросла пропозиція дерев'яних меблів
	Д Зменшилася пропозиція дерев'яних меблів

УЗАГАЛЬНЮЄМО ЗНАННЯ

1. На ринку певного товару є п'ятеро покупців, попит кожного з них описується функцією $Q_D = 40 - 2P$. Визначте аналітично та покажіть графічно криву ринкового попиту на цей товар.
2. Покажіть схематично зміну рівноваги на ринку яблук під впливом зазначених нижче подій. Охарактеризуйте зміни попиту, пропозиції, рівноважної ціни й рівноважного обсягу. Визначте чинник, який викликав зміни.
   1) Ціни на банани знизилися на 20 %.
   2) У поточному році був неврожай яблук.
   3) Лікарі стверджують, що споживання яблук і яблучного соку дуже корисне при лікуванні багатьох хвороб.
   4) Зросла заробітна плата сільськогосподарських робітників.
   5) Ціни на яблука зросли на 20 %.
3. Функція попиту на певний товар має вигляд $Q_D = 40 - 0{,}5P$, а функція пропозиції — $Q_S = 2P - 20$. Визначте параметри ринкової рівноваги. Обчисліть розмір дефіциту або надлишку товару, якщо на ринку централізовано встановлено ціну на рівні: 1) 22 грн; 2) 25 грн. Ситуацію проілюструйте графічно.
4. Споживачі віддають перевагу пластиковим віконним рамам. Як ця подія вплине на ринки пластикових рам, дерев'яних рам, деревини, паркету та паркетного лаку? Визначте чинники змін на цих взаємопов'язаних ринках, покажіть зміни графічно та вкажіть зміну параметрів рівноваги.
5. Функція попиту на певний товар має вигляд $Q_D = 40 - 2P$, а функція пропозиції — $Q_S = 2P - 20$. Визначте:
   1) параметри ринкової рівноваги;
   2) величину надлишку споживача й надлишку виробника.
   Ситуацію проілюструйте графічно.
6. На ринку діє два покупця і два продавця. Функції попиту покупців однакові й кожна має вигляд $Q_D = 36 - 2P$, а функції пропозиції — $Q_{S1} = 2P - 8$, $Q_{S2} = 4P - 10$. Визначте параметри рівноваги на ринку.

ТЕМА 10. ЕЛАСТИЧНІСТЬ ПОПИТУ І ПРОПОЗИЦІЇ ТА ЗАСТОСУВАННЯ ЗНАНЬ ПРО ЕЛАСТИЧНІСТЬ У ПРАКТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЮ ТЕМУ, ВИ НАВЧИТЕСЬ:

- **пояснювати** чутливість попиту й пропозиції до зміни різних чинників;
- **розрізняти** еластичність попиту та еластичність пропозиції, дугову й точкову еластичність;
- **обчислювати** показники еластичності попиту та пропозиції за ціною на основі конкретних даних;
- **наводити приклади** товарів із різною еластичністю попиту.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Який вплив на попит і пропозицію здійснюють цінові й нецінові детермінанти?

2. Що являють собою товари-субститути та товари-комплементи?

3. Чим відрізняються нормальні товари від товарів нижчої категорії?

§ 44. Еластичність попиту за ціною

При прогнозуванні різних важливих для економічних суб'єктів процесів важливо визначити не лише напрямок зміни попиту чи пропозиції, але й ступінь реакції споживачів і виробників на зміну відповідних чинників. Для характеристики цієї чутливості існує поняття еластичності.

Еластичність — міра чутливості попиту й пропозиції до зміни чинників, які їх визначають.

Розрізняють цінову еластичність попиту й пропозиції, еластичність попиту за доходом і перехресну еластичність попиту.

Цінова еластичність попиту — ступінь чутливості споживачів до зміни ціни певного товару.

Реагування споживачів на зміну ціни вимірюється за допомогою коефіцієнта цінової еластичності попиту, який показує, на скільки відсотків зміниться величина попиту при зміні ціни на один відсоток:

$$E_P^D = \frac{\textit{Відсоткова зміна величини попиту на товар}}{\textit{Відсоткова зміна ціни на товар}}.$$

Визначення коефіцієнта еластичності попиту за ціною має деякі особливості.

- Оскільки зміну цін можна подати як у гривнях, так і в копійках, то абсолютна чутливість величини попиту до цих змін буде різною, незважаючи на одну й ту саму ситуацію. Тому для визначення коефіцієнта цінової еластичності попиту використовують не абсолютні величини, а відсоткові зміни.
- Оскільки закон попиту відображає обернену залежність величини попиту від ціни, то незалежно від того, що відбудеться — підвищення ціни чи її зниження, зміна величини попиту буде протилежною: зростання ціни викличе падіння величини попиту і навпаки. Тому коефіцієнт цінової еластичності попиту завжди має від'ємне значення. Знак «мінус» береться до уваги при розв'язанні задач, а при аналізі попиту ним можна знехтувати.
- Розрізняють дугову й точкову еластичність попиту. ***Точкова еластичність попиту*** — реакція величини попиту на невеликі зміни досліджуваних величин. Її визначають за формулою:

$$E_P^D = \frac{\Delta Q_D}{Q_0} : \frac{\Delta P}{P_0} = \frac{\Delta Q_D}{Q_0} \cdot \frac{P_0}{\Delta P} = \frac{Q_1 - Q_0}{Q_0} \cdot \frac{P_0}{P_1 - P_0}.$$

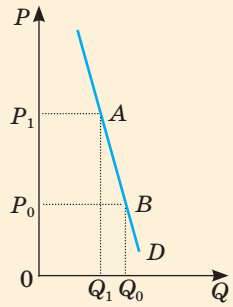

Мал. 1. Нееластичний попит

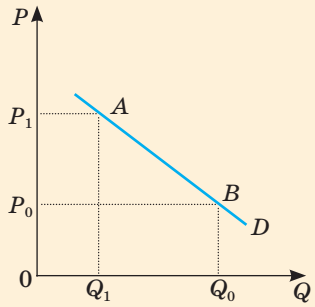

Мал. 2. Попит з одиничною еластичністю

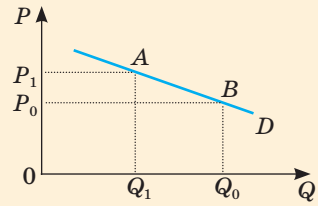

Мал. 3. Еластичний попит

Цю формулу використовують, зокрема, для визначення еластичності попиту в точці рівноваги.

Дугова еластичність попиту — середня реакція попиту на значну зміну ціни товару на певному проміжку кривої попиту. Її можна обчислити, використовуючи середні величини ціни й обсягу попиту за допомогою формули:

$$E_P^D = \frac{\Delta Q_D}{(Q_0 + Q_1):2} : \frac{\Delta P}{(P_0 + P_1):2} = \frac{Q_1 - Q_0}{Q_0 + Q_1} \cdot \frac{P_0 + P_1}{P_1 - P_0}$$

Існує п'ять різновидів еластичності попиту за ціною.

- ***Нееластичний попит*** — нечутливий до значної зміни ціни (мал. 1).

Відсоткова зміна ціни товару значно більша за відсоткову зміну величини попиту. Це означає, що коефіцієнт цінової еластичності попиту $E_P^D < 1$. Тобто ціна змінюється швидше, ніж рішення покупців щодо придбання певного товару. При цьому слід зауважити, що підвищення ціни викликає зростання виторгу продавця, який визначають як добуток ціни та величини попиту. Графічно це перевищення площі прямокутника OP_1AQ_1 над площею прямокутника OP_0BQ_0. Отже, підвищення ціни на товар, попит на який є нееластичним, є вигідним для продавця.

- ***Попит з одиничною еластичністю*** означає, що відсоткова зміна ціни викликає таку саму відсоткову зміну величини попиту (мал. 2).

Очевидно, що коефіцієнт цінової еластичності попиту $E_P^D = 1$. І це свідчить про те, що підвищення або зниження ціни не змінює загального виторгу. Графічно площа прямокутника OP_1AQ_1 дорівнює площі прямокутника OP_0BQ_0.

- ***Еластичний попит*** — попит, чутливий до зміни ціни товару. Незначні зміни ціни викликають значні зміни в кількості покупок (мал. 3).

Відсоткова зміна ціни товару значно менша за відсоткову зміну величини попиту. Це означає, що коефіцієнт цінової еластичності попиту $E_P^D > 1$. Тобто рішення покупців щодо придбання певного товару змінюється дуже швидко. При цьому підвищення ціни викликає зменшення виторгу продавця. Графічно площа прямокутника OP_1AQ_1 менша, ніж площа прямокутника OP_0BQ_0. Отже, вигідним для продавця є зниження ціни на товар, попит на який є еластичним. Існує також два ідеальні випадки: абсолютно еластичний та абсолютно нееластичний попит.

- ***Абсолютно еластичний попит*** — занадто чутливий до найменшого коливання цін: ціна незначною мірою підвищилася, а покупці пішли із цього ринку, трішки зменшилася — буквально стали в чергу за цим товаром. Коефіцієнт цінової еластичності попиту в такому випадку $E_P^D \to \infty$. Крива попиту має вигляд горизонтальної лінії (мал. 4, *а*).
- ***Абсолютно нееластичний попит*** — абсолютно нечутливий до зміни ціни товару: незважаючи на те, скільки товар коштує, споживачі майже не змінюють обсяг попиту на нього. Коефіцієнт цінової еластичності попиту в цьому випадку $E_P^D \to 0$. Крива попиту має вигляд вертикальної лінії (мал. 4, *б*).

Від чого ж залежить еластичність попиту за ціною? Серед основних чинників, які впливають на цінову еластичність попиту, слід виділити такі:

1. *Наявність якісних взаємозамінних товарів та рівень цін на них.* Споживачі не чутливі до зміни ціни, якщо йдеться про унікальний товар, або вони не знають про

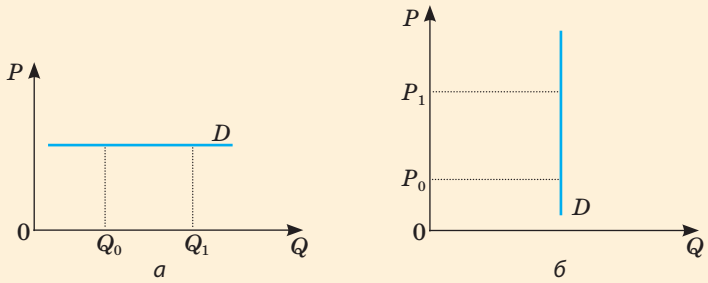

Мал. 4. Абсолютно еластичний (*а*) та абсолютно нееластичний (*б*) попит

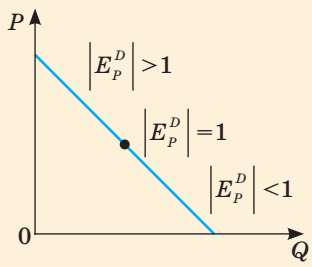

Мал. 5. Еластичність уздовж лінії попиту

існування його замінників. Чим більше існує на ринку таких замінників і чим нижчі ціни на них, тим швидше споживачі відмовляться від цього товару в разі підвищення цін на нього, тим еластичнішим буде попит. Наприклад, попит на сіль, попит діабетиків на інсулін — нееластичний, оскільки відсутні замінники цього товару, а попит на баранину — еластичний. Слід зауважити, що чим більш агрегований товар ми розглядаємо, тим нижча еластичність попиту на нього. Так, наприклад, попит на зубну пасту (взагалі) менш еластичний, ніж попит на зубну пасту «Лакалут» (одна зі складових агрегованого товару).

2. *Чинник часу*. Чим довший період часу для прийняття рішень, тим більше замінників певного товару, що подорожчав, можуть знайти споживачі, тим еластичніший попит на нього. Так, наприклад, за даними американських фахівців, у короткостроковому та довгостроковому періодах відповідно коефіцієнти цінової еластичності попиту становлять: на канцелярське приладдя (–0,47) та (–0,56), на бензин (–0,4) та (–1,5), на оплату житла (–0,3) та (–1,88), на споживання електроенергії в домашньому господарстві (–0,13) та (–1,89), на тютюнову продукцію (–0,46) та (–1,89), на міжміські залізничні перевезення (–1,4) та (–3,19), на послуги кінотеатрів (–0,87) та (–3,67).
3. *Тип товарів, їхня важливість для споживача, зокрема їх поділ на предмети розкоші й товари широкого вжитку*. Безумовно, у разі подорожчання споживачі швидше відмовляться від предметів розкоші, ніж від товарів повсякденного вжитку, товарів першої необхідності. Тому попит на предмети розкоші переважно еластичний, а на товари широкого вжитку — нееластичний.
4. *Питома вага видатків на певний товар у бюджеті споживача*. Чим більше й важливіше місце посідає певний товар у бюджеті споживача, тим швидше споживачі відмовляться від нього в разі подорожчання, тим вища еластичність попиту на нього за незмінності всіх інших умов.
5. *Ефект запасу*. Попит на товар менш чутливий до зміни ціни, якщо у споживачів відсутній запас цього товару або немає можливості створити його. За наявності такого запасу попит буде еластичним.

Зазначене вище доводить ще одну особливість еластичності: зовнішній вигляд кривої попиту не дає уявлення про еластичність. По-перше, для графіку попиту використовують абсолютні величини ціни й кількості товару, для характеристики еластичності використовуються відносні показники, а, по-друге, попит є еластичним на відрізку високих цін і нееластичним — на рівні низьких цін. Якщо попит має вигляд прямої лінії, то це не означає, що цінова його еластичність незмінна на всій лінії, вона зменшується в міру руху вниз по кривій (мал. 5).

Окрім цінової еластичності попиту, важливою є еластичність попиту за доходом. ***Еластичність попиту за доходом*** — чутливість величини попиту на товар до зміни доходу споживача. Для її визначення використовується коефіцієнт еластичності попиту за доходом:

$$E_I^D = \frac{\textit{Відсоткові зміни величини попиту}}{\textit{Відсоткові зміни доходу}},$$

де I — дохід.

Основним чинником, який визначає еластичність попиту за доходом, є значення товару в споживанні. На відміну від цінової еластичності, коефіцієнт еластичності попиту за доходом може бути як від'ємним, так і додатним. Це характеризує ставлення споживача до товару.

Якщо коефіцієнт еластичності попиту за доходом є від'ємним, тобто зміни в чисель-

нику і знаменнику йдуть у різні боки, це означає, що цей товар для споживача є товаром нижчої категорії. Якщо ж показник є додатним, тобто і зміни доходу, і зміни величини попиту йдуть в один бік, то товар належить до нормальних. Причому якщо $0 < E_I^D < 1$, то йдеться про нормальні товари першої необхідності, коли ж $E_I^D > 1$ — про нормальні товари, що є предметами розкоші.

Ще одним видом еластичності попиту є ***перехресна еластичність***, яка визначає реакцію попиту на один товар під впливом зміни ціни іншого товару. Коефіцієнт перехресної еластичності попиту визначають за формулою:

$$E_{X,Y}^D = \frac{\textit{Відсоткова зміна величини попиту на товар X}}{\textit{Відсоткова зміна ціни товару Y}}.$$

Як і коефіцієнт еластичності попиту за доходом, коефіцієнт перехресної еластичності може бути як від'ємним, так і додатним. Саме знак цього показника свідчить про характер взаємозв'язку між цими товарами X та Y. Так, якщо $E_{X,Y}^D > 0$, то товари є взаємозамінними, якщо $E_{X,Y}^D < 0$, то товари є взаємодоповнюючими (комплементами), якщо $E_{X,Y}^D \to 0$, то товари є нейтральними.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Функція попиту на товар представлена рівнянням $Q_D = 200 - 2P$, а функція пропозиції — $Q_S = 5P - 10$. Визначте коефіцієнт цінової еластичності попиту в точці рівноваги та охарактеризуйте еластичність попиту.

Розв'язання. Визначаємо параметри рівноваги на ринку, прирівнявши функцію попиту до функції пропозиції.

$$200 - 2P = 5P - 10$$
$$7P = 210$$
$$P = 30$$
$$Q = 200 - 2 \cdot 30 = 140$$

Коефіцієнт цінової еластичності попиту в точці рівноваги можна визначити двома способами. З одного боку, його можна визначити за формулою точкової еластичності попиту $E_P^D = \frac{Q_1 - Q_0}{Q_0} \cdot \frac{P_0}{P_1 - P_0}$, підставивши замість Q_1 будь-яке його значення, виражене функцією $Q_D = 200 - 2P$, а замість P_0 і Q_0 — відповідні параметри рівноваги.

$$E_P^D = \frac{200 - 2P - 140}{140} \cdot \frac{30}{P - 30} = \frac{60 - 2P}{140} \cdot \frac{30}{P - 30} =$$
$$= \frac{-2(P - 30)}{140} \cdot \frac{30}{P - 30} = -\frac{3}{7}.$$

Оскільки $\left|E_P^D\right| < 1$, то попит у точці рівноваги нееластичний.

З іншого боку, можна використати формулу точкової еластичності для лінійної кривої попиту: $E_P^D = -b\frac{P_0}{Q_0}$.

$$\left|E_P^D\right| = 2\frac{30}{140} = \frac{3}{7}.$$

Отже, маємо той самий коефіцієнт і ту саму характеристику еластичності попиту.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Про що свідчить коефіцієнт цінової еластичності попиту, який дорівнює 0,57? Обґрунтуйте свою відповідь.
2. Поясніть, як на величину виторгу впливає еластичність попиту.
3. Наведіть приклад товарів, попит на які є абсолютно еластичним або абсолютно нееластичним.
4. Визначте коефіцієнт перехресної еластичності попиту та характер товарів, якщо в разі підвищення ціни на товар А з 50 до 55 грн обсяг продажу товару В підвищився з 450 до 520 одиниць товару.
5. За рік реальні доходи населення знизилися на 12%. Витрати на придбання товару *X* зросли при цьому з 350 до 520 грн, а на придбання товару *Y* — зменшилися з 270 до 150 грн. Обчисліть коефіцієнти еластичності попиту за доходом та визначте характер товарів *X* та *Y*.

§ 45. Еластичність пропозиції за ціною

Поняття еластичності застосовується і для пропозиції. ***Цінова еластичність пропозиції*** — це чутливість виробників до зміни цін товару. Вона є відсотковою зміною пропонованої кількості товарів унаслідок одновідсоткового зростання ціни. Коефіцієнт еластичності пропозиції обчислюється за допомогою формули:

$$E_P^S = \frac{\textit{Відсоткова зміна величини пропозиції товару}}{\textit{Відсоткова зміна ціни товару}}.$$

Оскільки між величиною пропозиції та ціною товару існує пряма залежність, то коефіцієнт цінової еластичності пропозиції завжди додатний.

Як і для еластичності попиту, при обчисленні еластичності пропозиції використовують відносні відсоткові зміни, а коефіцієнт еластичності виступає як число, що показує реакцію пропозиції. Причому чим більшим є це число, тим більш чутливою є пропозиція до зміни ціни товару.

Аналогічно, як і у випадку еластичності попиту, розрізняють точкову й дугову еластичність пропозиції. ***Точкова еластичність*** характеризує чутливість пропозиції до зміни ціни в певній точці (наприклад у точці рівноваги), ***дугова еластичність*** — на певному відрізку кривої пропозиції. Для їх аналітичного визначення використовують відповідні формули, як і для попиту, із єдиною суттєвою різницею, що беруться до уваги величини пропозиції, а не попиту.

Як і для попиту, існують два крайні випадки еластичності та пропозиції: абсолютно еластична (мал. 6, *а*) й абсолютно нееластична пропозиція (мал. 6, *б*).

Абсолютно еластична пропозиція — дуже чутлива пропозиція до найменшого коливання ціни певного товару. Графічно її зображують у вигляді горизонтальної лінії. Коефіцієнт еластичності пропозиції в цьому випадку $E_P^S \to \infty$.

Другим крайнім випадком є ***абсолютно нееластична пропозиція*** — вкрай нечутлива до будь-якої зміни ціни товару. Зображують її вертикальною лінією, при цьому $E_P^S \to 0$.

Між цими крайніми випадками існують нееластична, еластична пропозиція та пропозиція одиничної еластичності.

Нееластична пропозиція — досить нечутлива до зміни ціни, значна зміна ціни призводить до незначної зміни обсягу пропозиції (мал. 7, *а*). Для неї $E_P^S < 1$.

Для ***пропозиції одиничної еластичності*** характерні однакові відсоткові зміни ціни й відсоткові зміни величини пропозиції (мал. 7, *б*). Як наслідок $E_P^S = 1$.

Еластичну пропозицію обумовлюють більші відсотки зміни обсягу пропозиції порівняно з відсотками зміни ціни. Це досить чутлива пропозиція щодо змін у ці-

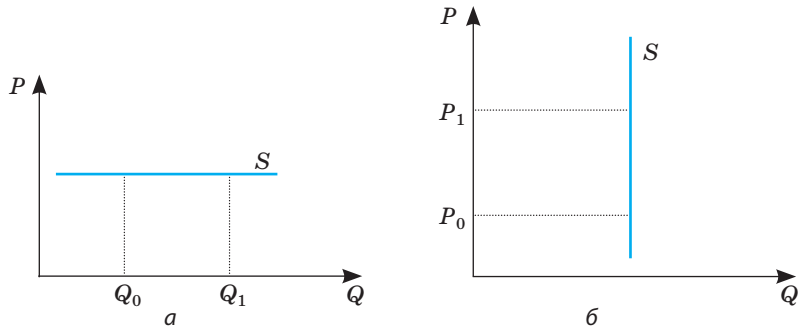

Мал. 6. Абсолютно еластична (*а*) та абсолютно нееластична (*б*) пропозиція

ні товару. Графічно це лінія, яку зображують ближче до горизонту. Для неї $E_P^S > 1$ (мал. 7, *в*).

Оскільки пропозиція тісно пов'язана з виробництвом певного товару, то на еластичність пропозиції також здебільшого впливають чинники, які стосуються виробництва.

Основним чинником цінової еластичності пропозиції є чинник часу. Чим більше часу має підприємець для пристосування до нової ціни, тим більше змін відбудеться у виробництві й обсягах продукції, а отже, і тим більшою буде еластичність пропозиції. У зв'язку із цим у діяльності фірм виділяють короткостроковий, середньостроковий і довгостроковий періоди.

Короткостроковий період настільки малий, короткочасний, що виробники не можуть ніяк відреагувати на зміну ціни товару. Цей період часто називають миттєвим, найкоротшим ринковим періодом. Пропозиція в цьому випадку буде абсолютно нееластичною. Наприклад, якщо ви привезете на ринок для продажу два кошики полуниці, незалежно від того, чи буде ціна на полуницю вищою, ніж ви сподівалися, чи буде вона нижчою (товар досить швидко псується), буде продано саме два кошики полуниці. Змінити щось в обсягах виробництва, а тим більше у виробничих потужностях у цей момент часу ви не можете.

Середньостроковий період характеризується тим, що за незмінних виробничих потужностей є можливість за рахунок залучення додаткової робочої сили, більш інтенсивної праці, поліпшення її організації збільшити обсяги виробництва продукції. Наприклад, зважаючи на високу ціну полуниці, до збору полуниці й доправлення її на ринок наступного дня ви залучили когось зі своїх рідних і привезли вже не два, а чотири кошики полуниці. Пропозиція тим самим більш чутливо відреагувала на підвищення ціни товару та стала більш еластичною.

Довгостроковий період відрізняється достатнім часом для зміни виробничих потужностей і пристосування до зміни ціни товару. Еластичність пропозиції в довгостроковому періоді буде високою. Продовжимо приклад із полуницею. Цей сезон виявився для вас досить успішним, унаслідок зростання ціни підвищилася сума вашого виторгу за полуницю. Це стимулювало вас засадити додаткові грядки полуниці й тим самим збільшити обсяги виробництва продукції. Ці зміни викличуть ще більшу еластичність пропозиції.

Значний вплив на еластичність пропозиції мають витрати виробництва, вартість його розширення. Якщо зростання обсягів виробництва продукції буде пов'язане з різким подорожчанням виробництва, це зумовить зменшення еластичності пропозиції.

Багато в чому еластичність пропозиції залежить від можливості переходу від виробництва одних товарів до виробництва певного товару. Якщо цей процес переходу буде швидким і легким, то пропозиція цього товару матиме високу еластичність.

Ще одним важливим чинником, тісно пов'язаним із попереднім, є мобільність факторів виробництва. Якщо легким і швидкодоступним є процес залучення потрібних для виробництва ресурсів, то більш еластичною буде пропозиція певного товару.

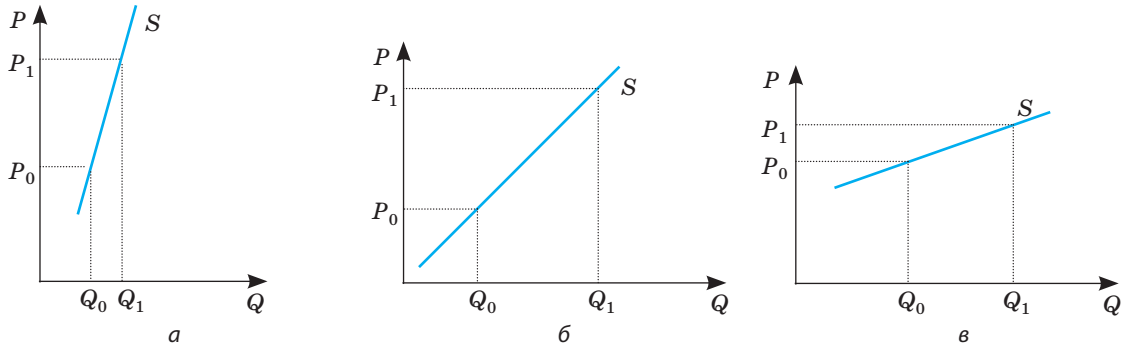

Мал. 7. Нееластична (а), пропозиція одиничної еластичності (б) та еластична пропозиція (в)

Чим гнучкішу технологію використовують для виробництва товарів, тим легше при зміні ціни перейти від виробництва одного товару до виробництва іншого. І навпаки, чим жорсткіша технологія, тим менша еластичність величини пропозиції товару за його ціною.

Серед чинників, які впливають на еластичність пропозиції, слід також відзначити можливості та вартість зберігання готового товару. Для товарів, що швидко псуються, або для яких потрібні специфічні умови зберігання, еластичність пропозиції буде меншою, ніж для товарів довгострокового зберігання.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

1. Функція попиту на товар представлена рівнянням $Q_D = 500 - 2P$, а функція пропозиції — $Q_S = 4P - 40$. Визначте: 1) параметри рівноваги на цьому ринку; 2) цінову еластичність пропозиції в точці рівноваги.

Розв'язання.

1) Оскільки в точці рівноваги $Q_D = Q_S$, а $P_D = P_S$, то $500 - 2P = 4P - 40$. Звідси рівноважна ціна $P_E = 90$. Підставивши цю ціну в одне з рівнянь, отримаємо рівноважну кількість $Q_E = 320$.

2) Цінову еластичність пропозиції в точці рівноваги визначаємо за формулою точкової еластичності, підставивши замість Q_1 будь-яке його значення, виражене функцією $Q_S = 4P - 40$, а замість P_0 і Q_0 — відповідні параметри рівноваги.

$$E_P^S = \frac{Q_1 - Q_0}{Q_1 + Q_0} \cdot \frac{P_1 + P_0}{P_1 - P_0} = \frac{4P - 40 - 320}{320} \cdot \frac{90}{P - 90} =$$

$$= \frac{4(P - 90)}{320} \cdot \frac{90}{P - 90} = 1{,}125.$$

Або інакше: $E_P^S = d\frac{P_0}{Q_0} = 4\frac{90}{320} = 1{,}125$.

Оскільки в обох варіантах $E_P^S > 1$, то пропозиція в точці рівноваги еластична.

2. Продукція на ринку продається трьома виробниками, функції пропозиції яких: $Q_{S1} = P - 10$; $Q_{S2} = 2P - 10$; $Q_{S3} = 3P - 21$. Визначте галузеву цінову еластичність пропозиції, якщо ціна дорівнює: 1) 8 грн; 2) 15 грн.

Розв'язання.

1) Якщо на ринку буде встановлена ціна, яка дорівнює 8 грн, то очевидно, що перший виробник не постачатиме продукцію на ринок. Галузева пропозиція за цієї умови $Q_{S\text{галузі}} = Q_{S2} + Q_{S3} = 2P - 10 + 3P - 21 = 5P - 31$. За ціною 8 грн $Q_{S\text{галузі}} = 5 \cdot 8 - 31 = 9$. Цінова еластичність пропозиції становить $E_P^S = 5\frac{8}{9} = 4{,}44 > 1$, отже, пропозиція еластична.

2) За умови встановлення ціни 15 грн усі три виробника представлять продукцію на ринок. Галузева пропозиція за цієї умови $Q_{S\text{галузі}} = Q_{S1} + Q_{S2} + Q_{S3} = P - 10 + 2P - 10 + 3P - 21 = 6P - 41$. За ціною 15 грн $Q_{S\text{галузі}} = 6 \cdot 15 - 41 = 49$. Цінова еластичність пропозиції становить $E_P^S = 6\frac{15}{49} = 1{,}84 > 1$, отже, пропозиція еластична.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Чи може бути коефіцієнт цінової еластичності пропозиції від'ємним?
2. Чим короткостроковий період діяльності фірми відрізняється від довгострокового?
3. Коефіцієнт точкової еластичності пропозиції товару А становить 1,2. Ціна товару за останній період підвищилася з 80 до 85 грн. Визначте зміну обсягу пропозиції цього товару.
4. Відомо, що функція пропозиції лінійна. Якщо ціна на товар становить 50 грн, величина пропозиції дорівнює 90, а за ціною 20 грн — 30. Запишіть функцію пропозиції та визначте коефіцієнт еластичності пропозиції за ціною 30 грн.
5. Функція пропозиції задана рівнянням $Q_S = 5P - 20$. Визначте, за якою ціною коефіцієнт еластичності пропозиції дорівнює 2.

§ 46. Урахування еластичності при ціноутворенні, формуванні податкової системи та організації торговельних відносин з іншими країнами

Теорія еластичності має важливе значення для всіх суб'єктів економіки. Перш за все однією зі сфер її практичного застосування є визначення цінової стратегії продавців. Цінова еластичність попиту на товар є дуже важливою для підприємців. Вони враховують її, відповідаючи на питання: яку ціну призначити на товар, щоб отримати найбільший виторг, чи варто її знижувати або підвищувати. Якщо попит на товар еластичний, ціна й виторг змінюються у протилежних напрямках, якщо попит нееластичний, виторг і ціна змінюються в одному напрямку. У випадку одиничної еластичності видатки покупців і виторг продавців не змінюються зі зміною ціни. Тобто підвищення ціни товару, а отже, і виторгу продавців вигідне в умовах нееластичного попиту на товар і, навпаки, призведе до втрат при еластичному попиті.

Проте виторг продавців, з іншого боку, є видатками покупців, тому зв'язок між показником еластичності та зміною видатків становить інтерес і для покупців.

Ще один важливий аспект застосування теорії еластичності — визначення наслідків державного втручання в ціноутворення. Встановлення державою цін «стелі» і цін «підлоги» призводить до виникнення відповідно дефіциту товару або його надлишку. Регулювання їхньої величини прямо залежить від еластичності попиту та пропозиції. Чим менш еластичними є попит і пропозиція, тим меншими будуть розміри дефіциту й надлишку, і навпаки.

Важливою сферою застосування концепції еластичності є політика оподаткування. Непрямі податки, які включають у ціну товару, — важливе джерело доходів державного бюджету. Введення додаткового податку призводить до зменшення пропозиції та розподілу податкового тягаря між виробниками й споживачами. Пропорція, у якій розподіляється цей тягар, також залежить від еластичності попиту й пропозиції. Покажемо ситуацію графічно.

Якщо уряд вводить податок у розмірі t на кожну одиницю товару, то на ринку цього товару рівновага E_0 переміщується в E_1, за якої продається товару вже не Q_0, а Q_1 (мал. 8). Площа фігури $P_1E_1BP_B$ являє собою загальну суму податкових надходжень до бюджету від нового обсягу продажу Q_1. Лінія, яка відповідає початковій рівноважній ціні, поділяє ці податкові надходження на дві частини. Одна з них, площа фігури $P_1E_1AP_0$, — це част-

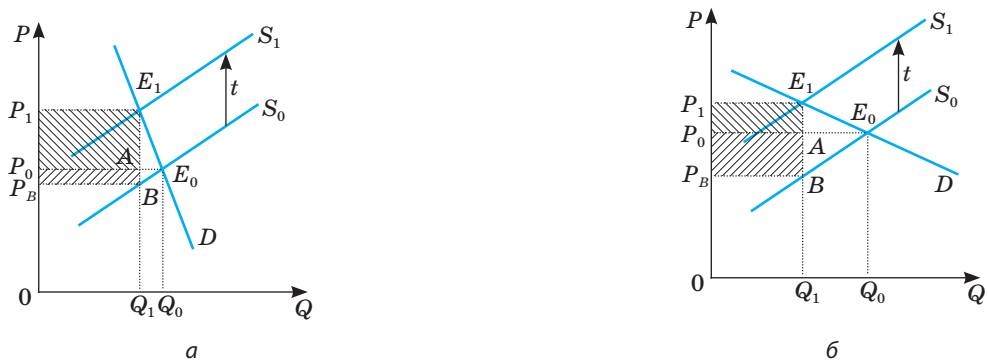

Мал. 8. Розподіл податкового тягаря між виробниками й споживачами в умовах нееластичного (*а*) та еластичного (*б*) попиту

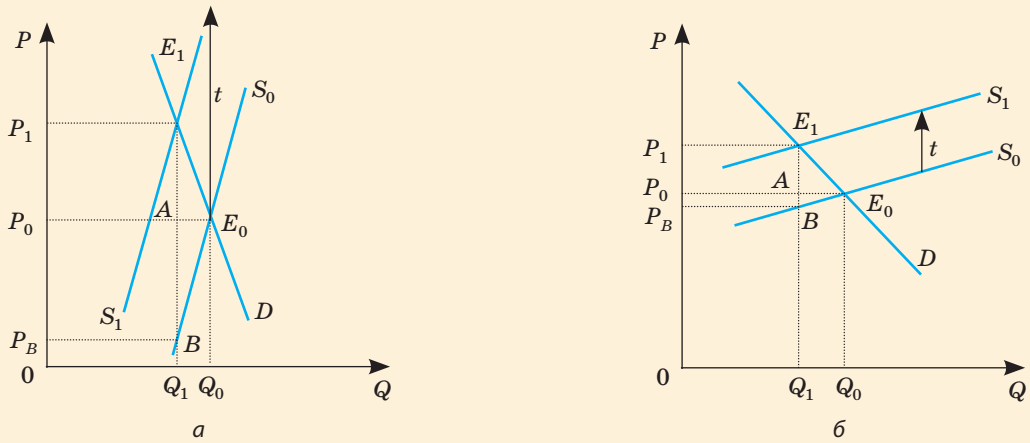

Мал. 9. Розподіл податкового тягаря між виробниками й споживачами в умовах нееластичної (*а*) та еластичної (*б*) пропозиції

ка податку, яка сплачується споживачами, інша, площа фігури P_0ABP_B, — це частка податку, яка сплачується виробниками. Трикутник E_1E_0B являє собою втрати суспільства від введення податку.

Очевидно, що основна частина податкового тягаря лягає на плечі споживачів, якщо попит на товар нееластичний (мал. 8, *а*), і на плечі виробників, якщо попит на товар еластичний (мал. 8, *б*).

Розподіл податкового тягаря залежить також від еластичності пропозиції (мал. 9).

Якщо звернути увагу на графік, то, безумовно, основна частина податкового тягаря лягає на плечі споживачів в умовах еластичної пропозиції (мал. 9, *б*) і зменшується в умовах нееластичної пропозиції (мал. 9, *а*).

Держава, приймаючи рішення про введення податку, вирішує важливе питання: за рахунок чиїх додаткових виплат буде поповнюватися бюджет. Споживачі найбільшу частину податкового тягаря несуть за умови нееластичного попиту й еластичної пропозиції, а виробники, навпаки, — за умови еластичного попиту та нееластичної пропозиції. В умовах існування абсолютно еластичного попиту весь податковий тягар сплачують виробники, а в умовах абсолютно нееластичного попиту — споживачі.

Теорію еластичності широко використовують для досягнення основних цілей: регулювання зовнішніх відносин, співвідношення експорту-імпорту, поповнення державного бюджету за рахунок зовнішньої торгівлі. Це насамперед стосується політики держави в обмеженні імпорту (ввезення закордонних товарів на територію країни). Що еластичніший попит на імпортний товар на внутрішньому ринку, то більше шансів, що введення урядом обмежень зумовить скорочення імпорту. І, навпаки, що менш еластичним є попит, то більше буде поповнюватися державний бюджет. До того ж, якщо цінова еластичність попиту на товар на внутрішньому ринку нижча, ніж на зовнішньому, це дозволяє фірмам, що мають відносно монопольне становище на внутрішньому ринку, продавати свої товари за більш високими цінами, ніж на зовнішньому ринку, де попит більш еластичний і де конкуренція вища.

Еластичність попиту за доходом полегшує прогнозування того, які саме галузі мають шанс на процвітання й розширення, а на які в майбутньому чекають застій і скорочення виробництва. Висока додатна еластичність за доходом означає, що внесок конкретної галузі в економічне зростання буде більший, ніж її частка у структурі економіки. Невеликий додатний або від'ємний коефіцієнт указує на перспективу скорочення виробництва в галузі.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Функція попиту на товар представлена рівнянням $Q_D = 500 - 2P$, а функція пропозиції — $Q_S = 4P - 40$. Уряд вводить додатковий податок на виробництво цього товару в розмірі 12 грн на одиницю продукції. Визначте: 1) параметри нової рівноваги після введення податку; 2) суму податкових надходжень до державного бюджету; 3) величину податкового тягаря, яку несуть покупці й продавці.

Розв'язання. 1) Оскільки в точці рівноваги $Q_D = Q_S$, а $P_D = P_S$, то $500 - 2P = 4P - 40$. Звідси початкова рівноважна ціна $P_E = 90$. Підставивши цю ціну в одне з рівнянь, отримаємо початкову рівноважну кількість $Q_E = 320$.

Введення податку призведе до зменшення пропозиції товару та зростання ціни на нього. Це означає, що зміниться функція пропозиції, а функція попиту залишиться незмінною. Початкова ціна для кожного обсягу пропозиції нижча за нову на 12 грн, тобто $P = P_1 - 12$. Підставивши її в рівняння пропозиції, отримаємо нове: $Q_{S_1} = 4(P_1 - 12) - 40 = 4P_1 - 88$. Якщо в точці нової рівноваги $Q_D = Q_{S_1}$, а $P_D = P_{S_1}$, то $500 - 2P_1 = 4P_1 - 88$. Звідси нова рівноважна ціна $P_{E_1} = 98$. Підставивши цю ціну в одне з рівнянь, отримаємо рівноважну кількість $Q_{E_1} = 304$.

Схематично ситуація на ринку цього товару має вигляд, як, наприклад, на мал. 9, *б*.

2) Суму податкових надходжень до державного бюджету обчислюють як добуток суми податку та рівноважної кількості товару (площа прямокутника $P_1E_1BP_B$ на мал. 9):

$$T = S_{P_1E_1BPB} = t \cdot Q_1 = 12 \cdot 304 = 3648 \text{ грн.}$$

3) Величину податкового тягаря, який несуть споживачі, обчислюють як площу прямокутника $P_1E_1AP_0$, і вона становить $(P_1 - P_0) \cdot Q_1 = (98 - 90) \cdot 304 = 2432$ грн. Величина податкового тягаря, який несуть продавці, — це різниця між сумою податкових надходжень і сумою оподаткування споживачів: $3648 - 2432 = 1216$ грн.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте напрямки застосування теорії еластичності.
2. Визначте теоретично та покажіть графічно частину податкового тягаря, який несуть споживачі й виробники.
3. Функція попиту на товар представлена рівнянням $Q_D = 60 - 4P$, а функція пропозиції — $Q_S = 6P - 40$. Уряд вводить додатковий податок на виробництво цього товару в розмірі 2 грн на одиницю продукції. Визначте: 1) параметри нової рівноваги після введення податку; 2) суму податкових надходжень до держбюджету; 3) величину податкового тягаря, який несуть покупці й продавці. Ситуацію проілюструйте графічно.

ПРАКТИЧНА РОБОТА

Оцінювання еластичності попиту за ціною для конкретного товару

МЕТА:

- засвоїти поняття: еластичність, цінова еластичність попиту, точкова еластичність попиту, дугова еластичність попиту;
- навчитися визначати стратегію поведінки фірми за допомогою коефіцієнтів еластичності попиту.

ХІД РОБОТИ

1. Чи мали ви справу з еластичними речами? У чому полягає їхня особливість? Якщо необхідно було б замінити слово «еластичність» іншим, то яке, на вашу думку, підійшло б найкраще?
2. Складіть визначення цінової еластичності попиту, правильно вказавши послідовність слів, позначених цифрами.
   Цінова еластичність попиту — ...

1	ціни
2	це чутливість
3	товару
4	до зміни
5	споживачів

3. За наведеними нижче даними в таблиці визначте значення коефіцієнта еластичності за ціною в точці (точкову еластичність попиту). Оскільки функція попиту лінійна, то скористайтеся формулою $E_P^D = -b\dfrac{P_0}{Q_0}$, де b — коефіцієнт при P у формулі попиту. Визначте характер еластичності попиту.

Функція попиту	P_0	Q_0	E_P^D	Характер еластичності попиту
$Q_D = 20 - 2P$	5			
$Q_D = 20 - P$		17		
$Q_D = 20 - 4P$	4			

4. У таблиці подано шкалу попиту на квитки на вистави молодіжної театральної студії.

Ціна одного квитка	Обсяг попиту	Цінова еластичність попиту	Характер еластичності попиту	Виторг виробника
140	0			
120	20			
100	40			
80	60			
60	80			
40	100			
20	120			
0	140			

Використовуючи наведені дані, виконайте завдання.

1) Побудуйте графік попиту на театральні квитки.

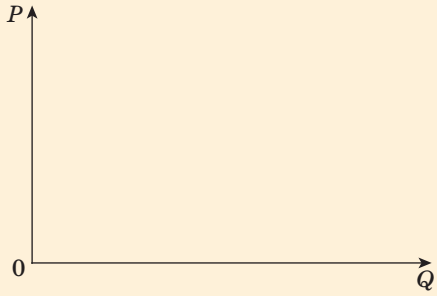

2) Визначте цінову еластичність попиту та занесіть отримані результати в таблицю. Зверніть увагу на те, що зниження ціни на кожному кроці відбувається на значну величину, яка перевищує 10 %. Тому коефіцієнт цінової еластичності попиту на всіх ділянках графіку попиту необхідно визначати за формулою дугової еластичності: ($E_P^D = \frac{Q_1 - Q_0}{Q_0 + Q_1} \cdot \frac{P_0 + P_1}{P_1 - P_0}$).

3) Визначте характер еластичності попиту та запишіть дані в таблицю.

4) Покажіть на графіку попиту область еластичного й нееластичного попиту, а також попит одиничної еластичності.

5) Обчисліть величину виторгу продавців та занесіть дані в таблицю.

6) Побудуйте графік загального виторгу продавців, відклавши по горизонтальній осі кількість білетів, а по вертикальній осі — величину виторгу (TR).

7) Зіставте обидва отримані графіки, проаналізуйте залежність між зміною ціни (збільшення, зменшення) та виторгу (збільшення, зменшення) за різного характеру еластичності попиту. Висновки запишіть у таблицю.

Зміна ціни	Характер еластичності попиту	Виторг

8) Якщо припустити, що всі квитки продають за однаковою ціною незалежно від місця, а театральна зала вміщує 100 глядачів, то яку кількість білетів ви б порадили продати молодіжній студії? Чому?

5. Зробіть висновки.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Коефіцієнт еластичності попиту за доходом показує чутливість
А доходу до зміни ціни товару
Б попиту до зміни ціни товару
В попиту до зміни пропозиції
Г попиту до зміни доходу споживачів

2. Якщо коефіцієнт еластичності попиту за доходом більше одиниці, то цей товар
А є товаром-комплементом
Б є товаром-субститутом
В є нормальним товаром
Г є товаром нижчої категорії

3. Після підвищення ціни на певний товар виторг продавців виріс. Це свідчить, що попит на цей товар
А еластичний
Б нееластичний
В одиничної еластичності
Г абсолютно еластичний

4. Якщо після підвищення ціни на товар А попит на товар В підвищився, то це означає, що
А товари А і В є товарами-комплементами
Б товари А і В є товарами-субститутами
В коефіцієнт перехресної еластичності попиту буде додатним
Г правильні відповіді Б і В

5. Яке з тверджень є правильним?
А переважна частина податкового тягаря ляже на плечі споживачів, якщо і попит, і пропозиція певного товару будуть еластичними
Б переважна частина податкового тягаря ляже на плечі споживачів, якщо і попит, і пропозиція певного товару будуть нееластичними
В переважна частина податкового тягаря ляже на плечі споживачів, якщо попит на товар буде еластичним, а пропозиція цього товару — нееластичною
Г переважна частина податкового тягаря ляже на плечі споживачів, якщо попит на товар буде нееластичним, а пропозиція цього товару — еластичною

6. Що з переліченого НЕ впливає на цінову еластичність попиту?
А важливість товару для споживача
Б наявність часу для прийняття рішення
В статево-вікова структура суспільства
Г наявність товарів-субститутів

7. Яке з тверджень є помилковим?
А попит є еластичним, якщо незначні зміни ціни призводять до значних змін обсягів продажу товару
Б якщо коефіцієнт еластичності попиту на товар за доходом додатний, то цей товар є нормальним
В для товарів-комплементів коефіцієнт перехресної еластичності є величиною від'ємною
Г для збільшення доходів державного бюджету держава вводить додаткові податки на продукцію, яка має еластичний попит

8. Якщо при підвищенні ціни із 16 до 18 грн обсяги пропозиції продукції зросли від 650 до 800 шт., то це свідчить, що пропозиція
А еластична
Б нееластична
В одиничної еластичності
Г розглядається в короткостроковому періоді

9. Функцію попиту задано рівнянням $Q_D = 30 - 2P$. Рівновага на ринку встановлюється при $P = 8$ та $Q = 14$. Це свідчить, що в точці рівноваги
А попит еластичний
Б попит нееластичний
В попит одиничної еластичності
Г еластичність попиту визначити неможливо

10. Якщо при підвищенні ціни із 6 до 8 грн обсяги продажу продукції зменшилися від 350 до 300 шт., то це свідчить, що
А попит на продукцію еластичний, коефіцієнт цінової еластичності попиту 0,54
Б попит на продукцію нееластичний, коефіцієнт цінової еластичності попиту 0,54
В попит на продукцію має одиничну еластичність
Г попит на продукцію нееластичний, коефіцієнт цінової еластичності попиту 0,85

11. Установіть відповідність між значеннями коефіцієнтів цінової еластичності та видами еластичності попиту або пропозиції.

1	$E_P^D = \lvert -2 \rvert$	**А** Еластична пропозиція
2	$E_P^D = \lvert -0{,}8 \rvert$	**Б** Нееластична пропозиція
3	$E_P^S = 4$	**В** Одинично еластична пропозиція
4	$E_P^S = 0{,}9$	**Г** Еластичний попит
		Д Нееластичний попит

12. Установіть відповідність між змінами та характером товарів.

1	Після зростання доходу на 15 % обсяг попиту на товар зріс на 6 %	**А** Товари А і В — товари-субститути
2	Після зростання доходу на 10 % обсяг попиту на товар зменшився на 2 %	**Б** Товари А і В — товари-комплементи
3	Після підвищення ціни на товар А на 6 % обсяг попиту на товар В зріс на 4 %	**В** Товар нижчої якості
4	Після зниження ціни на товар А на 2 % обсяг попиту на товар В зріс на 3 %	**Г** Нормальний товар
		Д Нормальний товар, предмет розкоші

УЗАГАЛЬНЮЄМО ЗНАННЯ

1. Після підвищення ціни пшениці з 80 до 120 грн за 1 ц обсяг попиту на неї впав зі 120 до 100 ц. Визначте коефіцієнт дугової еластичності попиту.
2. Функція попиту на певний товар має вигляд $Q_D = 140 - 2P$, а функція пропозиції — $Q_S = 4P - 40$.
   1) Визначте параметри ринкової рівноваги.
   2) Обчисліть коефіцієнт цінової еластичності попиту й пропозиції в точці рівноваги.
3. Функція попиту на телевізори представлена формулою $Q_D = 5230 - 2P$, а функція пропозиції — $Q_S = 3P - 2620$. Визначте: 1) параметри ринкової рівноваги; 2) параметри нової рівноваги після рішення уряду про введення додаткового податку на виробництво телевізорів у розмірі 20 % від ціни товару, який сплачуватиме виробник; 3) суму податку, який надійшов до державного бюджету; 4) частку податку, яку сплатили покупці. Кожний пункт проілюструйте графічно.
4. Відомо, що функції попиту і пропозиції лінійні. Функція пропозиції $Q_S = 4P - 80$. Надлишок споживача на 20 % менший, ніж надлишок виробника. Ринкова рівновага встановилася за $Q_0 = 200$. Визначте:
   1) функцію попиту;
   2) зміни надлишків споживача й виробника та їх наслідки для суспільства, якщо на ринку буде встановлено ціну 80 грош. од.;
   3) коефіцієнти еластичності попиту й пропозиції в точці рівноваги.

   Проілюструйте розглянуту ситуацію графічно.
5. Визначте характер товару, якщо зростання доходу споживача із 600 до 820 грн спричинило збільшення споживання цього товару з 15 до 18 одиниць.
6. Функція попиту має вигляд $Q_D = 36 - 2P$. Визначте ціну, за встановлення якої цінова еластичність попиту становить 0,8.
7. Визначте коефіцієнт перехресної еластичності й характер товарів, якщо внаслідок зростання ціни на товар А зі 45 до 58 грн продаж товару В зменшився від 10 500 до 10 200 одиниць.

ТЕМА 11. РИНКОВА СТРУКТУРА: ОСОБЛИВОСТІ РІЗНИХ РИНКІВ

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЮ ТЕМУ, ВИ НАВЧИТЕСЬ:

- **розрізняти** спільні риси та особливості формування попиту і пропозиції на ринках ресурсів;
- **наводити приклади** об'єктів продажу на окремих ринках праці, капіталу, фондовому ринку, ринку землі та інформації;
- **будувати** криві попиту і пропозиції для окремого ресурсного ринку.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що являє собою ринок?
2. Що таке попит і пропозиція? Який вигляд мають криві попиту і пропозиції?
3. Як встановлюється ринкова рівновага?
4. У чому полягає різниця між прямими (споживчими) та непрямими (інвестиційними) економічними благами?

§ 47. Ринок товарів та послуг. Суб'єкти ринку та його організація. Форми сучасної торгівлі

Ринкові відносини пов'язують економічну систему суспільства в єдине ціле. Економічна роль ринку полягає не лише в організації грошового та товарного обігів, але й у забезпеченні життєдіяльності сучасної економічної системи. Ринок є важливим елементом організації господарського механізму, він здійснює практичну перевірку економічних рішень держави, оцінює результати господарювання.

Національний ринок — це сукупність соціально-економічних відносин, що виникають у сфері обміну внаслідок купівлі-продажу товарів, послуг, капіталу, землі, робочої сили.

Оскільки різноманітним є об'єкт купівлі-продажу, сучасний національний ринок характеризується складною структурою. Елементами національного ринку є такі ринки: предметів споживання; засобів виробництва; платних послуг; робочої сили; капіталів; валюти; грошей; цінних паперів; науково-технічних розробок та інформації; нерухомості; землі.

Деякі з названих основних структурних елементів ринку можуть бути об'єднані в більші підсистеми, наприклад ринки предметів споживання та послуг формують споживчий ринок. Останній разом із ринками засобів виробництва, а також науково-технічних розробок та інформації утворюють товарний ринок. Фінансовий ринок складається з ринку капіталів, цінних паперів, грошей, валюти, кредитів. З іншого боку, можна виділити більш «вузькі» конкретні ринки — ринки окремих товарних груп. Так, наприклад, у межах ринку засобів виробництва можна виділити ринок деревини, ринок палива, ринок металів тощо. А в межах споживчого ринку — ринок побутової техніки, ринок одягу, ринок кондитерських виробів тощо.

Національний ринок можна визначити як сукупність окремих сегментних ринків у їхній взаємодії та залежності, оскільки зміни ситуації на одних ринках викликають зміни на інших.

Суб'єктами національного ринку є всі макроекономічні суб'єкти: домашні господарства, фірми (підприємства), держава, закордонний сектор. Саме вони виступають як покупцями, так і продавцями різноманітних благ.

Домогосподарства, з одного боку, формують споживчий попит на ринку товарів та послуг. З іншого боку, вони як власники певних економічних ресурсів пропонують їх на ринках ресурсів.

Фірми (підприємства) формують інвестиційний попит на ринку ресурсів. Фірми є й основними постачальниками готової продукції.

Держава також купує продукцію, яку виготовляють у приватному секторі, несе видатки на виробництво суспільних благ і здійснення державних інвестицій.

Оскільки сучасні економічні системи є відкритими, то закордонний сектор не лише купує наші національні блага (а отже, наша країна їх експортує), але й продає свої блага на ринку нашої країни (це свідчить, що наша країна їх імпортує).

У результаті взаємодії попиту і пропозиції на кожному зі складових національного ринку формується певна ціна блага.

Центральне місце у структурі національного ринку посідає ринок товарів та послуг. ***Ринок товарів та платних послуг*** являє собою систему економічних відносин між покупцями та продавцями з приводу рухів товарів та послуг, які задовольняють споживчий та інвестиційний попит суб'єктів національного ринку.

Суб'єктами ринкових відносин можуть бути як фізичні, так і юридичні особи.

Окремі особи або домогосподарства формують споживчий попит — платоспроможний попит на:

- товари тривалого користування (довгострокові предмети побуту, засоби виробництва тощо);
- товари поточного споживання (одяг, продукти харчування тощо);
- послуги (комунальні послуги, охорона здоров'я, освіта тощо).

Товари та послуги надають різноманітні виробники цих благ. Причому основна маса продукції надходить до споживачів через посередників.

На ринку засобів виробництва фірми формують інвестиційний попит — попит підприємців для:

- відновлення зношеного капіталу;
- збільшення реального капіталу.

Таким чином, інвестиційний попит зумовлює витрати підприємств на нові засоби виробництва, приріст товарних запасів, а також інвестиції не лише фірм, а й домогосподарств у нове житло.

Покупцями та продавцями на ринку засобів виробництва можуть бути й інші економічні суб'єкти, зокрема держава, закордонний сектор, посередницькі організації.

Попит на фактори виробництва відрізняється від попиту на споживчі товари. Споживчий попит є прямим, безпосереднім або природним, оскільки націлений на прямі блага, які безпосередньо задовольняють потреби споживачів. Попит же на фактори виробництва є вторинним, похідним, бо націлений на непрямі блага, які необхідні для створення прямих благ, а тому залежить від попиту на готові товари та послуги. Це свідчить, що попит на фактори виробництва виникає лише тоді, коли виникає попит на кінцеві споживчі товари та послуги. Наприклад, за сучасних умов практично зник попит на рахівниці (оскільки є калькулятори), а отже, зник і попит на працівників, які виготовляли це благо. До того ж попит на фактори виробництва залежить від продуктивності цього фактора. Зрозуміло, що попит на більш родючі землі буде більший, ніж на менш родючі. І ще одна відмінність полягає в тому, що споживчий попит є гнучкішим, еластичнішим, ніж попит на фактори виробництва. Для виробництва кінцевих споживчих товарів необхідні і сировина, і праця людей, і техніка. Причому необхідні вони всі разом. Зрозуміло, що певні пропорції їх поєднання (технології) можна змінювати внаслідок зміни ситуації на ринках окремих ресурсів, а отже, і їхніх цін. Таким чином, попит на фактори виробництва є взаємозалежним. Більш високі ціни на техніку можуть призвести до збільшення попиту на робочу силу, яка може якимось чином замінити її.

Існують відмінності і в пропозиції. Пропозиція на ринку факторів виробництва залежить від специфіки кожного з них. Ця специфіка, у свою чергу, зумовлена обмеженістю економічних ресурсів, їхньою рідкістю. Причому еластичність пропозиції факторів виробництва може бути різною, що залежить від можливості їх відтворення у відносно короткий період часу. Чим більша можливість поновити фактор виробництва, тим еластичніша його пропозиція. Так, наприклад, еластичність

пропозиції інструментів, техніки вища, ніж еластичність кам'яного вугілля.

Основним механізмом ринку товарів і послуг є торгівля. Це така господарська діяльність, яка спрямована на організацію та здійснення продажу благ. За територіальною ознакою розрізняють внутрішню і зовнішню торгівлю, за стадіями товарообігу — оптову й роздрібну торгівлю. Зовнішня торгівля може чинити значний вплив на рівень внутрішнього (національного) виробництва і споживання, оскільки сприяє більш ефективному використанню як внутрішніх ресурсів, так і ресурсів, що належать іншим країнам. При внутрішній торгівлі товар не виходить за межі країни, а при зовнішній — відбувається вивезення товару в інші країни (експорт) або його ввезення з-за кордону (імпорт).

Оптова торгівля виступає як посередницька торгівля між промисловцями й торговцями, а також між власне торговцями, тобто це організація та продаж товарів для виробничого використання або подальшого перепродажу. В оптовій торгівлі відбувається реалізація великих партій товару, які надходять до сфери обігу для подальшого розподілу та просування їх до покупця. Вона обслуговує насамперед обіг засобів виробництва між підприємцями, що виробляють і споживають їх, а також обіг предметів споживання між промисловими підприємцями та роздрібними підприємцями — посередниками.

У своєму розвитку оптова торгівля набуває різних форм. Найдавніша — ярмаркова торгівля, що здійснюється у визначені дні чи періоди року в загальновідомих місцях.

Із розвитком товарного обігу на зміну тимчасовим ярмаркам прийшли постійні оптові ринки — товарні біржі. Однією із форм ярмарково-біржової торгівлі є аукціони.

Роздрібна торгівля — це продаж товарів безпосередньо кінцевим споживачам поштучно для їх власного некомерційного використання.

Повноправним конкурентом традиційним способам продажу товарів за сучасних умов стає електронна торгівля. Її появі сприяв інтенсивний розвиток інформаційно-комп'ютерних технологій, електронної техніки й сучасних засобів телекомунікаційного зв'язку. ***Електронна торгівля*** — організація процесу товарно-грошового обміну у формі купівлі-продажу на базі електронних технологій у віртуальному режимі. Електронна торгівля не тільки розвивається швидкими темпами, але й широкомасштабно охоплює дедалі більше нових операцій та процесів. Сьогодні в мережі Інтернет існує дуже багато віртуальних магазинів, що пропонують широкий вибір найрізноманітніших товарів (наприклад *rozetka.com.ua*).

Серед особливостей електронної торгівлі можна виділити такі:

- *Віртуальність* — відсутність особистого контакту між фізичними особами — суб'єктами процесу купівлі-продажу, тобто здійснення торгівлі в режимі онлайн. Це обумовлює економію часу, можливість порівняння різних моделей та їхніх цін, зручність придбання.
- *Інтерактивність* — здатність взаємодіяти завдяки доступному інформаційному обміну, німому діалогу, використання різноманітних способів оплати.
- *Глобальність* — можливість здійснення купівлі-продажу без часових, просторових, адміністративних, соціально-демографічних, асортиментно-товарних обмежень.
- *Динамічність та гнучкість* — спроможність онлайн-торгівлі до оперативних змін асортименту, ціни, опису характеристик товарів та пристосування до нових умов і потреб.
- *Ефективність* — спроможність забезпечити прибуток, скоротити витрати на інфраструктуру, отримати інші економічні вигоди, а також соціальний ефект.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте відмінності споживчого та інвестиційного попиту.
2. З'ясуйте особливості пропозиції споживчих та інвестиційних благ.
3. Дайте характеристику оптової та роздрібної торгівлі.
4. Наведіть приклади участі ваших близьких в електронній торгівлі.

§ 48. Ринок праці. Працівник та роботодавець як суб'єкти ринку. Їхні права та зобов'язання. Що визначає попит і пропозицію на ринку праці

Ринок праці, або ринок робочої сили, являє собою систему соціально-економічних відносин між його суб'єктами з приводу купівлі-продажу праці найманих робітників за цінами, що складаються під впливом співвідношення попиту та пропозиції робочої сили.

Суб'єктами ринку праці виступають працедавці та наймані робітники. Об'єктами ринку робочої сили є якість праці та умови найму на роботу.

Працедавці — колективні та індивідуальні підприємці — створюють робочі місця й забезпечують зайнятість населення для досягнення результатів підприємницької діяльності. Вони зацікавлені в реалізації своїх цілей, тому потребують чіткого й неухильного виконання працівниками своїх трудових функцій. Підприємці під свою відповідальність приймають необхідні кадрові рішення — підбір, розстановку та звільнення персоналу. Права й обов'язки працедавців обумовлені гарантіями прав громадян на працю та правами працюючих найманих робітників, прописаних у законах трудового права, прийнятих відповідно до Конституції України та Кодексу законів про працю. Так, наприклад, роботодавцям заборонено необґрунтовано відмовляти в прийомі на роботу або встановлювати прямі чи непрямі переваги при прийомі на роботу залежно від статі, раси, національності, мови, соціального походження, місця проживання, релігійних переконань, належності до громадських організацій.

Обов'язки найманого працівника виникають на основі трудового договору чи контракту з роботодавцем. Працівник зобов'язаний виконувати роботу за певною спеціальністю, кваліфікацією чи посадою, підкорятися правилам внутрішнього трудового розпорядку, розпорядженням керівників різних рівнів, виконувати вимоги установчих та інших внутрішніх документів організації, дотримуватися трудової дисципліни. Наймані працівники зацікавлені в наданні безпечних умов праці й поліпшенні соціальних гарантій.

Функціонування ринку праці й необхідно для того, щоб підтримувати баланс інтересів працедавців та робітників.

Ринок праці, як і будь-який інший, має два «кити» — попит та пропозицію.

Під попитом на робочу силу слід розуміти платоспроможну потребу приватних фірм та держави в праці робітників відповідних професій і кваліфікацій. Як і на ринках інших ресурсів, попит на робочу силу є похідним від попиту на готові товари та послуги, для виробництва яких необхідна ця робоча сила. Попит на ринку праці залежить від продуктивності праці робітників і здійснюється з боку працедавців до тих пір, доки їхні витрати на придбання робочої сили (заробітна плата) не перевищуватимуть внесок працівника у вартість створеної продукції.

Під пропозицією робочої сили розуміють здатність до різноманітної та якісної праці, що пропонується для реалізації людиною працездатного віку.

Кожна людина здебільшого сама вирішує, скільки часу вона хотіла б працювати, а скільки — відпочивати. Співвідношення «праця — дозвілля» відображає крива індивідуальної пропозиції праці (мал. 1). Характерний нахил кривої індивідуальної пропозиції праці ілюструє, що підвищення заробітної плати стимулює працівника до праці лише до певного моменту. Протягом цього періоду дозвіллям нехтують заради високого заробітку, накопичується стомленість, діє так званий «ефект заміщення». При досягненні високого матеріального стану людина починає цінувати вільний час і може виділити собі більше часу на дозвілля, тому скорочує пропозицію своєї праці й відмовляється навіть від підвищення заробітної плати. Таким чином спрацьовує «ефект доходу». Специфічний вигляд кривої обумовлений також тим, що чим вища заробітна плата, тим більша

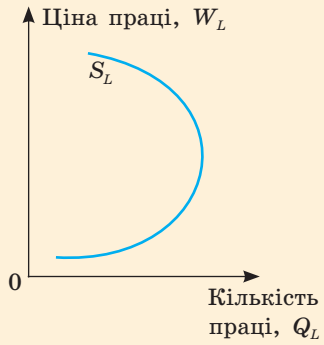

Мал. 1. Індивідуальна пропозиція праці

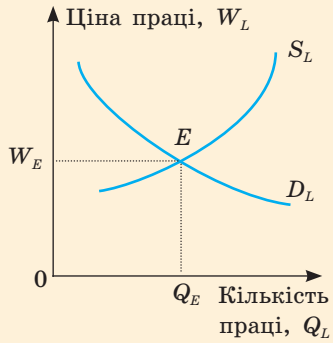

Мал. 2. Ринок праці

відповідальність, важчі й шкідливіші умови праці, рідкісніші талант і хист.

Крива ж ринкової пропозиції праці має звичайний вигляд, оскільки вищі ставки заробітної плати приваблять більшу кількість робітників. Пропозиція робочої сили перебуває під впливом загальної кількості населення, кількості активного працездатного населення, статево-вікової структури суспільства.

Отже, ситуацію на ринку праці можна зобразити графіком (мал. 2).

Перетин кривих попиту і пропозиції означає рівність величини попиту й величини пропозиції праці та встановлення рівноваги на ринку робочої сили, а отже, і формування рівноважної ціни праці або заробітної плати (W_E) та кількості найнятих працівників (Q_L).

Ринок робочої сили є важливою ланкою економічної системи країни, а тому відображає більшість політичних і соціально-економічних процесів, що відбуваються в державі, та фокусує в собі найгостріші проблеми: посилення структурних диспропорцій зайнятості, підвищення рівня безробіття, неконтрольований відплив робочої сили, зміни в якості робочої сили та мотивації праці, зниження якості життя населення тощо. Зазначені процеси свідчать про необхідність державного регулювання ринку праці з метою забезпечення соціальної політики держави, реалізації соціально-економічних прав громадян і, урешті-решт, удосконалення механізму функціонування ринку праці.

Державне регулювання ринку праці — система правових та організаційно-економічних заходів держави щодо забезпечення ефективної зайнятості, нормальних умов праці та раціонального використання робочої сили.

Основні напрямки державного регулювання ринку робочої сили: підготовка та перепідготовка робочої сили належного рівня, стимулювання процесу створення нових робочих місць та збереження наявних, вплив на процес купівлі-продажу робочої сили та її використання, забезпечення процесу відтворення армії безробітних.

Державне регулювання ринку робочої сили відбувається з використанням економічних, правових, адміністративних важелів. Серед економічних методів державного регулювання ринку робочої сили слід виділити такі: безповоротне фінансування підприємств; пільгове оподаткування та кредитування підприємств, що створюють додаткові робочі місця; оптимізація заробітної плати, декларування мінімальної заробітної плати; дотації підприємствам, що створюють центри підготовки та перепідготовки кадрів; укладання державних контрактів про створення додаткових робочих місць; виплата допомоги за безробіття; інвестиції в розвиток людського капіталу; створення нових робочих місць; структурні зсуви в господарській практиці на користь галузей, які здатні залучити в трудову діяльність великі маси незайнятого населення; створення умов для активізації зовнішньоторговельної діяльності; сприяння прискореному розвитку малого бізнесу; стимулювання наукових досліджень тощо. Слід зауважити, що зазначені методи можуть привести як до нової рівноваги на ринку робочої сили (наприклад, пільгове оподаткування підприємств), так і до її порушення (наприклад, підвищення мінімальної заробітної плати).

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Відомо, що попит на мулярів описується функцією $L_D = 16 - 0{,}06W$, де W — денна заробітна плата. Серед мулярів один згодний працювати за умови виплати йому не менше ніж 200 грн за день, два муляри готові стати до роботи не менше ніж за 150 грн, троє — не менше ніж за 100 грн і ще двоє — не менше ніж за 120 грн. Побудуйте криві попиту і пропозиції на ринку мулярів. Охарактеризуйте рівновагу та її зміну, якщо активізується житлове будівництво.

Розв'язання. Крива попиту має лінійний характер, отже, для її побудови достатньо знайти координати двох точок. Наприклад, підставимо в рівняння попиту заробітну плату 200 і 150 грн.

Якщо $W = 200$, то $L_D = 16 - 0{,}06 \cdot 200 = 4$.

Якщо $W = 150$, то $L_D = 16 - 0{,}06 \cdot 150 = 7$.

За допомогою цих даних ми вже можемо побудувати криву попиту.

Для побудови кривої пропозиції мулярів необхідно скласти шкалу пропозиції. Починаємо з нижньої межі. За 100 грн на день згодні працювати 3 муляри, якщо заробітна плата буде 120 грн, вони також погодяться працювати і до них приєднаються ще 2, тобто їх стане 5. За умови виплати робітникам 150 грн на день на роботу погодяться останні 5 і ще 2, тобто їх тепер буде 7. За 200 грн за день раді будуть працювати всі 8 мулярів. Отже, маємо таку шкалу пропозиції:

W	L
100	3
120	5
150	7
200	8

Будуємо графік:

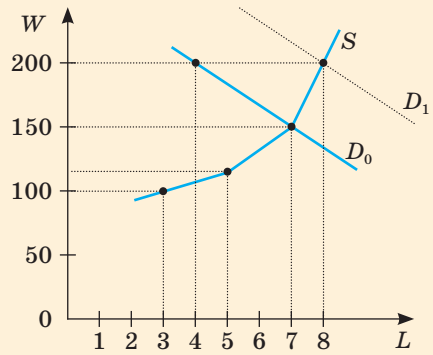

На ринку праці мулярів установиться рівновага за умови виплати робітникам денної заробітної плати 150 грн. При цьому на роботу буде найнято 7 мулярів. Якщо активізується житлове будівництво, попит на мулярів зросте, крива попиту зміститься праворуч, наприклад у положення D_1. Це означатиме підвищення заробітної плати та збільшення зайнятості робітників.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте суб'єкти та об'єкти ринку праці.
2. Обґрунтуйте специфіку попиту й пропозиції на ринку праці.
3. Покажіть схематично та поясніть зміни на ринку праці кондитерів, якщо: 1) знизилися реальні доходи населення; 2) виробництво кондитерських виробів в останні роки є прибутковим; 3) професія кондитера в останні роки стала привабливою для молоді; 4) заробітна плата кондитерів зросла на 20%.
4. Покажіть графічно зміни на ринку робочої сили під впливом посилення державного регулювання: 1) введення пільгового оподаткування підприємств, що створюють нові робочі місця; 2) підвищення мінімальної заробітної плати в країні.
5. На ринку праці попит на робочу силу описується рівнянням $L_D = 200 - 4w$, а пропозиція — $L_S = 80 + 8w$. Визначте: 1) рівноважну погодинну ставку заробітної плати; 2) кількість найнятих на роботу; 3) наслідки встановлення державою мінімальної погодинної ставки заробітної плати на рівні 15 грош. од. Наведіть відповідні графіки.
6. Нехай у деякому регіоні ринок праці характеризується такими умовами. Крива попиту описується рівнянням $L = 4000 - 20W$, а крива пропозиції $L = 2400 + 12W$. Визначте параметри рівноваги ринку праці в ситуації закритої економіки. Як зміняться параметри рівноваги у випадку трудової еміграції на рівні 1200 осіб?
7. Крива попиту на робочу силу описується рівнянням $L = 2200 - 6W$, а крива пропозиції $L = 800 + 10W$. У результаті регулювання мінімальної заробітної плати на ринку виник надлишок робочої сили на рівні 200 осіб. Визначте розмір встановленої мінімальної заробітної плати.

§ 49. Ринок капіталу. Покупці та продавці кредитних ресурсів. Що впливає на попит і пропозицію на ринку капіталу

Оскільки капітал можна розглядати з предметно-функціональної (фізичної) і грошової точки зору, то й ринок капіталу залежно від того, що є об'єктом взаємовідносин між покупцями й продавцями, характеризується як ринок фізичного капіталу та ринок капіталу як кредитного ресурсу.

Капітал як чинник виробництва розглядається як інвестиційні товари (обладнання, споруди, інструмент тощо), тобто те, що створюється людиною, а не є готовим у природі, і використовується в багатьох актах виробництва. У цьому випадку ринок капіталу є складовою частиною ринку факторів виробництва, основними суб'єктами якого є фірми (підприємства) і домогосподарства.

Фізичний капітал може бути придбаний у власність фірм або наданий їм у тимчасове користування. Тому на ринку капіталу в результаті взаємодії попиту та пропозиції встановиться рівноважна ціна в першому випадку як ціна купівлі-продажу, а в другому — як ціна використання у формі регулярних рентних платежів.

Капітал утворюється за рахунок неспожитої частини доходу, тобто за рахунок збережень. Це означає, що ринок капіталів розглядається як ринок кредитних ресурсів. На відміну від грошового ринку, який пов'язаний із придбанням будь-яких товарів і короткостроковими банківськими операціями (терміном до одного року), ринок капіталів націлений на придбання засобів виробництва й обслуговує середньострокові й довгострокові операції банків.

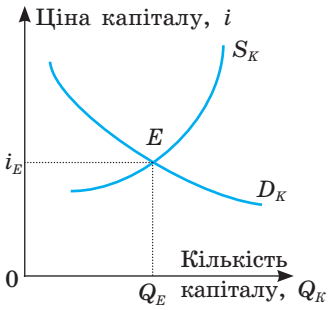

Мал. 3. Ринок капіталу

У цьому випадку виникають економічні відносини між власниками тимчасово вільних грошових коштів і підприємцями, які хочуть реалізувати свої інвестиційні проекти, але не мають власних коштів. Ці відносини називаються кредитними і формуються на принципах повернення, терміновості та платності. Саме завдяки кредитним відносинам відбувається перерозподіл грошових коштів між економічними суб'єктами, підприємствами, галузями, створюються умови для безперервного суспільного відтворення.

Джерелами позичкового капіталу (тимчасово вільних грошових коштів) можуть бути: 1) кошти підприємств, які виникають за рахунок амортизаційних відрахувань, нерозподіленого прибутку, унаслідок незбігу терміну виплати витрат і терміну отримання доходів; 2) грошові заощадження населення; 3) тимчасово вільні грошові кошти держави.

Ціною на цьому ринку виступає відсоток (i), тобто величина доходу, яку обчислюють за певний проміжок часу (за рік) у відсотковому відношенні до величини використовуваного капіталу (мал. 3).

Параметри рівноваги на ринку капіталу можуть змінитися під впливом змін у попиті й пропозиції. Так, крива попиту на капітал може зміститися внаслідок зміни смаків та вподобань споживачів капіталу (бажання придбати фізичний капітал раніше, ніж накопичити для цього гроші); через збільшення чи зменшення граничної продуктивності фізичного капіталу, який купують фірми за позичкові кошти; під впливом інфляційних очікувань; науково-технічного прогресу; змін у податковому законодавстві; змін у доходах; залежно від ступеня визначеності майбутнього тощо. Крива пропозиції капіталу також може змінитися внаслідок змін податкової та кредитно-грошової політики країни; інфляційних очікувань; залежно від фази ділової активності, у якій перебуває економіка (спад чи піднесення).

Отже, ставка позичкового відсотка формується залежно від співвідношення попиту на капітал та його пропозиції. Разом із тим на відсоткові ставки можуть впливати різні чинники залежно від умов повернення кредиту, державного регулювання цього процесу, характеристик позичальника тощо. Наприклад, чим вища можливість, що позичальник не виплатить кредит, тим вища ставка відсотка для компенсування цього ризику; довгострокові внески та довгострокові кредити мають вищу ставку відсотка; чим вища конкуренція на ринку капіталу, тим нижча ставка відсотка тощо.

Дуже близьким до ринку капіталів є **ринок грошей**, механізм, на якому в результаті взаємодії попиту й пропозиції встановлюють рівноважне значення кількості грошей і рівноважну ставку відсотка.

Попит на гроші з боку різноманітних економічних суб'єктів формується завдяки виконанню грошима функцій засобу обігу й засобу нагромадження. Цей загальний попит на гроші перебуває під впливом трьох чинників. Кожному суб'єкту необхідні гроші для оплати різних товарів та послуг. Цей попит називається *трансакційним*, або *попитом на гроші для угод*. Він прямо залежить від кількості товарів та послуг, які виробляють у суспільстві. Кожна людина бажає в будь-який момент мати певну суму грошей на всяк випадок. Це так званий попит на гроші за мотивом обачливості.

З іншого боку, люди можуть зберігати свої кошти не лише у вигляді грошових депозитів у банках, але й в інших активах (цінних паперах, нерухомості тощо). Це так званий *спекулятивний попит*, або попит на гроші для фінансових активів. Він обернено залежить від відсоткової ставки, оскільки чим нижча відсоткова ставка, тим вигідніше тримати гроші не в банках у вигляді депозитів, а вкласти їх в інші фінансові активи.

Грошову пропозицію складають готівкові й безготівкові гроші, що формують грошову масу. Її контролює центральний банк країни, підтримуючи на фіксованому рівні для забезпечення повноцінності грошової маси.

Тим самим ситуацію на ринку грошей можна відобразити на графіку (мал. 4).

Із ринком капіталів і ринком грошей тісно пов'язаний **ринок цінних паперів**, який також формує джерела додаткових коштів. Від попередніх він відрізняється специфічним характером об'єкта ринку. Цінні папери — так званий фіктивний капітал — це одночасно і титул власності, і боргове зобов'язання. Суб'єктами на ринку цінних паперів є продавці, тобто емітенти (ті, хто випускає ці папери) або їхні власники (це можуть бути фінансові посередники) і покупці (будь-яка юридична або фізична особа).

Ринок цінних паперів поділяється на первинний і вторинний. На первинному ринку розміщуються нові випуски (емісія) цінних паперів, емітентами яких є корпорації або державні органи. На вторинному відбувається перепродаж цінних паперів.

Найбільш поширеними цінними паперами є акції та облігації.

Акції — цінний папір, який свідчить про те, що його власник стає співвласником капіталу емітенту й отримує частину доходів від його функціонування у вигляді дивідендів. Гроші ж, які отримує емітент від продажу акцій, стають власністю емітента та використовуються для розвитку акціонерного товариства. Акціонерні товариства можуть бути відкритими й закритими. Акції відкритих акціонерних компаній може придбати будь-яка особа на відкритому ринку, акції ж закритих акціонерних підприємств поширюються лише серед колективу засновників.

Облігації — це цінні папери, які засвідчують факт позики. Емітент облігації стає боржником її покупця. Купівля облігації є своєрідним кредитом на певний строк із виплатою відсотка.

На фондовому ринку формуються попит і пропозиція цінних паперів, визначаються біржові індекси, а також обсяг продажу цінних паперів.

Попит на цінні папери формується під впливом кількості тимчасово вільних грошових коштів і залежить від величини доходу на

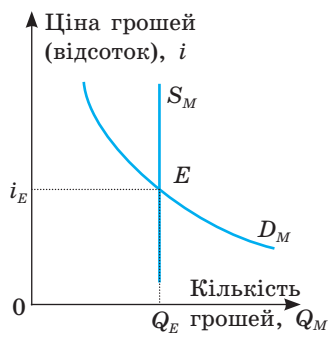

Мал. 4. Ринок грошей

них (дивіденду чи відсотка) та від величини доходу при альтернативному використанні цих коштів (наприклад відсотка на депозит).

Пропозиція цінних паперів залежить від потреби емітентів в інвестиціях.

Розрізняють первинний і вторинний ринки цінних паперів. На первинному ринку здійснюється продаж нових паперів після їх емісії (випуску). На вторинному ринку обертаються раніше випущені акції та облігації, тобто здійснюється їх перепродаж, що обслуговується фондовою біржею. Цінні папери тут купують і продають за курсовою вартістю, яка характеризує пряму залежність її від доходу на цінний папір та обернену залежність від величини позичкового відсотка.

Світовий досвід доводить, що навіть в умовах розвиненої ринкової економіки держава змушена брати на себе багато господарських функцій, у першу чергу пов'язаних зі створенням інвестиційного капіталу. Завдання державного регулювання ринку капіталу полягає в забезпеченні конкурентоспроможності ринків капіталу України шляхом проведення правового, інституційного та технологічного їх реформування. У результаті його виконання будуть суттєво поліпшені умови перетворення вільних грошових коштів юридичних та фізичних осіб на інвестиційний капітал, що забезпечить стабільне економічне зростання, насамперед через інноваційний розвиток економіки. Державі необхідно опікуватися інфраструктурою, мобілізацією ресурсів, визначенням пріоритетів господарського розвитку, забезпеченням пропорцій і взаємозв'язків в економіці.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Попит на гроші для угод становить 20 % вартості загального випуску товарів та послуг у країні. Пропозиція грошей становить 200 млрд дол. Попит на гроші з боку фінансових активів зазначено в таблиці. Визначте рівноважну відсоткову ставку, якщо в країні виготовлено продукції на суму 900 млрд дол.

Відсоткова ставка, %	Попит на гроші з боку фінансових активів, млрд дол.
14	10
13	15
12	20
11	25

Розв'язання. Рівноважна відсоткова ставка може бути визначена за умови відповідності величини попиту на гроші та величини їхньої пропозиції. Величину пропозиції грошей задано в умові.

Щоб знайти величину попиту на гроші, потрібно обчислити загальний попит на гроші за кожного рівня відсоткової ставки як суму трансакційного та спекулятивного попиту. У таблиці наведено дані про спекулятивний попит.

Обчислюємо величину трансакційного попиту:

$$0{,}2 \cdot 900 = 180 \text{ млрд дол.}$$

Отже, отримуємо загальний попит на гроші.

Відсоткова ставка, %	Попит на гроші з боку фінансових активів, млрд дол.	Трансакційний попит на гроші, млрд дол.	Загальний попит на гроші, млрд дол.
14	10	180	190
13	15	180	195
12	20	180	200
11	25	180	205

Як видно з таблиці, величина загального попиту на гроші дорівнює величині їхньої пропозиції (200 млрд дол.), коли ставка відсотка становить 12 %. Це і є рівноважна відсоткова ставка.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте спільні ознаки та відмінності ринку капіталу, грошей та цінних паперів.
2. Визначте джерела позичкового капіталу.
3. Спекулятивний попит на гроші описується рівнянням $M_{D\ сп} = 365 - 25i$, де i — ставка відсотка, %. Грошова пропозиція складає 640 млрд грн. За рік у країні виготовлено товарів та послуг на суму 4800 млрд грн. Грошова маса здійснює протягом року 8 обертів. Визначте параметри рівноваги на ринку грошей.
4. Поясніть відмінності між акцією та облігацією.

§ 50. Ринок землі. Власники та орендарі (покупці) земельних ресурсів. Чинники попиту на землю та її пропозиції

Ще одним специфічним ринком є ринок землі.

Розвиток людського суспільства в усі часи був нерозривно пов'язаний із землею, яка й на сьогодні залишається основою забезпечення населення планети продуктами харчування та джерелом суспільного багатства. Із часу виникнення приватної власності на землю вона стала товаром, що зумовило розвиток ринку землі. Відновлення приватної власності на землю в Україні (із 1992 р.) було основою для укладання цивільно-правових угод щодо земельних ділянок і започаткування ринку землі. Земля є унікальним товаром, оскільки її ціна із часом зростає.

Ринок землі — це система організаційно-правових та економічних відносин, що виникають у процесі перерозподілу земель та прав на них між суб'єктами цього ринку на основі конкурентного попиту й пропозиції, що забезпечує: купівлю-продаж, оренду, заставу тощо земельних ділянок або права на них; визначення вартості землі й визнання її капіталом і товаром; розподіл простору між конкурентними варіантами використання земель та суб'єктами ринку.

Земельні відносини в нашій країні регулює Земельний кодекс. Він визначає зміст права власності на землю та права користування землею, а також форми власності на земельні ділянки.

Право власності на землю — це право володіти, користуватися та розпоряджатися земельними ділянками. Земля в Україні може перебувати в приватній, комунальній та державній власності.

Суб'єктами права власності на землю є:

- громадяни та юридичні особи — на землі приватної власності;
- територіальні громади, які реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування, — на землі комунальної власності;
- держава, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади, — на землі державної власності.

Земельним кодексом визначено права власників земельних ділянок і землекористувачів. Із-поміж прав власників земельних ділянок можна виділити право продавати або іншим шляхом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу, спадщину; самостійно господарювати на землі; споруджувати житлові будинки, виробничі та інші будівлі й споруди тощо. Землекористувачі наділені аналогічними правами, за винятком того, що вони не мають права продавати або іншим шляхом відчужувати земельну ділянку.

Земельним кодексом встановлено також обов'язки власників і землекористувачів земельних ділянок. Серед них забезпечення використання землі за цільовим призначенням; дотримання вимог законодавства про охорону довкілля; своєчасність сплачування земельного податку або орендної плати тощо.

Крім купівлі-продажу землі як товару, коли вона відчужується від її власника, існує і ринок прав тимчасового користування й володіння землею, або ринок оренди (суборенди) послуг землі. При цьому власність на цей економічний ресурс від власника не відчужується.

Оренда землі (від латин. *arendo* — здаю в найми, наймаю) є формою землекористування (землеволодіння), за якої власник землі (орендодавець) передає земельну ділянку на якийсь строк за певну винагороду (орендну плату) і на основі договору оренди іншій особі (орендарю) для ведення господарства. Строк дії договору оренди землі визначається за згодою сторін, але він не може перевищувати 50 років.

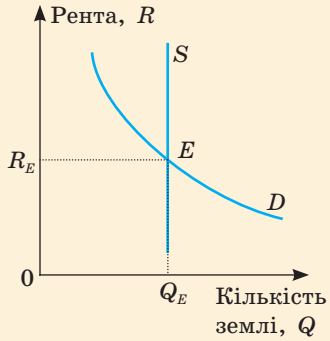

Мал. 5. Ринок землі

Існує також емфітевзис — право користування чужою землею для сільськогосподарського виробництва, що суттєво відрізняє його від договору оренди, який може укладатися на користування землею й для іншого призначення. Емфітевзис вигідний і зручний тим, що коли власник землі не бажає втрачати право власності на землю, але й сам не має можливості обробляти її, то в такому разі він може передати її в довгострокове користування іншим особам на підставі речового права. Термін дії права емфітевзису може становити навіть 100 років або бути необмеженим.

Земля — основний виробничий фактор у сільському господарстві, який має суттєві особливості порівняно з іншими ресурсами. Ці особливості позначаються на попиті й пропозиції землі.

Земля є невідтворюваним ресурсом. Кількість земель, придатних для виробничих цілей, практично є фіксованою величиною. А це означає, що пропозиція землі не може бути збільшена навіть за умови зростання ціни на землю. Це визначає криву пропозиції землі як абсолютно нееластичну. Чинниками, які впливають на пропозицію землі, є родючість та місце розташування. Оскільки пропозиція землі є абсолютно нееластичною, то на встановлення рівноваги на ринку землі впливає лише попит на неї.

Попит на землю є неоднорідним. Він поєднує попит на землю з метою виробництва сільськогосподарської продукції (сільськогосподарський попит), а також несільськогосподарський попит, який виникає з метою видобутку корисних копалин, житлової забудови, спорудження промислових об'єктів, магістралей тощо. Основними чинниками, які визначають попит на земельні ділянки несільськогосподарського призначення, є:

- економічна політика держави;
- рівень науково-технічного розвитку;
- місце розташування земельної ділянки;
- придатність для ведення промислового чи житлового будівництва;
- якість інженерного облаштування території;
- життєвий рівень населення;
- демографічний стан регіону;
- рівень ділової активності в регіоні;
- кліматичні та екологічні умови в певному регіоні.

Ціною рівноваги попиту й пропозиції землі є рента (мал. 5).

Дбаючи про успішне майбутнє країни та її сталий розвиток, держава має проводити розумну та збалансовану політику щодо регулювання ринкових земельних відносин, забезпечувати ефективний перерозподіл земель як основного національного багатства, забезпечувати їх раціональне використання й охорону.

Крім того, державні установи мають здійснювати моніторинг земель, що являє собою систему спостереження за станом земель із метою своєчасного виявлення змін, їхньої оцінки, відвернення та ліквідації наслідків негативних процесів.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Попит на сільськогосподарські угіддя в регіоні представлено функцією $Q_D = 5000 - 2R$, де R — рента в гривнях за 1 га. Відомо, що загальна кількість земель регіону становить 5200 га, у тому числі землі під виробничими об'єктами 1600 га, під житловими спорудами — 2500 га. Визначте рівноважну ренту на сільськогосподарські угіддя. Охарактеризуйте ситуацію, яка виникне на цьому ринку, якщо уряд встановить фіксовану ренту на рівні 2200 грн за га. Наведіть відповідний графік.

Розв'язання. Рівноважну ренту на сільськогосподарські угіддя визначаємо за умови тотожності величини попиту й величини пропозиції сільськогосподарських земель.

Величина пропозиції сільськогосподарських земель становить $5200 - 1600 - 2500 = 1100$ га.

Оскільки $Q_D = Q_S$, то $5000 - 2R = 1100$. Звідси $R = 1950$ грн.

Можемо показати цю ситуацію графічно. Для побудови кривої попиту в нас уже є одна точка — точка рівноваги. Для визначення координат другої підставимо в рівняння попиту будь-яке значення ренти, наприклад $R = 2000$, $Q_D = 5000 - 2 \cdot 2000 = 1000$. Пропозиція сільськогосподарських угідь є абсолютно нееластичною, тому крива пропозиції буде вертикальною лінією при $Q = 1100$ га.

Якщо уряд встановить фіксовану ренту на рівні 2200 грн за га, то утвориться надлишок земель, оскільки $R_{фікс} > R_{рівн}$. Величина попиту на землю за цього рівня ренти дорівнює $Q_D = 5000 - 2 \cdot 2200 = 600$ га, а величина пропозиції — та сама 1100 га. Тому величина надлишку сільськогосподарських земель за цих умов становить $Q_S - Q_D = 1100 - 600 = 500$ га.

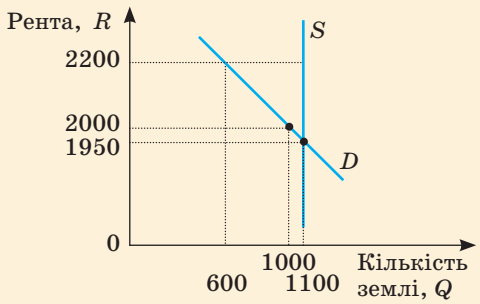

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте специфіку попиту й пропозиції землі.
2. Визначте різницю в правах власників землі та орендарів.
3. Попит на сільськогосподарські угіддя в регіоні представлено функцією $Q_D = 4000 - 2R$, де R — рента в гривнях за 1 га. У регіоні придатних земель для сільськогосподарського виробництва — 800 га. Визначте, яку фіксовану ренту за 1 га встановив уряд, якщо на ринку виник дефіцит сільськогосподарських земель у розмірі 50 га.

§ 51. Ринок інформації. Виробники, покупці (користувачі) інформації. Права та зобов'язання виробників і споживачів інформаційних ресурсів

Ринок інформації — це сукупність економічних відносин із приводу збирання, опрацювання, систематизації інформації та її продажу кінцевому споживачу. Таким чином, під ринком інформаційних продуктів та послуг розуміють створення різної інформації, баз даних на машинозчитувальних носіях (дискетах, CD-ROM) та їх реалізацію через мережі Інтернет, телекомунікацій, канали телебачення, а також надання телекомунікаційними та комп'ютерними мережами послуг із передавання, отримання, зберігання та обробки електронної інформації.

Інформаційні ресурси — поєднання знання та інформації. Інформація (від латин. *informacio* — роз'яснення, викладення) — це відомості про предмети, явища та процеси навколишнього світу.

Інформація — це специфічний ресурс. У безінформаційному просторі людина не може існувати й тим більше займатися будь-якою діяльністю. Від якості та обсягу інформації залежить правильність прийнятого рішення як у сфері виробництва, так і в споживанні. Адже відомо: «хто володіє інформацією — той володіє світом» і «будь-яка монополія починається з монополії на інформацію». Інформація є рідкісним благом, для отримання якого потрібні певні витрати, оскільки втаємничена, маловідома інформація коштує дорого, а інформація, відома всім, не коштує нічого. Цей товар не має другої свіжості.

Виробники та споживачі мають володіти належною, повною, доброякісною інформацією. Вона є надзвичайно важливим чинником, що забезпечує можливості споживчого вибору й споживчих переваг. Виробники товарів і послуг також не можуть успішно функціонувати на ринку, не маючи інформації про інших виробників, про можливих споживачів продукції, про постачальників сировини, комплектуючих і технології, про становище на товарних ринках і ринках капіталів, про загальну економічну й політичну ситуацію не тільки у власній країні, а й у світі, тенденції розвитку економіки, перспективи розвитку науки і техніки, про правові умови господарської діяльності тощо.

Інформація як специфічний товар має певні особливості. Вона не може відчужуватися подібно до матеріальної продукції. Її купівля-продаж має умовне значення. Переходячи до покупця, вона залишається і в продавця. Вона не зникає в процесі споживання, а накопичується, але перестає вміщувати в собі економічну цінність через втрату актуальності чи неможливість її застосування. Можна говорити про те, що інформація має властивість обмеженості в певному часі, саме тому від швидкості її отримання та реалізації залежить вигода, яку можна за неї дістати. Корисність інформації не втрачається в разі збільшення кількості споживачів. А ось відшкодування витрат на створення та передачу інформації значно ускладнено.

На ринку інформації можна виділити три основні сектори:

1. Сектор ділової інформації, який охоплює біржову та фінансову інформацію; економічну та статистичну; комерційну інформацію; ділові новини в галузі економіки та бізнесу.
2. Сектор інформації для спеціалістів, який охоплює професійну інформацію; науково-технічну інформацію; доступ до першоджерел.
3. Сектор масової користувацької інформації, тобто новини, послуги на основі сучасних телекомунікацій та комп'ютерної мережі.

Потребу в інформації відчувають майже всі люди, але попит на неї висувають тільки платоспроможні особи й організації, які ведуть діяльність, пов'язану з ризиком. Попит на інформаційний продукт, що має виробничу цінність, залежить від очікуваного приросту доходу в результаті використання

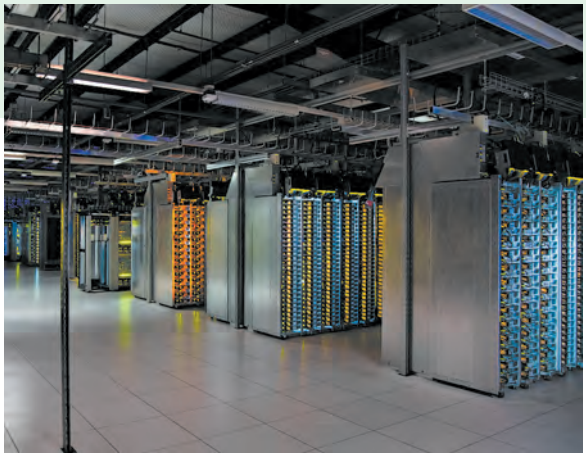

інформації. Споживачі інформації мають рівні права на доступ до державних інформаційних ресурсів і не зобов'язані обґрунтовувати перед їхнім власником необхідність отримання запитуваної ними інформації (виняток становить інформація обмеженого доступу або платна інформація).

Пропозицію на ринку інформації формують її виробники — органи державного управління, засоби масової інформації, науково-дослідні та науково-технічні інститути й центри, органи статистики, консалтингові й маркетингові комерційні підприємства. Загалом постачальники інформаційних послуг можуть бути двох видів. Перші — це фірми, що спеціалізуються на збиранні інформації, тобто такі, що створюють бази й банки даних. Другі — це фірми, що спеціалізуються на інформаційному обслуговуванні, тобто надають доступ до відомостей на комерційній основі. Такі фірми іноді називають оперативними інформаційними службами. Чіткої межі між двома видами постачальників інформаційних послуг немає, тому що багато фірм із другої групи поставляють ними ж зібрану інформацію. При збиранні інформації особлива увага приділяється її достовірності та здатності першоджерела забезпечити її оперативне надходження.

В умовах ринку кожне підприємство, щоб вижити, має підвищувати ефективність виробництва, а отже, запроваджувати нову техніку, технологію, ноу-хау, що робить їх предметами купівлі-продажу. Це примушує науковців, винахідників, усіх, хто займається розробкою техніки, технології, удосконалювати та інтенсифікувати свою роботу, шукати нові науково-технічні рішення, забезпечувати їхню конкурентоспроможність.

Основні труднощі в регулюванні інформаційних відносин пов'язані із захистом вмісту отриманої споживачем інформації (авторське право, доказова здатність документа в електронній формі, доменні імена тощо).

Дуже важливим є захист споживача від шкідливої, небезпечної, неякісної інформації та захист прав і свобод кожного в інформаційній сфері (наприклад, захист честі й гідності особистості). Тут у споживача виникає право на захист від впливу такої інформації.

Рівноважна ціна на ринку інформації має узгодити інтереси споживачів і виробників інформаційного продукту в певний момент часу. Вважають, що реальна ціна ринку інформації більшою мірою, ніж ціна на інших ринках, відхиляється від рівноважної.

Функціонування ринку інформації, як і будь-якого іншого, підпорядковується законам попиту та пропозиції та визначається класичними ціновими чинниками. Хоча, на відміну від більшості фізичних товарів і послуг, ціна інформації визначається більшою мірою нецiновими чинниками, до яких можна віднести такі: ризик, новизна, достовірність і повнота інформації; своєчасність і конфіденційність інформації (наявність або відсутність копій), прийнятна форма подання.

Усі ринки в Україні ще повністю не сформовані. Формування одних із них відбувається швидше (ринок товарів та послуг), а інших — набагато складніше й довше (ринок землі, фінансовий ринок), що зумовлено багатьма причинами, у тому числі суб'єктивними, а також економічною та фінансовою кризою.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Наведіть конкретні приклади, які підтверджують вирази: «Хто володіє інформацією — той володіє світом» та «Будь-яка монополія починається з монополії на інформацію».
2. Охарактеризуйте мережу Інтернет як ринок інформації, її переваги та обмеження.
3. У якому вигляді може бути подана інформаційна продукція?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Структурним елементом національного ринку НЕ є ринок
А засобів виробництва
Б сільськогосподарської продукції
В цінних паперів
Г нерухомості

2. Попит сім'ї Іванових на новий котедж є прикладом
А інвестиційного попиту
Б споживчого попиту
В ринкового попиту
Г попиту на землю

3. Характерний нахил кривої індивідуальної пропозиції праці відображає співвідношення
А праця — заробітна плата
Б праця — дозвілля
В заробітна плата — дозвілля
Г праця — безробіття

4. Яке з тверджень є помилковим?
А трансакційний попит обумовлює необхідність грошей для оплати різних товарів та послуг
Б готівкові й безготівкові гроші складають грошову пропозицію
В попит на капітал є поняттям, тотожним попиту на гроші
Г пропозиція цінних паперів залежить від потреби емітентів в інвестиціях

5. Абсолютно нееластична крива пропозиції характерна для ринку
А інформації
Б землі
В капіталу
Г правильні відповіді А і Б

6. Рента є ціною рівноваги попиту й пропозиції на ринку
А грошей
Б землі
В капіталу
Г цінних паперів

7. Трансакційний попит на гроші — це
А попит на гроші для фінансових активів
Б попит на готівкові гроші
В попит на готівкові або безготівкові гроші для здійснення покупок
Г попит на безготівкові гроші

8. Капітал як фактор виробництва — це
А початковий капітал для здійснення виробничої діяльності
Б фінансовий капітал, на який підприємець купує фактори виробництва
В засоби праці, які створені людиною та використовуються у виробництві багаторазово
Г правильні відповіді А і Б

9. Акція — це цінний папір, що засвідчує
А право власності на частину майна підприємства
Б право отримувати дохід у вигляді відсотка
В факт надання боргу
Г правильні відповіді А і Б

10. Серед перелічених ситуацій знайдіть ту, що впливає на ринок програмістів не так, як інші три.
А на підприємствах широко використовується комп'ютерна техніка
Б фірми охоче укладають угоди з випускниками шкіл, які бажають здобути вищу освіту й потім працювати програмістами
В кількість студентів, які навчаються за цим профілем, щорічно зростає
Г професія програмістів — одна з найбільш затребуваних та престижних

11. Установіть відповідність між ринками й товарами, які на них продають.

1 Ринок цінних паперів	**А** 1000 грн, необхідні для придбання акції ВАТ «Зевс»
2 Ринок грошей	**Б** Акція ВАТ «Зевс»
3 Ринок капіталу	**В** Здатність менеджера прийняти рішення щодо купівлі акції ВАТ «Зевс»
4 Ринок праці	**Г** Готова продукція ВАТ «Зевс»
	Д Автобуси, необхідні для перевезення працівників ВАТ «Зевс»

12. Установіть відповідність між економічними поняттями та їхніми визначеннями.

1 Трансакційний попит на гроші	**А** Цінний папір, який дає право отримувати дохід у вигляді відсотка
2 Ринок праці	**Б** Попит на гроші для фінансових активів
3 Акція	**В** Економічний механізм, за допомогою якого людина обмінює свої знання, уміння, час на заробітну плату
4 Спекулятивний попит на гроші	**Г** Цінний папір, який засвідчує право власності на частину майна підприємства
	Д Попит на гроші для придбання товарів та послуг

УЗАГАЛЬНЮЄМО ЗНАННЯ

1. Попит на працю слюсарів описується функцією $L_D = 2950 - 0{,}5W$, а їхня пропозиція — функцією $L_S = 2W - 800$. Визначте параметри ринкової рівноваги на ринку праці. Обґрунтуйте наслідки встановлення державою мінімальної заробітної плати слюсарів на рівні 2000 грн.
2. Попит на землю описується рівнянням $Q_D = 6500 - 2R$. Рівноважна рента встановилася на рівні 2000 грн за 1 га. Охарактеризуйте ситуацію на цьому ринку, якщо за незмінної ренти пропозиція землі збільшилася на 500 га. Наведіть необхідні розрахунки та відповідний графік.
3. Визначте додаткову суму грошей, яку має емітувати центральний банк країни, щоб утримати ставку відсотка на рівні 12 %, якщо в обігу вже перебуває грошова маса в розмірі 800 млн грн. Трансакційний попит на гроші складає 685 млн грн, а спекулятивний попит описується рівнянням $M_{сп} = 500 - 5i$, де i — ставка відсотка, %.

Закон України «Про інформацію» виділяє такі види інформації:

- інформацію про фізичну особу, тобто сукупність документованих або публічно оголошених відомостей про неї;
- інформацію довідково-енциклопедичного характеру, тобто систематизовані, документовані або публічно оголошені відомості про суспільне, державне життя та навколишнє природне середовище;
- інформацію про стан довкілля (екологічна інформація);
- інформацію про товар (роботу, послугу), яка розкриває кількісні, якісні та інші характеристики товару (роботи, послуги);
- науково-технічну інформацію, тобто будь-які відомості та/або дані про вітчизняні та зарубіжні досягнення науки, техніки й виробництва, отримані під час науково-дослідної, дослідно-конструкторської, проектно-технологічної, виробничої та громадської діяльності, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді;
- податкову інформацію;
- правову інформацію, тобто будь-які відомості про право, його систему, джерела, реалізацію, юридичні факти, правовідносини, правопорядок, правопорушення й боротьбу з ними та їх профілактику тощо;
- статистичну інформацію, тобто документовану інформацію, що дає кількісну характеристику масових явищ та процесів, які відбуваються в економічній, соціальній, культурній та інших сферах життя суспільства;
- соціологічну інформацію, тобто будь-які документовані відомості про ставлення до окремих осіб, подій, явищ, процесів, фактів тощо;
- інші види інформації.

ТЕМА 12. ДОХОДИ В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЮ ТЕМУ, ВИ НАВЧИТЕСЬ:

- **розрізняти** доходи, які формуються на різних ринках;
- **наводити приклади** впливу окремих чинників диференціації доходів на різних ринках;
- **обчислювати** реальні доходи, курс акції, поточну вартість майбутніх доходів, ціну землі за конкретними даними.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Із яких структурних елементів (за критерієм об'єкт купівлі-продажу) складається національний ринок?
2. Які особливості попиту й пропозиції існують на кожному з ринків, що є у складі національного ринку?
3. Як визначають індекс цін?

§ 52. Закон ринкового формування доходів

Специфікою ринків факторних ресурсів є те, що на них формуються не лише ціни на ці ресурси, але й доходи. Адже ціна, вилучена за продаж ресурсу, — це дохід його власника.

Доходи являють собою суму грошових коштів, які отримані економічними суб'єктами за певний проміжок часу. Роль доходів визначається тим, що рівень споживання та розвитку суб'єктів господарювання прямо залежить від рівня доходів.

Сучасна теорія та практика ціноутворення на ринках ресурсів, а отже і формування доходів, — це продукт тривалої еволюції соціально-економічних відносин суспільства. У сучасній економічній теорії переважає пояснення джерел і принципів формування доходів, що базується на теорії факторів виробництва і їхньої граничної продуктивності. Відповідно до неї весь створений у суспільстві продукт може бути представлений як сума доходів від факторів, що беруть участь у його виробництві (праці, капіталу, природних ресурсів і підприємницьких здібностей). Функціональний розподіл доходів — це розподіл їх між основними власниками факторів.

Участь кожного фактора виробництва у формуванні вартості визначається граничним продуктом. Він показує, яку саме частину вироблюваного продукту (його вартості) можна створити за допомогою додаткової одиниці окремого фактора при незмінному значенні інших. Відповідно до граничного продукту забезпечується розподіл доходів пропорційно до внеску кожного з факторів.

Кожний фактор виробництва приносить свій конкретний вид доходу. Наймана праця робітників приносить заробітну плату, капітал (інвестиційні ресурси) створює відсоток, земля — ренту, а підприємницькі здібності — підприємницький дохід (прибуток).

Оскільки доходи оцінюються грошима, то розрізняють номінальні доходи, доходи в розпорядженні та реальні доходи. ***Номінальні доходи*** характеризують рівень грошових доходів незалежно від рівня цін і оподаткування, тобто це і є величина доходу, оцінена грошима на певний період часу. ***Доходи в розпорядженні*** — це номінальні доходи з вирахуванням податків та інших обов'язкових платежів. ***Реальні доходи*** характеризують купівельну спроможність номінальних доходів з урахуванням зміни цін і тарифів.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Визначте, як змінився рівень реальних доходів населення, якщо номінальні доходи за період зросли на 14 %, а ціни на товари й послуги підвищилися на 1/8.

Розв'язання. Використовуємо індексний метод. Оскільки $I_{\text{реальних доходів}} = I_{\text{номінальних доходів}} / I_{\text{споживчих цін}}$, то визначаємо, по-перше, $I_{\text{номінальних доходів}}$, а по-друге, $I_{\text{споживчих цін}}$.

$$I_{\text{номінальних доходів}} = \frac{100\,\% + 14\,\%}{100\,\%} = 1{,}14$$

$I_{\text{споживчих цін}} = 1 + 1/8 = 1{,}125$ або, знаючи, що збільшення на 1/8 — це те саме, що й $100\,\% \cdot 1/8 = 12{,}5\,\%$, то

$$I_{\text{споживчих цін}} = \frac{100\,\% + 12{,}5\,\%}{100\,\%} = 1{,}125.$$

Підставляємо в початкову формулу й отримуємо:

$$I_{\text{реальних доходів}} = \frac{1{,}14}{1{,}125} = 1{,}013$$

Оскільки $I_{\text{реальних доходів}} > 1$, це означає, що реальні доходи зросли на $(1{,}013 - 1) \cdot 100\,\% = 1{,}3\,\%$.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення доходів.
2. Охарактеризуйте правило ринкового формування доходів за продуктивністю виробничого ресурсу.
3. Назвіть фактори виробництва та відповідні види доходів, які вони приносять.
4. Визначте, як змінилися номінальні доходи, якщо відомо, що реальні доходи зменшилися на 10 %, а рівень інфляції становить 9 %.

§ 53. Рента — дохід власника земельних ресурсів. Види ренти. Ціна землі

Земля, як і капітал, може бути використана по-різному. Землевласник може самостійно обробляти землю, вести будь-яке господарство. У цьому випадку він може отримати регулярний дохід у вигляді прибутку. Із другого боку, землевласник може здавати землю в оренду й знову ж таки отримувати регулярний дохід у вигляді ренти. І, нарешті, землевласник може продати землю, отримавши одноразово дохід у вигляді її продажної ціни.

Ринок землі, розглянутий у попередній темі, характеризував економічні відносини, які складаються між землевласниками й землекористувачами.

Доходом, який формується на ринку землі, є рента. ***Рента*** — плата за використання ресурсу, пропозиція якого суворо обмежена.

Обмеженість землі та її невідтворюваність сприяють виникненню двох видів монополії на землю: монополії на землю як на об'єкт господарювання та монополії на землю як об'єкт власності. Це, у свою чергу, є основою існування трьох видів ренти: диференціальної, абсолютної і монопольної.

Монополія на землю як на об'єкт господарювання полягає в тому, що кожна земельна ділянка перебуває в монопольному розпорядженні певного підприємця і не дає можливості господарського використання іншими економічними суб'єктами. Це є причиною утворення *диференціальної* земельної ренти. Розрізняють диференціальну земельну ренту *I* і диференціальну земельну ренту *II*.

Умовою створення диференціальної земельної ренти *I* є відмінності в природній родючості земель і неоднакове місце розташування земельних ділянок відносно ринків збуту продукції та ринків необхідних засобів виробництва. Кращих та середніх земель за родючістю або за місцем розташування недостатньо для задоволення суспільного попиту на сільськогосподарську продукцію. Це змушує обробляти й гірші землі. На відміну від промисловості, де вартість продукції обумовлена середніми умовами виробництва, суспільна вартість продукції землеробства визначається виробництвом на відносно гірших ділянках землі. Продаж продукції за цінами гірших ділянок земель дає можливість орендарям кращих і середніх за своїми якостями земель отримувати диференціальний (або різницевий) надприбуток, що привласнюється землевласниками у формі диференціальної ренти *I*.

Отже, ***диференціальна рента I*** — дохід, який отримують власники кращих і середніх земель.

Проте родючість земель можна змінити штучно, використовуючи інтенсивні методи землеробства: внесення добрив, використання прогресивних біотехнологій, сортів рослин та видів тварин із підвищеним потенціалом продуктивності тощо. За рахунок додаткових капіталовкладень підвищується врожайність, скоріше окупаються витрати, що дає змогу навіть на гірших ділянках землі отримувати диференціальну земельну ренту *II*. До закінчення орендного договору диференціальна земельна рента *II* дістається фермеру-орендарю. Однак при укладенні нового орендного договору землевласник через панування монополії на землю як об'єкт власності привласнює собі її шляхом підвищення орендної плати, тобто отримує частину диференціальної земельної ренти *II*.

Диференціальна рента II — дохід, який виникає внаслідок штучного підвищення родючості землі за рахунок додаткових вкладень капіталу.

Монополія на землю як на об'єкт власності заважає вільному переливанню капіталу з промисловості в сільське господарство й не дає можливості сільському господарству брати участь у вирівнюванні індивідуальних норм прибутку в середню норму. Сільськогосподарська продукція продається за ціною, яка містить надлишок над середнім прибутком, що

дозволяє землевласникам привласнювати його у формі абсолютної ренти.

Абсолютна рента — надлишок суспільної вартості сільськогосподарської продукції над ціною виробництва (витрати виробництва плюс середній прибуток), що створюється в сільському господарстві незалежно від якості оброблюваних земельних ділянок.

Існує також ***монопольна рента*** — дохід, який утворюється на землях особливої якості або в особливих кліматичних умовах. Унікальність продукції (наприклад особливі сорти рослин), обмеженість виробництва певними землями або певними природно-кліматичними умовами дає можливість реалізувати продукцію із цих земель за монопольно високими цінами, які є джерелом монопольної ренти власників особливих земельних ділянок.

Практичною формою існування земельної ренти є орендна плата, що стягується землевласниками з орендарів. Однак крім власне ренти як плати за користування землею в орендну плату нерідко входить відсоток на вкладений у землю капітал, а також амортизація цього капіталу.

В умовах існування ринкових відносин землю можна не лише здавати в оренду, але й продавати. На відміну від інших благ, земля — особливий об'єкт купівлі-продажу, за своїм походженням вона є природним фактором, а не продуктом людської праці. А тому ціна такого товару базується не на вартості, а на доході, який земля приносить своєму власнику, — ренті. Ціна землі прямо залежить від величини ренти й обернено — від позичкового відсотка. Власник землі згоден продати землю за таку суму, яка, за умови покладення до банку, принесла б йому річний дохід у вигляді відсотка, не нижчого від того, який він отримував би у вигляді ренти.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

1. Попит на землю описується рівнянням $Q_D = 2500 - 4R$. Пропозиція землі становить 1000 га. Визначте ціну 500 га землі, якщо норма позичкового відсотка становить 20 %.

Розв'язання. Спочатку визначаємо рівноважну ренту як ціну рівноваги величини попиту на землю і величини її пропозиції.

$2500 - 4R = 1000$

$4R = 1500$

$R = 375$ грош. од.

Оскільки: Ціна землі = Рента / Норма позичкового відсотка · 100 %, то ціна 500 га землі $= 500 \cdot \frac{375}{0{,}2} = 937\,500$ грош. од.

2. Землевласник зі своєї ділянки землі площею 50 га щорічно отримує 60 000 грн земельної ренти. Норма позичкового відсотка знизилася з 12 до 10 %. Визначте, чи вигідно стало землевласнику продавати свою ділянку.

Розв'язання. Для відповіді на це запитання можна зіставити ціну землі за кожної величини позичкового відсотка. Коли вона становила 12 %, ціна землі була 60 000/0,12 = 500 000 грн, а за 10 % — 60 000/0,1 = 600 000 грн. Ціна землі зросла, тому продавати ділянку стало вигідно.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Визначте причини та умови існування різних видів ренти. Заповніть таблицю.

Види ренти	Причини виникнення	Умови виникнення
Диференціальна земельна рента I		
Диференціальна земельна рента II		
Абсолютна земельна рента		
Монопольна рента		

2. Охарактеризуйте чинники, які впливають на ціну землі.

§ 54. Заробітна плата

Переважною частиною населення будь-якої країни є наймані робітники, які формують пропозицію робочої сили. Ціною використання праці робітника є ***заробітна плата*** — винагорода, яку отримує власник робочої сили відповідно до кількості та якості витраченої ним праці у виробництві.

Розміри заробітної плати відрізняються не лише в різних країнах, але й у національній економіці та навіть у межах однієї професії. ***Диференціація заробітної плати*** — це розбіжності рівнів оплати праці працівників під впливом різних чинників. Вона визначається як відмінностями в результатах праці робітників, так і загальноекономічними умовами діяльності різних галузей господарства.

Головною причиною диференціації заробітної плати є різниця у кваліфікації та освіті. Безумовно, на рівень заробітної плати впливають умови праці, складність виконуваних робіт, відповідальність за них. За високої складності й відповідальності робіт від працівника вимагається більше знань, досвіду, навичок, фізичних і розумових зусиль. А отже, і послуги якіснішої робочої сили мають оплачуватися в підвищеному розмірі. Працівники отримують вищу заробітну плату, якщо працюють у несприятливих, шкідливих для здоров'я умовах або якщо їхня праця пов'язана з ризиком. Заробітна плата тісно пов'язана з кількістю праці. За інших однакових умов праця більшої тривалості потребує більших витрат робочої сили, а відповідно, і більшого обсягу життєвих засобів для її відтворення. Заробітна плата значною мірою залежить як від індивідуальних результатів виробництва, так і від діяльності підприємства загалом.

Розмір заробітної плати перебуває під впливом стану ринку праці (співвідношення попиту й пропозиції, моделі ринку праці — монополія, монопсонія тощо). У реальному житті спрацьовують чинники, які перешкоджають вільній конкуренції продавців і покупців робочої сили. Одним із них є монопсонія — явище, коли одному покупцю на ринку протистоїть багато продавців. У такому разі монопсоніст сам встановлює ціну робочої сили. Іншим чинником, що порушує вільну конкуренцію, є діяльність профспілок, яка призводить до того, що умови продажу робочої сили визначаються не індивідуальним, а колективним договором між членами профспілки і роботодавцем.

На відхилення заробітної плати від ціни ринкової рівноваги впливає також надання переваги одній групі працівників порівняно з іншими (жіноча та дитяча праця, расизм тощо).

Одночасно на ринкову вартість послуг робочої сили впливають окремі чинники й неринкового характеру, як, наприклад, талант, який підносить людину над звичним рівнем, а також наявність на ринку праці так званих неконкурентних груп. Неконкурентні групи — представники різних професійних груп, які відрізняються певними природними здібностями, освітою й навіть професійною непридатністю до певного виду діяльності, надто тривалим перенавчанням тощо (наприклад будівельники й лікарі).

Вплив на регулювання заробітної плати здійснюють фірма, держава та профспілки. Підприємства й держава проводять нормування праці. Держава встановлює ***мінімальну заробітну плату***, тобто законодавчо встановлений розмір грошового еквівалента за просту, некваліфіковану працю. Нижче від нього не може здійснюватися оплата за виконану працівником місячну, погодинну норму праці або обсяг робіт.

Введення гарантованої мінімальної заробітної плати здійснює суперечливий вплив на стан економіки та ринок праці. З одного боку, встановлення мінімальної заробітної плати може негативно позначитися на зростанні продуктивності праці. З іншого боку, фірма зацікавлена в більш ефективному використанні відносно дорогої робочої сили, економії матеріальних витрат, удосконаленні техніки і технології, поліпшенні органі-

зації праці та виробництва. Окрім цього, це ціновий чинник, який призводить до дисбалансу на ринку праці.

У лютому 2017 р. 22 із 28 країн ЄС передбачали мінімальний розмір оплати праці, наприклад, Люксембург — 1999 євро, Німеччина — 1498 євро, Греція — 684 євро, Латвія і Литва — 380 євро, Болгарія — 235 євро. В Україні цей показник залишається на рівні 100 євро.

Гарантована мінімальна заробітна плата в розвинених країнах зазвичай встановлюється на рівні прожиткового мінімуму.

Прожитковий мінімум — це вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження її здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особи.

Цей показник є базовим державним соціальним стандартом, на підставі якого визначають державні соціальні гарантії та стандарти у сферах доходів населення, житлово-комунального, побутового, соціально-культурного обслуговування, охорони здоров'я та освіти.

Прожитковий мінімум на одну особу, а також окремо за основними соціальними і демографічними групами населення щороку затверджується Верховною Радою України й час від часу переглядається відповідно до зростання індексу споживчих цін разом з уточненням показників Державного бюджету України.

Найнижчий прожитковий мінімум серед країн ЄС — у Болгарії та Румунії. Громадяни цих країн змушені жити приблизно на 200 євро на місяць. Трохи краща ситуація в Литві, Чехії та Угорщині, де цей показник становить близько 300 євро. У Латвії прожитковий мінімум не перевищує 360 євро на місяць, а в Словаччині, Естонії, Хорватії і Польщі наближається до 400 євро.

Значно дорожче життя в Люксембурзі. Щомісячний прожитковий мінімум в одній із найменших держав Європи — майже 2000 євро. Трохи нижче він у Бельгії і Нідерландах — близько 1500 євро.

Своєрідний рекорд прожиткового мінімуму належить Україні — 55 євро на місяць.

У сучасному суспільстві значно зростає роль профспілок, зусилля яких націлені на підвищення ставки заробітної плати та протидію зниженню попиту на працю.

Розрізняють дві основні форми заробітної плати: відрядну та погодинну. Кожна з них проявляє себе у відповідних системах.

Відрядна — форма заробітної плати, величина якої залежить від обсягів виготовленої продукції. Вона застосовується на підприємствах, де праця робітників піддається точному й повному обліку, де широко використовуються норми виробітку. Величина заробітної плати при ній обчислюється як добуток розцінки одиниці виробу й кількості виробів.

Виділяють такі системи відрядної заробітної плати:

- пряма відрядна заробітна плата, яка передбачає пряму пропорційну залежність між зростанням обсягів виробництва і збільшенням заробітної плати;
- відрядно-преміальна заробітна плата. Ця система передбачає премію за продукцію, виготовлену понад норму, за дотримання технологічної дисципліни, за безаварійну роботу тощо;
- відрядно-прогресивна заробітна плата: виготовлена продукція в розмірі норми виробітку оплачується за основними розцінками, а продукція понад норму — за більш високими і зростаючими розцінками;

- відрядно-регресивна заробітна плата. За цієї системи кожному відсотку збільшення виробітку понад норму відповідає приріст заробітку менше 1 % відсотка. Вона робить невигідним перевиконання норми виробітку й зацікавлює в дотриманні вимог технології;
- колективна відрядна заробітна плата, яка встановлює залежність заробітної плати робітника від виробітку бригади з урахуванням коефіцієнта участі;
- акордна заробітна плата, що встановлюється за весь обсяг робіт за акордними розцінками.

Погодинна заробітна плата нараховується робітникам залежно від кваліфікації та фактично відпрацьованого часу. Вона застосовується для оплати праці тих робітників, виробіток яких неможливо нормувати і в роботі яких головним є дотримання технології виробництва й підвищення якості продукції. Величина заробітної плати обчислюється як добуток погодинної ставки й кількості праці. Погодинна оплата передбачає просту погодинну систему, що обумовлює оплату за фактично відпрацьований час, та погодинно-преміальну, яка передбачає виплату премії за зростання продуктивності праці, якості продукції, економію ресурсів, досконаліші форми організації праці.

Останніми десятиліттями все ширше застосовується погодинна заробітна плата. Разом із тим скорочується відрядна заробітна плата внаслідок зростання механізації та автоматизації виробництва. У Великій Британії, США, Німеччині та Франції 2/3 промислових робітників отримують погодинну заробітну плату.

За кордоном для посилення мотивації робітників у результативній діяльності підприємства, а також із метою досягнення стабільності витрат, а отже, і цін успішно використовують різні системи часткової участі робітників у прибутках фірм, створюють робітничі фонди та робітничу власність.

Як і будь-який дохід, заробітна плата може бути номінальною і реальною. ***Номінальна заробітна плата*** — сума грошей, яку отримує власник робочої сили за певний проміжок часу. ***Реальна заробітна плата*** — кількість товарів та послуг, яку може придбати робітник на свою номінальну заробітну плату. Реальна заробітна плата прямо залежить від величини номінальної заробітної плати й обернено — від цін на товари та послуги.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Визначте реальну погодинну заробітну плату службовця, якщо за місяць він отримав 3500 грн, відпрацювавши 21 день по 8 годин. Ціни на товари та послуги за місяць зросли на 2 %.

Розв'язання. Шляхи розв'язання задачі можуть бути різними. Наведемо один із них.

Відомо, що $W_{реальна} = W_{номінальна} /$ Індекс споживчих цін.

Для цього визначаємо номінальну погодинну заробітну плату та індекс цін.

Номінальна погодинна заробітна плата = Місячна заробітна плата : Кількість відпрацьованих годин = $= 3500 : (21 \cdot 8) = 20{,}83$ грн.

$$I_{споживчих\ цін} = \frac{100\,\% + 2\,\%}{100\,\%} = 1{,}02.$$

Отже, реальна погодинна заробітна плата становить: $W_{реальна} = \frac{20{,}83}{1{,}02} = 20{,}42$ грн.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте характеристику форм і систем заробітної плати.
2. Визначте чинники, від яких залежить величина реальної заробітної плати.
3. На початок року реальна заробітна плата викладача становила 3200 грн. За рік його номінальна заробітна плата зросла на 6 %, а ціни на товари та послуги збільшилися на 11 %. Обчисліть, як в абсолютному значенні змінилася реальна заробітна плата за рік.
4. Охарактеризуйте чинники диференціації заробітної плати.

§ 55. Позичковий відсоток. Чинники диференціації позичкового відсотка на ринку кредитних ресурсів

На ринку кредитних ресурсів формується дохід власників грошового капіталу. ***Позичковий відсоток*** — плата, яку отримує кредитор від позичальника за користування позиченими грошима.

Найчастіше позичковий відсоток розглядають не в абсолютному значенні, тобто у вигляді кількості грошей, а у відносному — як ставку або норму позичкового відсотка. ***Норма позичкового відсотка*** — це відношення суми річного доходу, отриманого на позичковий капітал, до суми капіталу, наданого в позичку, виражене у відсотках.

Оскільки надання кредиту та його повернення розірвані в часі, виникає проблема втрати грошима їхньої купівельної спроможності у зв'язку з інфляційними процесами в економіці. Тому розрізняють номінальну та реальну відсоткову ставку.

Номінальна ставка (i) — відсоткова ставка, виражена за поточним курсом грошової одиниці. Реальна ставка (r) — відсоткова ставка, скорегована з урахуванням рівня інфляції, тобто виражена в грошових одиницях постійної купівельної спроможності:

$$r = i - I_{\text{т}},$$

де $I_{\text{т}}$ — темпи інфляції.

Тим самим реальна відсоткова ставка може бути не лише нульовою (за умови рівності номінальної ставки й рівня інфляції), але й від'ємною, коли темпи інфляції перевищують номінальну ставку відсотка.

На ринку кредитних ресурсів існують певні межі встановлення величини відсоткової ставки. Безумовно, власник капіталу не буде безкоштовно віддавати свій капітал у позику, що й зумовлює існування нижньої межі величини відсоткової ставки. З іншого боку, верхньою межею виявиться розмір норми прибутку, оскільки в підприємця не буде сенсу позичати капітал, якщо отриманий прибуток доведеться віддати у вигляді відсотка за позику.

Як і на заробітну плату, на позичковий відсоток діють певні чинники, які призводять до диференціації відсоткової ставки.

Рівень відсоткової ставки за користування кредитом залежить від рівня ризику. Цей ризик пов'язаний із можливістю економічних втрат у разі виникнення несприятливих для власника грошей обставин, наприклад унаслідок несплати позичальниками відсотків за користування позичкою або неповернення позик в умовах кризової ситуації в економіці. Чим вища ймовірність втрати грошей кредитором, тим більший відсоток за користування позикою. В умовах інфляційних очікувань кредитори змушені «страхувати» себе на випадок прискорення темпів інфляції шляхом збільшення ставок за кредитами. Тісно пов'язані із цим чинником і термін надання кредиту та його розміри. На довгострокові кредити відсоток вищий, оскільки необхідне перестрахування від непередбачуваних подій та зменшення негативного впливу інфляційних процесів. За рівних умов кредитор віддає перевагу більшим кредитам, оскільки це зменшує його витрати на вивчення економічного стану позичальника, обслуговування кредиту тощо. Тому більші суми, як правило, надають у кредит під менші відсотки.

Одним із важливих чинників є державна політика оподаткування. Якщо відсотки, отримані від надання кредиту, не оподатковуються або оподатковуються на пільгових умовах, то вартість отримання кредиту буде меншою.

Розмір відсоткової ставки залежить також від умов надання аналогічного виду кредиту іншими кредиторами на загальнодержавному та регіональному кредитних ринках, від можливості кредитора щодо додаткового залучення кредитних ресурсів, а позичальника — щодо отримання такої ж позики в інших кредиторів, наявності різних форм матеріального забезпечення позики тощо.

На величину відсоткової ставки впливає й рівень кредитно-грошового регулювання економіки центральним банком за допомогою властивих йому інструментів, їх диференційованості залежно від грошово-кредитної політики.

Не слід забувати і про міжнародні чинники, особливо вільне переміщення капіталів із країни в країну, передусім так званих «гарячих» грошей, пов'язаних з інфляційними процесами в країнах-кредиторах.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Визначте, як змінилася реальна норма позичкового відсотка за рік, якщо на початку року вона становила 8 %, а номінальна норма позичкового відсотка наприкінці року дорівнювала 14 %. Ціни на товари та послуги за рік зросли на 11 %.

Розв'язання. Спочатку визначаємо реальну норму позичкового відсотка наприкінці року. Оскільки $r = i - I_{\text{т}}$, то $r = 14\,\% - 11\,\% = 3\,\%$.

Отже, за рік реальна норма позичкового відсотка зменшилася на $8\,\% - 3\,\% = 5\,\%$.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. У чому полягає різниця між позичковим відсотком і нормою позичкового відсотка?
2. Якщо номінальна норма позичкового відсотка становить 12 %, а рівень інфляції — 8 %, то якою буде реальна норма позичкового відсотка?
3. Охарактеризуйте чинники диференціації відсоткової ставки.
4. Чи може реальна норма позичкового відсотка бути від'ємною величиною?
5. Ціни на товари та послуги за перше півріччя підвищилися на 4%, а за друге — ще на 5%. Чому дорівнює річна номінальна норма позичкового відсотка, якщо реальна норма позичкового відсотка становить 3,7 %?
6. Підприємець взяв кредит у розмірі 80 тис. грн, сплативши банку через рік 98 тис. грн. Визначте номінальну та реальну норму позичкового відсотка, якщо ціни на товари та послуги за рік підвищилися на 8,5 %.

§ 56. Особливості формування доходу власників цінних паперів. Курс акції

Цінні папери — це свідоцтва про участь їхніх власників у капіталі акціонерного товариства або надані позики. Вони передбачають зобов'язання емітентів сплачувати їхнім власникам доходи у вигляді дивідендів або відсотків. У юридичному розумінні цінні папери — це майнові права, які засвідчуються документом певної форми та реалізуються в порядку, що зазначено в цьому документі. У зв'язку з розвитком електронних систем торгівлі цінними паперами змінюється зовнішня форма їх існування. Цінні папери, операції з якими здійснюються через електронні системи, не мають речового титулу, тобто це не документи. Вони існують як одиниці обліку в комп'ютерній системі та обертаються лише у формі переказів із рахунків одних учасників ринку на рахунки інших.

Цінні папери є капіталом, тому що їхні власники отримують доходи від володіння цими цінними паперами. Проте капітал цей фіктивний, оскільки цінні папери не мають вартості, хоча продаються та купуються на ринку; їхні ціни мають ірраціональний характер.

Залежно від причин, які спонукають випускати цінні папери й купувати їх, в обіг випускається (емітується) велика кількість різноманітних видів цінних паперів. Їх можна поділити на три види: акції, облігації та похідні від них (вторинні) цінні папери.

Акція — цінний папір без встановленого строку обігу, що засвідчує майнову участь її власника в капіталі акціонерного товариства. Власники акції стають співвласниками акціонерного товариства, його пайовиками, тому вони не можуть вимагати від товариства повернення вкладених коштів. Проте вони можуть продати акції, але в цьому випадку втрачають право співвласника. Дохід, що отримує акціонер на акції, називається дивідендом. Розмір дивіденду залежить від обсягу прибутку, пропорції, у якій він поділяється для подальшого розвитку й споживання, інвестиційної політики акціонерного товариства, виду та кількості акцій та інших чинників.

Акції, що випускають в обіг, класифікують за різними ознаками. За характером розпорядження розрізняють акції іменні та на пред'явника. Іменні акції реєструються в акціонерних книгах корпорацій на ім'я власника. Передача їх іншій особі вимагає дозволу правління корпорації. Акції на пред'явника емітують без зазначення власника.

Залежно від порядку виплати дивідендів і права участі в управлінні корпорацією акції поділяються на привілейовані (преференційні) та прості (звичайні). ***Привілейовані акції*** надають їхнім власникам певні переваги порівняно із власниками простих акцій. Так, за привілейованими акціями встановлюється фіксований дивіденд, який виплачується раніше, ніж його визначають для власника простих акцій. Фіксований дивіденд виражається або у відсотках від номінальної вартості, або в грошах із розрахунку на одну акцію. Привілейовані акції поділяються на зворотні й незворотні. Коли корпорація випускає зворотні акції, вона залишає за собою право їх викупу (погашення) на певних умовах. Зворотність акцій вигідна для корпорації, але не для власників акцій. Ціна, за якою викуповуються акції, не повинна перевищувати їх номінальної вартості та премії, що є своєрідною компенсацією за викуп. Незворотні акції не можуть бути оплачені доти, доки існує корпорація, що їх випустила.

Проста акція найчастіше дає власнику право одного голосу на загальних зборах акціонерів. Із точки зору дохідності прості акції є найбільш ризикованим видом цінних паперів, оскільки розмір дивідендів за ними не фіксується, він залежить від фінансового стану корпорації та сплачується з прибутку в останню чергу, тобто після

сплати відсотків, податків і фіксованих дивідендів. Проте в умовах сприятливої економічної кон'юнктури власники простих акцій можуть отримати дивіденди, що значно перевищують фіксовані, і швидко збільшити свій капітал.

Облігація — це свідоцтво про надання позики, яке дає право на отримання, як правило, щорічного доходу у вигляді відсотків. Привабливість облігації для власників полягає в отриманні фіксованого доходу. На відміну від акцій, облігації після закінчення визначеного строку підлягають викупу, до того ж емітент має сплатити номінальну вартість облігацій і дохід у вигляді відсотка. Облігації випускають іменні та на пред'явника, причому, як і у випадку з акціями, останні переважають. Залежно від емітента облігації поділяються на державні та корпоративні.

Державні облігації — це свідоцтва про надання їхніми власниками позики державі в особі уряду та місцевих органів управління. Випуск облігацій здійснюється державою з метою мобілізації грошового капіталу для фінансування державних витрат, якщо бракує бюджетних коштів. Держава гарантує викуп державних облігацій, тому вони вважаються першокласними цінними паперами з високим ринковим та кредитним рейтингом.

Відповідно до заходів розміщення можна виділити облігації, що розміщуються на добровільний основі або примусово. Передплата на державні цінні папери проводиться на добровільній основі, тому що примусове розміщення облігацій підриває довіру до них. Облігація, яка розміщується примусово, порівняно рідке явище. Зазвичай воно спостерігається під час війн, в умовах важкого стану державних фінансів, коли держава відчуває гостру потребу в грошових коштах.

За строками погашення державні цінні папери можуть бути поточні, короткострокові, середньострокові, довгострокові та безстрокові. Поточні облігації випускають на строк від кількох тижнів до року, короткострокові — від одного до двох-трьох років, середньострокові — від трьох до п'яти-десяти років і довгострокові — на строк більше ніж десять років. Для залучення коштів у межах до одного року в більшості країн використовують казначейські векселі. Вони випускаються в обіг із первісними строками погашення в три, шість, дев'ять або 12 місяців. У деяких країнах для залучення коштів на триваліший період використовують бони та інші облігації, які відрізняються одна від одної умовами випуску та обігу.

Корпоративна облігація — це свідоцтво про надання їхніми власниками довгострокової позики корпорації, фірмі, підприємству, тобто це облігації, емітовані юридичними особами. Випуск облігацій є більш вигідним способом формування додаткового капіталу, ніж випуск акцій, тому що відсотки за облігаціями сплачуються з прибутку корпорацій до сплати податків. Крім того, власники облігацій не отримують права голосу, оскільки вони є не співвласниками корпорації, а її кредиторами. Для корпоративних облігацій характерний більший ризик, ніж для державних облігацій, проте доходи від них значно вищі.

Залежно від характеру забезпечення облігації поділяються на заставні та беззаставні. Заставні емітують під заставу майна та цінних паперів. Забезпеченням беззаставних облігацій є загальна платоспроможність.

Існують також облігації конвертовані та неконвертовані. Конвертовані облігації можна обміняти на прості акції тієї ж корпорації, коли це буде вигідно. Ураховуючи цю пільгу, відсоток за конвертованими облігаціями встановлюється нижчим, ніж за неконвертованими. Власник конвертованих облігацій, з одного боку, отримує постійне джерело доходу у вигляді відсотка, а з іншого — має можливість (її дають акції) примножити капітал.

За сучасних умов із розвитком фондового ринку в Україні допущений до обігу такий вид цінного паперу, як ***ощадний сертифікат***. Ощадним сертифікатом визнано письмове свідоцтво банку про депонування грошових коштів, яке засвідчує право вкладника на отримання після закінчення встановленого строку депозиту й відсотків за ним. Ощадні сертифікати можуть бути

строкові (під певний договірний відсоток на визначений строк) або до запитання, іменні та на пред'явника.

На українському ринку цінних паперів спостерігається активізація обігу такого класичного цінного паперу, як вексель. Векселем визнається цінний папір, який засвідчує безумовне грошове зобов'язання векселедавця сплатити після настання строку визначену суму грошей власнику векселя (векселедержателю).

Ще одним видом цінних паперів є ***інвестиційний сертифікат*** — папір, який випускається інвестиційним фондом або інвестиційною компанією та дає його власнику право на отримання доходу у вигляді дивідендів.

Інструментом фондового ринку може бути і ***чек***, який містить розпорядження чекодавця банку здійснити сплату зазначеної в чеку суми чековласнику.

До спеціальних (похідних) фондових інструментів ринку цінних паперів належать опціони, варанти, ф'ючерси та ін.

Опціон — це контракт на право купити або продати певну кількість цінних паперів у будь-який момент протягом визначеного строку за фіксованою ціною.

Варант — це сертифікат, який дає право його власнику купити один цінний папір за зафіксованою ціною у визначений термін. Варанти випускаються в обіг не самостійно, а як складова частина інших цінних паперів для того, щоб зробити їх більш привабливими.

Ф'ючерс — це різновид термінових угод на купівлю або продаж стандартної кількості визначених цінних паперів у певний день та за визначеною ціною. На відміну від опціону, розрахунок після закінчення ф'ючерсної угоди є обов'язковим.

Операції із цінними паперами проводяться в основному на фондових біржах.

Цінні папери продаються за ціною, яка не є величиною постійною та має назву курсу цінного паперу.

Наприклад, ***курс акції*** — ціна її на продаж. Вона прямо пропорційна величині дивіденду й обернено пропорційна рівню позичкового відсотка (тобто доходу, отримуваного вкладниками банку). Акція продається за таку суму грошей, яка при її поміщенні в банк принесе дохід, не нижчий за дивіденд.

Ціна акції постійно коливається навколо своєї нормальної величини. Під час зростання виробництва, коли прибуток, а разом із ним і дивіденди зростають, курс акції підвищується. Коли внаслідок спаду економіки дивіденди скорочуються, курс акції різко знижується. Таким коливанням ринок цінних паперів сигналізує про загальне «здоров'я» економіки. На ціну акції також впливають інфляція, зміна валютного курсу, стан підприємства й галузі загалом.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Акцію фірми «Зевс» було продано за курсом 2500 грн. Позичковий відсоток (ПВ) становить 12 %. Визначте номінальну вартість акції, якщо відомо, що дивіденд становить 15 % від номінальної вартості.

Розв'язання. Знаючи, що

$$\text{Курс акції} = \frac{\text{Дивіденд}}{\text{Норма ПВ}} \cdot 100\%,$$

можемо знайти спочатку розмір дивіденду.

$$\text{Дивіденд} = \frac{\text{Курс акції} \cdot \text{Норма ПВ}}{100\%} =$$

$$= 2500 \cdot 0{,}12 = 300 \text{ грн.}$$

Отже, номінальна вартість акції =

$$= \frac{300 \cdot 100\,\%}{15\,\%} = 2000 \text{ грн.}$$

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення цінних паперів і назвіть їх види.
2. Охарактеризуйте різновиди акцій.
3. Визначте особливості облігацій.
4. Обчисліть рівень дивідендів у відсотках, які отримував власник акції номінальною вартістю 1000 грн, якщо її було продано за 1350 грн. Ставка банківського відсотка становила на цей момент 14%.

§ 57. Дохід від інвестицій на ринку фізичного капіталу. Дисконтування вартості доходу від інвестування в бізнесовий проект

Термін «інвестиція» означає «вкладати» — вкладати капітал у виробництво з метою його подальшого збільшення. Причому вкладати капітал у виробництво можна не лише в грошовій, а й у будь-якій іншій формі: майна; немайнових активів (досвіду роботи, пакетів програм, інших форм інтелектуальної власності); сукупності технічних, технологічних, комерційних та інших знань; виробничого досвіду; прав використання землі, води, ресурсів, споруд, а також інших майнових прав.

Отже, ***інвестиції*** — це всі види грошових, майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються в реальні та фінансові активи з метою отримання прибутку (доходу).

Важливою складовою частиною інвестицій є капітальні вкладення, тобто інвестиції у відтворення основних засобів виробництва (споруд, будівель, машин, устаткування, обладнання) і пов'язані із цим зміни оборотних активів (сировини, матеріалів, робочої сили).

Одночасно з процесом інвестування відбувається процес амортизації, тобто знецінення капіталу внаслідок фізичного й морального зносу капіталу. Фізичний знос капіталу означає знецінення капіталу в процесі використання його у виробництві (старіння, поломка) або в процесі його бездіяльності під впливом сил природи. Моральне зношення капіталу відбувається внаслідок появи нового покоління техніки, яка є більш продуктивною і дешевою.

Як наслідок, розрізняють валові та чисті інвестиції. Валові інвестиції — це загальний обсяг інвестування в певному періоді, що спрямований на нове будівництво, придбання засобів виробництва та приріст товарно-матеріальних засобів. Чисті інвестиції — це сума валових інвестицій за вилученням суми амортизаційних відрахувань у певному періоді.

Інвестор завжди сподівається на успішність свого інвестиційного проекту й розраховує на отримання прибутку від свого вкладення, причому зазвичай прибутку більшого, ніж банківський відсоток, оскільки інакше можна було б не вкладати вільних грошей у проект, а просто покласти їх у банк на депозитний рахунок. Інакше кажучи, норма прибутку від реалізації проекту має бути більшою, ніж норма позичкового відсотка.

Джерелом приросту капіталу й одночасно головним мотивом інвестування є отриманий прибуток. Обидва процеси — вкладання капіталів й отримання прибутку — відбуваються в певному поточному часі, а саме: може бути послідовне вкладення капіталу, а потім отримання прибутку; паралельне вкладення капіталу й отримання прибутку; інтервальне вкладення капіталу, а потім через деякий час отримання прибутку. У першому випадку прибуток буде одержано негайно після завершення інвестування в повному обсязі, у другому — одержання прибутку можливе до повного завершення процесу інвестування, у третьому — між періодом інвестування та отриманням прибутку минає певний час, тривалість якого залежить від форми інвестування та особливостей інвестиційного проекту.

Це дає можливість говорити про те, що поточна цінність інвестованого капіталу більша, ніж перспективна. При оцінюванні ефективності інвестиційного проекту важливим є порівняння поточних та майбутніх витрат і вигод. Інвестор має оцінити, який дохід він отримає в майбутньому і яку максимально можливу суму фінансових ресурсів потрібно вкласти в цей проект, виходячи з прогнозованого рівня прибутковості. Це порівняння здійснюється шляхом приведення (*дисконтування*) їх реальної грошової вартості до початкового періоду (періоду прийняття рішення базового періоду).

Поточне (сучасне) значення вартості певної майбутньої суми грошей визначається за допомогою формули дисконтування:

$$PV = FV / (1+i)^n,$$

де PV — поточна вартість;
FV — майбутня вартість;
n — кількість періодів часу, на яку проводиться вкладення;
i — відсоткова ставка.

Величина i (відсоткова ставка) інтерпретується у формулі дисконтування як ставка дисконтування й часто називається просто дисконтом.

Для оцінювання вартості довгострокових фінансових інвестицій використовують складні відсотки. Майбутня вартість грошей із використанням складних відсотків (прирощення) становить:

$$FV = PV(1+i)^n.$$

Об'єкт інвестування буде привабливим для інвестора, якщо його норма прибутковості перевищуватиме аналогічну для будь-якого іншого способу вкладення коштів з аналогічним ризиком. Отже, ставка дисконтування, що використовується для розрахунків, має відображати необхідну норму прибутковості для певного інвестиційного проекту. Ставка дисконтування має враховувати мінімально гарантований рівень прибутковості (він не залежить від вигляду інвестиційних вкладень), темп інфляції та коефіцієнт, що включає ступінь ризику конкретного інвестування. Тобто цей показник відображає мінімально допустиму віддачу на вкладений капітал (за неї інвестор віддасть перевагу участі в проекті альтернативному вкладенню тих самих коштів в інший проект із порівняною мірою ризику).

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Підприємець придбав виробниче обладнання й використовував його три роки. За перший рік обладнання принесло дохід у розмірі 22 тис. грн, за другий — 18,15 тис. грн, за третій — 12 тис. грн. Наприкінці третього року обладнання було продане за остаточною вартістю 1310 грн. Ставка дисконтування становить 10 %. Визначте ціну, за якою підприємець купив виробниче обладнання.

Розв'язання. Ціну, за якою підприємець купив виробниче обладнання, визначаємо за допомогою формули дисконтування, яку можна записати таким чином:

$$\text{Початкова ціна обладнання} = \frac{\text{Дохід}_{1\ \text{року}}}{(1+i)^1} + \frac{\text{Дохід}_{2\ \text{року}}}{(1+i)^2} + \frac{\text{Дохід}_{3\ \text{року}}}{(1+i)^3}.$$

Необхідно врахувати те, що за третій рік дохід, який можна було отримати від використання обладнання, складається з величини щорічного доходу й остаточної вартості обладнання. Тобто дохід за третій рік становить 12000 грн + 1310 грн = 13310 тис. грн.

Отже, початкова ціна обладнання =

$$\frac{22}{1+0{,}1} + \frac{18{,}15}{(1+0{,}1)^2} + \frac{13{,}31}{(1+0{,}1)^3} =$$

$$= 20 + 15 + 10 = 45 \text{ тис. грн.}$$

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте характеристику інвестицій.
2. Визначте доцільність здійснення дисконтування.
3. Обчисліть, яку суму потрібно вкласти в справу, щоб через два роки отримати 8000 грн. Річна ставка складного відсотка при цьому становить 12%.
4. Перед підприємцем постала проблема вибору з двох альтернативних інвестиційних проектів. Перший проект передбачає початкові інвестиції в обсязі 140 тис. грн, другий — 185 тис. грн. Від реалізації першого проекту очікується отримання таких грошових потоків: за перший рік — 30 тис. грн, за другий — 60 тис. грн, за третій — 70 тис. грн, за четвертий — 50 тис. грн. Від реалізації другого проекту протягом шести років очікується надходження постійних річних грошових потоків у розмірі 50 тис. грн. Ставка дисконтування для першого проекту 10%, для другого — 12%. Який проект обере підприємець?
5. Визначте величину складного відсотка, під який треба покласти суму в банк, щоб через два роки вона подвоїлась.

§ 58. Дохід виробника інформаційних ресурсів в інформаційній економіці

На сучасній стадії розвитку цивілізації як ніколи зростає роль інформації і в житті людини, і у функціонуванні суспільства загалом. В інформаційній економіці формою економічної реалізації різних видів власності на корисну інформацію є інформаційна рента.

Основою інформаційної ренти працівника є унікальні інформація та знання фахівця, його здатність до певного виду творчої діяльності, результатом чого є створення ним специфічного за якостями продукту, що відрізняється новизною й неповторністю та має значну споживчу вартість.

Об'єкти інтелектуальної власності — авторські права, ноу-хау, ліцензії тощо — приносять своїм власникам фіксований дохід у вигляді монопольної інформаційної ренти.

Корпоративні власники цінних інформаційних ресурсів отримують монопольну й додану інформаційну ренту. Монопольна інформаційна рента створюється у вигляді фіксованого доходу, якщо її власники володіють комерційними таємницями чи ноу-хау. Додану інформаційну ренту отримують висококваліфіковані професіонали, лідери інноваційних інформаційних технологій, які володіють дуже цінною інформацією.

Монопольна й додана інформаційна рента існує також і у сфері державної власності. Держава вкладає інвестиції в людський капітал, охорону здоров'я, освіту, науку, культуру. Усе це підвищує конкурентоспроможність країни та вітчизняних підприємств. Використання державних інформаційних ресурсів, надання державою своїх баз даних, безкоштовної інформації суб'єктам господарювання, контроль та захист із боку держави та правоохоронних органів призводять до зменшення соціальних та трансакційних (на передачу інформації) витрат. Саме це є основою для отримання доданої інформаційної ренти.

Таким чином, причиною виникнення монопольної інформаційної ренти є монополія приватної власності на інформацію. За своєю суттю монопольна інформаційна рента — це є надлишок ринкової ціни інформаційного продукту над його вартістю. Різниця в корисності інформаційних ресурсів призводить до утворення доданої інформаційної ренти — додаткового доходу, який виникає при використанні кращих та середніх за цінністю інформаційних продуктів та послуг.

Окрім монопольної та доданої інформаційної ренти, виділяють також інноваційну інформаційну ренту. Вона пов'язана з отриманням додаткового прибутку при використанні інформаційних продуктів, які підвищили свою корисність у результаті додаткових інвестицій. До них належать інвестиції в програмне забезпечення, у бази даних, удосконалення комунікаційних мереж, маркетингові дослідження ринків, підвищення кваліфікації робітників тощо. До того часу, доки діє ліцензійний термін користування інформацією, додатковий прибуток отримує користувач. Після закінчення ж терміну внаслідок підвищення цінності інформаційного продукту власник збільшує орендну плату за використання цього ресурсу, стягуючи додатковий прибуток на свою користь.

Важливою особливістю інформаційної економіки є те, що найбільші доходи в ній отримують не розробники інформаційних продуктів, а ті, хто займається їх тиражуванням, поширенням та особливо їх продажем. Так, найбільшу частину інформаційної ренти присвоюють провайдери Інтернету, інформаційні центри та центри інформаційних технологій.

Слід зауважити також, що багато продуктів інформаційної діяльності за своїм статусом є громадськими (суспільними) благами (фундаментальні наукові дослідження, державне управління, національна мережа зв'яз-

ку тощо). Вони мають властивості неподільності й невиключення зі споживання. Як правило, держава бере на себе регулювання процесу виробництва та розподілу інформаційних продуктів, без яких суспільство не може нормально розвиватися. Інтереси суспільства вимагають, щоб значна частина інформації була доступною. Відзначимо, що в деяких випадках приватний бізнес також зацікавлений у досить простому й дешевому доступі до інформації, наприклад під час проведення рекламних кампаній.

Тому щодо багатьох видів інформаційних продуктів виникає проблема платності. З одного боку, відсутність прибутковості, небажання фірм-виробників виходити на інформаційний ринок може мати катастрофічні наслідки для традиційних державних та некомерційних інформаційних організацій. З іншого боку, повна передача інформаційної діяльності на комерційні основи може поставити під загрозу загальну доступність інформації.

Як основні аргументи проти платності низки інформаційних продуктів висувають такі негативні наслідки застосування принципів ринку, як неможливість урахувати громадські витрати й вигоди, небезпека масового виробництва дешевих послуг погіршеної якості та меншого значення, посилення соціальної нерівності споживачів, поділ суспільства на «інформаційно бідних» та «інформаційно багатих». З іншого боку, застосування принципу платності спонукає інформаційні служби й постачальників інформації активніше підлаштовуватися під структуру попиту, підвищує розуміння реальної цінності інформації в користувачів, усуває зайві запити, виявляє корисність служб завдяки їх оцінюванню через ринок, сприяє раціоналізації управління фірм-виробників інформації тощо.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що являє собою інформаційна рента?
2. Які види інформаційної ренти ви знаєте?
3. Чому орендатори інформаційних ресурсів зацікавлені в подовженні терміну дії ліцензійного користування інформацією, а власники — у його зменшенні?
4. Чи доводилося вам або вашим близьким користуватися послугами інформаційних організацій? Чи були інформаційні продукти платними?
5. Наведіть приклади платних інформаційних продуктів.

§ 59. Нерівність у розподілі доходів: зміст, наслідки та способи вимірювання. Проблеми формування та розподілу доходів в Україні

Характерною рисою ринкової економіки є відмінність між людьми й окремими групами людей за величинами отриманих ними доходів і накопиченого майна. Ця відмінність породжує найгострішу соціальну проблему у сфері розподілу доходів серед населення країни — проблему нерівності доходів.

Нерівність у розподілі доходів обумовлена як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Серед них:

- різні фізичні та інтелектуальні здібності;
- різний рівень освітньої та фахової підготовки;
- різна інтенсивність праці;
- різне ставлення до праці та різна підприємливість;
- різна схильність до ризику;
- різний рівень ефективності діяльності суб'єктів господарювання;
- різне становище на ринку;
- різна кількість факторів виробництва у володінні та успішність володіння ними;
- успіх, неуспіх, доступ до цінної інформації;
- дискримінація (за гендерною, віковою чи етнічною ознаками);
- використання способів протизаконного збагачення тощо.

Як бачимо, унаслідок зазначених вище причин початкові умови кожної людини, яка виходить на ринок, різні. Конкуренція, яка є обов'язковою умовою ефективного функціонування ринкової системи, дає рівні можливості кожному брати участь в економічній діяльності, але від самого початку не забезпечує рівних умов. Саме конкуренція створює дієві мотиви до праці та інвестування, а ринок дає дійсну оцінку кількості, якості й результатів праці. Адже ринковий дохід не з'явиться доти, поки не буде продано товар, тобто поки праця не отримає визнання своєї суспільної корисності.

Нерівність у доходах забезпечує економічну ефективність, але супроводжується соціальною несправедливістю у вигляді значної майнової диференціації суспільства.

Нерівність доходів і багатства може досягати величезних масштабів і створювати загрозу для політичної та економічної стабільності в країні, сприяти зростанню соціальних хвороб — злочинності, наркоманії, самогубствам, маргіналізації. Посилення ж соціальної напруженості в суспільстві збільшує інвестиційні й підприємницькі ризики та перешкоджає стійкому розвитку економіки.

Саме тому постає потреба у втручанні держави у вирішення цієї проблеми. Беручи на себе відповідальність за дотримання невід'ємного права людини на нормальне життя, держава організовує відповідний перерозподіл доходів у суспільстві. Зауважимо, що таким чином вона вирішує й частину своїх проблем: створює умови для відтворення робочої сили, усуває диспропорції в розподілі ресурсів, послаблює соціальну напруженість. І слід зауважити, що метою держави не є домогтися повної ліквідації цієї нерівності.

Для вимірювання ступеня нерівності в розподілі доходів та розроблення заходів державної політики з їх перерозподілу використовують декілька статистичних показників. Найбільш поширеними серед них є: крива Лоренца, децильний коефіцієнт та індекс Джині.

Крива Лоренца (за ім'ям американського економіста Макса Лоренца) — це графічне зображення ступеня нерівності розподілу доходів серед населення. По горизонтальній осі відкладається частка сімей, а по вертикальній — частка доходу (мал. 1).

Лінія *OA* характеризує теоретично уявну картину абсолютної рівності, за якої б 20 % усіх сімей мали 20 % від загальних доходів, 40 % сімей — 40 % доходів, 60 % сімей —

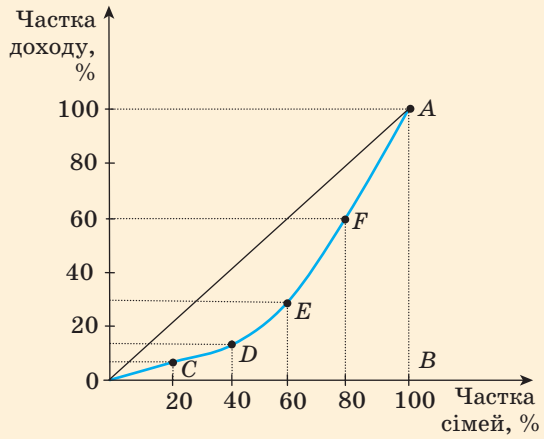

Мал. 1. Крива Лоренца

60 % доходів, 80 % сімей — 80 % доходів. Катет *AB* свідчить про абсолютну нерівність, коли 1 % найбагатших сімей отримував би 100 % доходу. Наприклад, про реальний розподіл доходів свідчать такі статистичні дані: перша група з найбідніших сімей отримала 5 % від усіх доходів, друга — 10 %, третя — 15 %, четверта — 30 %, п'ята (із найбагатших) — 40 % (усі разом 100 %). Відкладаємо на графіку точки: *C* (20 % сімей отримали 5 % від усіх доходів); *D* (40 % сімей отримали 5 % + 10 % = 15 % від усіх доходів); *E* (60 % сімей отримали 5 % + 10 % + 15 % = 30 % від усіх доходів); *F* (80 % сімей отримали 5 % + 10 % + 15 % + 30 % = 60 % від усіх доходів). Отримали лінію *OCDEFA*, яка й характеризує реальний розподіл доходів.

Реальна нерівність у розподілі доходів населення графічно ілюструється кривою Лоренца, що нагадує нам лук, тому криву ще називають луком Лоренца. Чим далі від бісектриси перебуває крива, тим більша нерівність у доходах населення.

Ступінь нерівності в розподілі доходів серед населення можна виразити й чисельно — через **індекс Джині**. Індекс Джині — це статистичний показник, що характеризує ступінь розшарування суспільства за доходами. Цей коефіцієнт обчислюють як відношення площі сегмента, окресленої кривою Лоренца та бісектрисою, до всієї площі трикутника *OAB*.

Значення індексу Джині можуть коливатися від 0 (абсолютної рівності: бісектриса й крива злиті, розриву між ними немає) до 1 (абсолютної нерівності: крива «розпласталася» на катетах *OB* і *AB*, розрив максимальний). Отже, що більше індекс Джині наближається до 1, то більшою стає нерівність у доходах, і навпаки.

У результаті проведення державою соціальної політики за допомогою оподаткування й різного роду соціальних програм відбувається перерозподіл доходів від найбагатших до найбідніших верств населення. Графічно це характеризується зміною форми кривої Лоренца, наближенням її до бісектриси, особливо в тій її частині, яка відповідає доходам бідніших сімей.

За даними, опублікованими Програмою розвитку ООН у «Доповіді про людський розвиток — 2016» за 2010—2015 рр., індекс Джині становив, наприклад, у Колумбії — 0,535; Росії — 0,416; Литві — 0,352; Польщі — 0,321; Україні — 0,241. Досить непогані результати для нашої країни насправді не є реальними, оскільки статистичні органи не можуть урахувати величезні масштаби розподілу тіньових доходів (виплати зарплати «у конвертах», ухилянням від сплати податків, корупційні доходи чиновників тощо).

Державна статистика України фіксує інформацію про три основні джерела доходів: заробітну плату; соціальні трансферти; доходи від підприємницької діяльності та від власності. Причому в останні роки з'явилася тенденція до зменшення частки заробітної плати в загальній сумі доходів. Із формуванням різноманітних форм власності й господарювання почали набувати розвитку доходи у вигляді прибутку, дивідендів за

акціями, відсотків із цінних паперів тощо, тобто доходи на вкладений капітал та придбання підприємств у приватну власність і ведення індивідуальної трудової діяльності. У структурі доходів спостерігається збільшення доходів від власності. Водночас характерною особливістю розвитку структури доходів населення є зростання частки пенсій, стипендій, допомоги та субсидій.

За останні два роки в Україні спостерігається значне зменшення реальних доходів населення. Серед причин: військовий конфлікт і збільшення кількості внутрішніх переселенців, зменшення ВВП, високий темп інфляції, прискорення девальвації (зниження курсу національної валюти), збільшення податкового навантаження (наприклад, запровадження військового збору, збору з продажу-купівлі іноземної валюти, оподаткування частини пенсій, депозитів, підвищення акцизів на тютюнові вироби, алкогольні напої, а також розширення бази оподаткування для податку з нерухомого майна тощо), банкрутство банків та ін.

Нерівномірність розподілу доходів в Україні обумовлюється також тим, що центри промисловості по країні розподілені не однаково. Найнижчий рівень доходів характерний для південно-східних областей, де менше поширені самозайнятість і тимчасова трудова міграція, тобто там, де населення гірше адаптується до нових соціально-економічних умов. Трохи краща ситуація в областях із відносно високим розвитком незареєстрованого сектору економіки, включаючи особисте підсобне господарство.

Таким чином, для забезпечення підвищення рівня доходів населення та ефективності соціальної політики уряду необхідно перш за все стабілізувати національне виробництво, домогтися зростання економіки, що дозволить підвищити рівні зайнятості, номінальних і реальних доходів населення. Це завдання невіддільне від проведення системної податкової реформи та зниження рівня корупції в країні. Одним із пріоритетів повинно стати створення сприятливого бізнес-середовища в Україні, оскільки розвиток малих та середніх підприємств сприятиме збільшенню доходів населення, наповненню бюджету, скороченню обсягу соціальних допомог. Пріоритетами сучасної соціальної політики мають бути підвищення якості соціальних послуг, розвиток дієвої системи соціального інвестування, активізація використання комерційних організацій для розвитку соціальної інфраструктури.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Відомо, що населення країни за рівнем доходу поділяється на три групи: 50 % становлять найбідніші, 10 % — найбагатші, решта — середній клас. Сума доходів населення — 7800 млрд грош. од., із яких 1170 млрд грош. од. отримують найбідніші. Між багатими та середнім класом доходи розподілені в пропорції 12 : 5. Побудуйте криву Лоренца та обчисліть індекс Джині.

Розв'язання. Визначимо спочатку суму доходів кожної групи населення. Оскільки найбідніші отримують 1170 млрд грош. од., то найбагатші та середній клас: 7800 – 1170 = = 6630 млрд грош. од. А оскільки між багатими та середнім класом доходи розподілені в пропорції 12 : 5, то доходи багатих становлять 6630 : (12 + 5) · 12 = 4680 млрд грош. од., а доходи середнього класу: 6630 : (12 + 5) · 5 = 1950 млрд грош. од. (або ж решту 6630 – 4680 = 1950).

Для кращого розуміння складемо таблицю.

Населення	Частка населення, %	Кумулятивна частка населення, %	Дохід	Частка доходу, %	Кумулятивна частка доходу, %
Найбідніші	50	50	1170	1170 : 7800 · 100 % = 15 %	15
Середній клас	40	50 + 40 = 90	1950	1950 : 7800 · 100 % = 25 %	15 + 25 = 40
Багаті	10	50 + 40 + 10 = 100	4680	4680 : 7800 · 100 % = 60 %	15 + 25 + 60 = 100
Загалом	100		7800	100	

Використовуючи отримані дані, будуємо графік. Точка C показує, що 50 % населення отримує 15 % усіх доходів, точка D — 90 % населення отримує 40 % усіх доходів. Лінія $OCDA$ — крива Лоренца.

$$\text{Індекс Джині} = \frac{S_{OADC}}{S_{OAB}}$$

$$S_{OAB} = \frac{1}{2}[OB]\cdot[AB] = \frac{1}{2}\cdot 100\cdot 100 = 5000\,.$$

Площу фігури між бісектрисою та кривою Лоренца можна обчислити як різницю між площею всього трикутника OAB і площами фігур $OC50$, $CD9050$ та $DAB90$:

$$S_{OADC} = S_{OAB} - S_{OC50} - S_{CD9050} - S_{CAB90}$$

Тому обчислюємо площі отриманого трикутника та двох трапецій:

$$S_{OC50} = \frac{1}{2}[O50]\cdot[C50] = \frac{1}{2}\cdot 50\cdot 15 = 375$$

$$S_{CD9050} = \frac{1}{2}([C50]+[D90])\cdot[90-50] = \frac{1}{2}\cdot(15+40)\cdot 40 = 1100$$

$$S_{DAB90} = \frac{1}{2}([C90]+[AB])\cdot[100-90] = \frac{1}{2}\cdot(40+100)\cdot 10 = 700$$

Таким чином,

$$S_{OADC} = S_{OAB} - S_{OC50} - S_{CD9050} - S_{CAB90} = \\ = 5000 - 375 - 1100 - 700 = 2825$$

$$\text{Індекс Джині} = \frac{S_{OADC}}{S_{OAB}} = \frac{2825}{5000} = 0{,}565\,.$$

Індекс Джині свідчить про дуже нерівномірний розподіл доходів у країні.

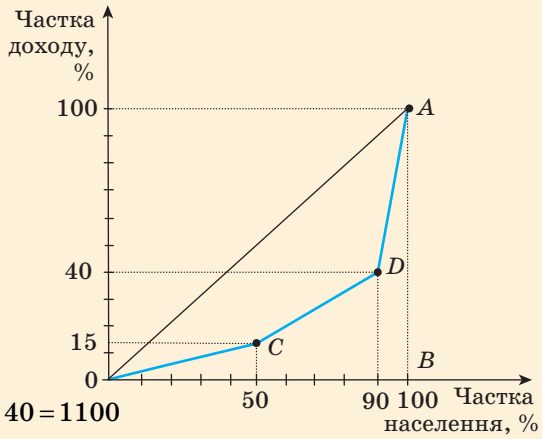

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Як ви поясните слова американських економістів Роберта Хейлбронера та Лестера Туроу: «Люди бідні здебільшого зовсім не тому, що вони непродуктивні. Вони часто стають непродуктивними в результаті тих самих чинників, які їх роблять бідними».
2. Знайдіть в Інтернеті дані про сучасне значення індексу Джині, або ж дані про відношення доходів найбідніших верств населення до найбагатших.
3. Відомо, що населення деякої країни складається з п'яти груп. Кожна група отримує відповідно 44 325 грош. од., 24 625 грош. од., 14 775 грош. од., 9850 грош. од., 4925 грош. од. Побудуйте криву Лоренца та обчисліть індекс Джині. Охарактеризуйте рівномірність розподілу доходів.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Функціональний розподіл доходів — це їх розподіл за
А потребами економічних суб'єктів
Б власністю на фактори виробництва
В кількістю праці робітників
Г роллю суб'єкта у виробничому процесі

2. Із точки зору дохідності найбільш ризикованим видом цінних паперів є
А прості акції
Б привілейовані акції
В державні облігації
Г корпоративні облігації

3. Дохід, який утворюється на унікальних землях, — це
А диференціальна рента I
Б диференціальна рента II
В абсолютна рента
Г монопольна рента

4. Якщо власник землі щорічно отримує 50 тис. грн земельної ренти, а банк виплачує вкладникам 10% річних, то ціна землі складає
А 5 тис. грн
Б 45 тис. грн
В 500 тис. грн
Г 510 тис. грн

5. Якщо за певний період номінальні доходи населення виросли на 7% за середнього зниження рівня споживчих цін за цей період на 7%, то це означає, що реальні доходи населення
А залишилися без змін
Б зросли на 14%
В зменшилися на 15%
Г зросли на 15%

6. Яку суму потрібно вкласти в справу, щоб через три роки отримати 10000 грн? Річна ставка складного відсотка при цьому становить 15%.
А 1500
Б 6575
В 6897
Г 8608

7. Яке з тверджень є правильним?
А реальні доходи — це номінальні доходи з вирахуванням податків та інших обов'язкових платежів
Б погодинна оплата застосовується для оплати праці тих робітників, виробіток яких неможливо нормувати
В реальна заробітна плата завжди зменшується в умовах інфляції
Г норма позичкового відсотка не залежить від суми капіталу, наданого в позичку

8. Реальні доходи населення збільшилися з 2800 до 3500 грн. Ціни на товари та послуги за цей період зросли на 9%. Це означає, що номінальні доходи
А зросли на 15%
Б зросли на 34%
В зросли на 36,25%
Г зросли на 44,55%

9. Акцію номінальною вартістю 2000 грн було продано за 2500 грн. Якщо банківський відсоток дорівнював 15%, то розмір дивідендів на неї становив
А 75 грн
Б 300 грн
В 375 грн
Г 675 грн

10. Акцію номінальною вартістю 2000 грн було продано за 2500 грн. Якщо розмір дивідендів на неї становив 500 грн, то банківський відсоток дорівнював
А 11,1%
Б 20%
В 25%
Г 50%

11. Установіть відповідність між доходами та економічними суб'єктами, які їх отримують.

1 Орендна плата за приміщення складу	**А** Власник робочої сили
2 Дохід за надані в позику 5000 грн	**Б** Власник акції
3 Кошти, отримані за написані картини	**В** Власник облігації
4 Частина прибутку фірми, сплачена її співвласнику	**Г** Власник капітальних ресурсів
	Д Власник грошового капіталу

12. Установіть відповідність між видами доходів та їхніми визначеннями.

1 Номінальна відсоткова ставка	**А** Додатковий дохід, який виникає при використанні кращих та середніх за цінністю інформаційних продуктів і послуг
2 Монопольна рента	**Б** Дохід власника робочої сили, скорегований на рівень інфляції
3 Реальна зарплата	**В** Додатковий прибуток при використанні інформаційних продуктів, які підвищили свою корисність у результаті додаткових вкладень
4 Інвестиційна інформаційна рента	**Г** Відсоткова ставка, виражена за поточним курсом грошової одиниці
	Д Дохід з унікальних земель

УЗАГАЛЬНЮЄМО ЗНАННЯ

1. Попит на сільськогосподарські угіддя описується рівнянням $Q_D = 4250 - 5R$. Пропозиція угідь становить 1000 га. Норма позичкового відсотка становить 20 %. Визначте розмір сільськогосподарських угідь, якщо вони були продані за 162 500 грн.
2. Акцію було продано за 100 000 грн. Визначте розмір дивіденду на неї, якщо банківський відсоток становить 19 %.
3. Грошовий капітал, вкладений у справу, за чотири роки подвоївся. Обчисліть ставку дисконтування.
4. Розгляньте наведені нижче дані. Охарактеризуйте розподіл доходів в Україні, використовуючи значення коефіцієнта Джині.

Рік	Коефіцієнт
2008	0,25343
2013	0,4968
2014	0,4197

5. Як зміниться реальна заробітна плата, якщо ціни на товари та послуги зменшаться на 10 %?
6. Підприємцю пропонують обладнання вартістю 40 тис. грн на два роки. За перший рік воно принесе дохід у розмірі 18 тис. грн, за другий — 32,4 тис. грн. Наприкінці другого року обладнання можна продати за 4 тис. грн. Ставка дисконтування становить 20 %. Чи варто підприємцю купувати обладнання?
7. За перший рік реальна заробітна плата зросла на 3 %, за другий рік — зменшилась на 1,5 %, за третій рік відбулося підвищення реальної зарплати на 4,8 %, за четвертий рік — ще на 5,2 %. Ціни на товари та послуги за цей період зростали щорічно на 10,6 %. Визначте зміни номінальної заробітної плати за чотири роки та її середньорічні зміни.
8. Використовуючи дані графіка, визначте реальну заробітну плату за 2004, 2007 та 2010 рр. Номінальна середня заробітна плата в Україні за ці роки становила відповідно 590, 1351 та 2239 грн.

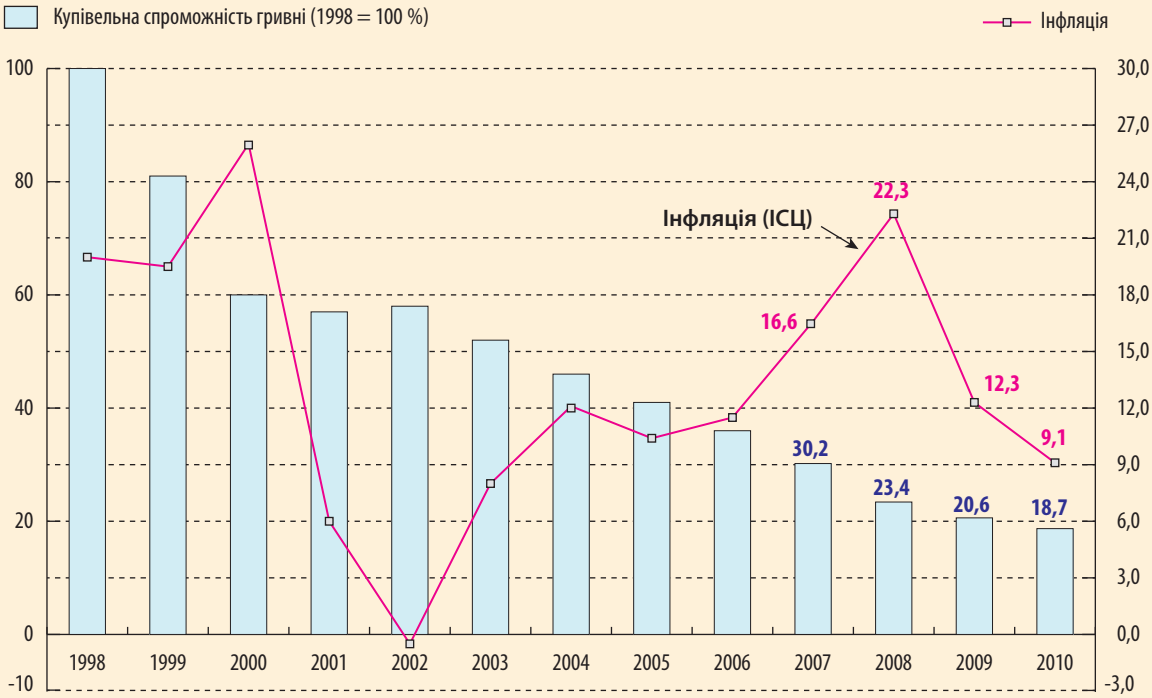

ТЕМА 13. РИНКОВА ІНФРАСТРУКТУРА: БІРЖІ, БАНКИ, СТРАХОВІ КОМПАНІЇ ТА ІНШІ РИНКОВІ ПОСЕРЕДНИКИ

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЮ ТЕМУ, ВИ НАВЧИТЕСЬ:

- **розрізняти** функції, які виконують різні елементи ринкової інфраструктури;
- **наводити приклади** операцій, які виконують біржі, банки, інші фінансово-кредитні посередники;
- **визначати**, у яких випадках суб'єкт ринкової економіки може скористатися послугами організацій, що формують ринкову інфраструктуру.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке ринок?
2. Які функції виконують економічні суб'єкти в процесі кругообігу ресурсів, грошей, товарів і послуг?
3. У яких формах здійснюється торгівля?
4. Які види цінних паперів перебувають в обігу на фондовому ринку?

§ 60. Взаємозв'язок структури та інфраструктури сучасного ринку

Ринок, як вам уже відомо, — це система взаємовідносин між різними економічними суб'єктами з приводу купівлі-продажу товарів та послуг. Для того щоб безперервно здійснювались операції обміну, забезпечувалася взаємодія покупців та продавців, швидше й повніше задовольнялися їхні потреби та інтереси, необхідні певні умови. Умови ці створюються, у свою чергу, цілим комплексом установ, які обслуговують економічних суб'єктів і мають назву ринкової інфраструктури. **Інфраструктура ринку** — це і є сукупність організацій і структур, які забезпечують безперервний рух товарно-грошових потоків для функціонування ринкових взаємовідносин між економічними суб'єктами.

Ринкові відносини вирізняються своєю багатогранністю. Настільки ж різноманітними є й елементи інфраструктури. Щоб проаналізувати різні елементи інфраструктури, пригадайте схему ринкового кругообігу.

По-перше, ця схема давала можливість охарактеризувати рух ресурсів та товарів і послуг. Однак цей рух був би неможливий, якщо б не існувало доріг і комунікацій, житлово-комунального господарства, товарних бірж, супермаркетів, сервісних центрів, пунктів прокату, брокерських компаній тощо. Усі ці установи забезпечують рух потоків ресурсів і товарів у процесі кругообігу та утворюють ***організаційно-технічну інфраструктуру***.

По-друге, схема кругообігу давала уявлення про рух грошей між економічними суб'єктами. Для забезпечення постійного руху грошових потоків необхідні банки й кредитні установи, страхові й інвестиційні компанії, фондові й валютні біржі. Ці установи об'єднують у ***фінансово-кредитну інфраструктуру***.

Ринкові взаємовідносини між економічними суб'єктами постійно змінюються, тому необхідно мати інформацію про динаміку цін та відсоткової ставки, про асортимент та якість товарів, про наявність виробничих ресурсів і необхідність виробництва в них, формувати поведінку економічних суб'єктів. Цим опікуються засоби масової інформації, наукові та навчальні заклади, інформаційно-консультативні центри та рекламні агентства. Це так звана ***інформаційна***, або ***науково-дослідницька інфраструктура***.

РИНКОВА ІНФРАСТРУКТУРА

Організаційно-технічна
- товарні біржі
- оптові ринки
- аукціони
- торговельно-промислові палати
- сервісні центри
- опціони
- ярмарки
- транспортні комунікації
- ріелтерські фірми
- земельні аукціони

Фінансово-кредитна
- банки
- фондові біржі
- валютні біржі
- фінансові небанківські інститути
- страхові компанії
- інвестиційні, пенсійні та інші фонди
- ощадні каси
- ломбарди тощо

Державно-регулятивна (законодавче регулювання ринкових відносин)
- біржі праці (служби зайнятості)
- ліцензування
- оподаткування
- митна система
- державні фонди для сприяння діловій активності тощо

Науково-дослідне та інформаційне забезпечення
- науково-дослідні установи з вивчення ринкових проблем
- консалтингові компанії
- інформаційні центри та агентства
- рекламні агентства
- спеціальні навчальні заклади
- юридичні контори тощо

Мал. 1. Складові ринкової інфраструктури

Правове та економічне консультування підприємств, захист їхніх інтересів у державних та інших інфраструктурах

Страховий захист підприємницької діяльності

Забезпечення фінансової підтримки та кредитування підприємств

Підвищення оперативності, ефективності роботи суб'єктів ринку

ФУНКЦІЇ РИНКОВОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ

Створення умов для ділових контактів підприємців

Сприяння матеріально-технічному забезпеченню та реалізації товарів і послуг

Регулювання руху робочої сили

Здійснення маркетингового, інформаційного та рекламного обслуговування

Мал. 2. Функції ринкової інфраструктури

Хоча ринок — це саморегульована система економічних взаємовідносин, у суспільстві необхідно дотримуватися певних «правил гри», регулювати та визначати поведінку ринкових суб'єктів. Для цього існують юридичні контори, аудиторські фірми, організації, які забезпечують реалізацію господарського законодавства, ліцензування та оподаткування, захист інтересів економічних суб'єктів. Це ***державно-регулятивна інфраструктура***.

Чим досконалішими є ринкові відносини, тим розвиненішу інфраструктуру повинно мати суспільство.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення ринкової інфраструктури.
2. Охарактеризуйте елементи ринкової інфраструктури.
3. Наведіть конкретні приклади елементів ринкової інфраструктури свого населеного пункту.

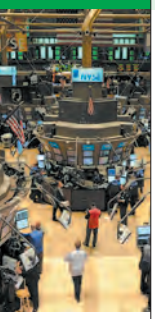

§61. Товарні біржі. Роль уряду в їх функціонуванні

Біржа — це постійний оптовий ринок масових взаємозамінних товарів. У звичайному розумінні біржа, з одного боку, являє собою місце, де регулярно в один і той самий час проводять торги за певними товарами. Щоб стати біржовим, товар має відповідати цілому ряду вимог. Насамперед необхідно, щоб він був масовим, а отже, не монопольним. Фактична величина продажу називається лотами, тобто партіями, що повинні бути числом, кратним біржовій одиниці. Ще однією вимогою до біржового товару є якість, а отже, в угоді вона обов'язково визначається за стандартами й технічними умовами, договірними умовами, при попередньому огляді й за зразками.

З іншого боку, біржа — це об'єднання торговців та посередників, які спільно несуть витрати на організацію торгів, встановлюють правила торгівлі та стежать за їх дотриманням.

Більшість бірж — це неприбуткові організації. Їхні члени отримують вигоди не від їх функціонування, а від участі в торгах. Біржова торгівля організується для полегшення процесу торгівлі, захисту та страхування від коливання цін.

Залежно від того, який товар купується й продається, на біржі розрізняють товарні біржі, товарно-сировинні, валютні, фондові та біржі праці.

Товарна біржа — це особливий суб'єкт господарювання, що надає послуги в укладанні біржових угод, виявленні попиту та пропозиції товарів, товарних цін, вивчає, упорядковує товарообіг і сприяє підвищенню ефективності пов'язаних із ним торговельних операцій. Товарна біржа як господарська організація є юридичною особою, має відособлене майно, самостійний баланс, розрахунковий, валютний та інший рахунки в банках, печатку зі своїм найменуванням.

Серед основних **функцій** товарних бірж слід виділити перш за все такі:

- організація товарного ринку або ринку сировини за допомогою біржового механізму. Саме за допомогою купівлі-продажу контрактів на постачання продукції регулюють попит та пропозицію цієї продукції, ліквідують деякі дисбаланси між прогнозованими та фактичними їх рівнями;
- виявлення та регулювання біржових цін на поточний період і на перспективу;
- розроблення товарних стандартів, реєстрація марок фірм;
- регулювання різних суперечливих питань за допомогою арбітражу та третейського суду;
- біржове страхування від коливання цін — хеджування;
- забезпечення гласності торгів;
- розробка біржових контрактів;
- гарантування виконання угод;
- інформаційна діяльність.

Біржу називають царством посередників. Із покупцями й продавцями можуть працювати різні посередники — брокери й дилери. ***Брокери*** — посередники, які працюють від імені та за рахунок клієнта. ***Дилери*** — посередники, які працюють від свого імені й самі несуть витрати.

Товарні біржі не є однорідними, вони різняться за різними критеріями. Так, наприклад, залежно від *асортименту товарів* товарні біржі поділяються на вузькоспеціалізовані (предметом торгівлі на таких біржах є тільки один вид товару); спеціалізовані (предметом біржової торгівлі є, як правило, однотипні групи товарів); універсальні (предметом торгівлі є різноманітні асортименти різноманітних товарів).

Відповідно до принципу *організації біржової діяльності* розрізняють публічноправові (відкриті) біржі й приватноправові (закриті). Публічноправові біржі функціонують у Європі (Франції, Бельгії, Нідерландах), Росії. Вони передбачають доступ до біржових торгів будь-якого підприємця, якого занесено до торгового реєстру. Приватноправові

ПОРАДИ ПІДПРИЄМЦЮ

Правові умови створення та діяльність товарних бірж у вітчизняній економіці визначаються Законом України «Про товарну біржу» та Господарським кодексом України. У цьому Кодексі та прийнятих відповідно до нього законах розглядаються основні умови створення та діяльності товарної біржі, її права та обов'язки, правила здійснення біржових операцій, ведення біржової торгівлі, порядок державної реєстрації товарної біржі, характеристика органів управління біржею та її організаційної структури.

Оскільки з майже 500 зареєстрованих в Україні бірж лише незначна їх кількість функціонує повноцінно, у межах регулювання діяльності товарних бірж держава має приділяти особливу увагу питанням сприяння концентрації попиту та пропозиції на біржах шляхом ліцензування й законодавчого обмеження кола біржових товарів і завдяки організаційній концентрації регулятивних і наглядових процедур.

Однак і самі товарні біржі мають докладати певних зусиль щодо подальшого підвищення рівня якості біржової торгівлі: брати участь у навчанні брокерів, підготовці необхідної інформації для подальшого її поширення в засобах масової інформації, розширювати спектр послуг, які біржа надає клієнтам, удосконалювати засоби котирування цін із метою сприяння виявленню реальних цін на ринках.

біржі (закритого типу) діють у Великій Британії, США та інших країнах. За сучасних умов приймають відповідне законодавство, що передбачає посилення державного контролю за діяльністю товарних бірж. Це означає, що в діяльність приватноправових бірж втручається держава шляхом прийняття відповідного законодавства й створення спеціальних органів для контролю за їхньою діяльністю. Тому можна говорити про виникнення змішаного типу організації біржової торгівлі. В Україні товарні біржі належать до приватноправових, тому що ступінь державного регулювання торговельно-біржової діяльності вкрай незначний і самі біржі мають здебільшого закритий характер.

Залежно від *місця й ролі у світовій біржовій торгівлі* розрізняють міжнародні та національні товарні біржі. Міжнародні біржі обслуговують конкретні товарні ринки. У їхній роботі можуть брати участь представники ділових кіл різних країн. Ці біржі можуть надати право укладати спекулятивні (арбітражні) угоди, які дають можливість діставати прибуток від різниці в котирувальних цінах на біржах різних країн. Країни, у яких функціонують міжнародні біржі, беруть на себе зобов'язання чітко дотримуватися відповідного валютного, торговельного та податкового режимів, які забезпечують їхню діяльність.

Міжнародні товарні біржі функціонують у країнах із розвиненою ринковою економікою та надійною кредитно-фінансовою системою. Такі біржі діють у США, Франції та Китаї (Гонконгу) і деяких інших країнах. На території СНД міжнародними називають Московську міжнародну фондову біржу, Міжнародну продовольчу біржу, Кузбаську міжнародну товарно-сировинну біржу, Українську міжбанківську валютну біржу. Однак такі біржі не можна вважати міжнародними в повному розумінні цього слова, оскільки ні валютний, ні торговельний, ні податковий режими, які діють у Росії та Україні, не забезпечують достатньою мірою вільного переміщення прибутку, отриманого в процесі біржової діяльності.

Національні біржі діють у межах однієї країни. Вони враховують особливості розвитку виробництва, обігу й споживання матеріальних ресурсів, що властиві певній країні. При цьому валютний, податковий і торговельний режими забороняють проведення арбітражних угод та участь у біржових торгах фірм й осіб — нерезидентів країни.

Залежно від *сфери діяльності* біржі поділяють на центральні, міжрегіональні й регіональні (локальні). Як показує практика торговельно-біржової діяльності в багатьох країнах, територіальне розташування бірж може збігатися із центрами торговельних зв'язків і транспортних шляхів. Наприклад, Гамбурзька біржа кави й Міжнародна Нью-Йоркська біржа кави, цукру й какао перебувають не в місцях виробництва, а в центрах міжнародної торгівлі. Міжрегіональні біржі, як правило, поєднують райони виробництва та споживання товарів. В Україні до таких бірж можна віднести Товарну біржу АПК центральних областей України (місто Черкаси), Кримську універсальну біржу, Українську універсальну товарну біржу тощо. Регіональні біржі — це здебільшого обласні біржі, які охоплюють своєю діяльністю території, що збігаються з адміністративно-територіальним поділом. В Україні це Донецька товарна біржа, Харківська товарна біржа, Одеська товарна біржа, Полтавська регіональна агропромислова біржа,

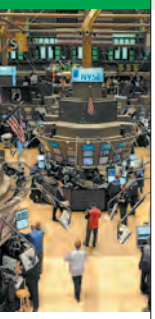

КІЛЬКІСТЬ БІРЖ В УКРАЇНІ*

Рік	Загальна кількість зареєстрованих бірж	Універсальні	Товарні та товарно-сировинні	Агропромислові	Інші
1992	64	22	28	4	10
1995	77	23	24	8	22
1996	74	19	25	9	21
1997	167	46	54	23	44
1998	199	46	75	25	53
1999	273	62	111	29	71
2000	339	88	146	28	77
2001	359	97	157	31	74
2002	402	113	176	32	81
2003	432	118	201	31	82
2004	464	119	227	34	84
2005	439	115	244	30	50
2006	448	114	258	29	47
2007	461	114	272	30	45
2008	482	118	293	30	41
2009	484	103	318	26	37
2010	510	106	341	25	38
2011	537	106	368	25	38
2012	562	107	391	25	39
2013	574	108	400	24	42
2014	586	107	415	23	41
2015**	555	104	391	24	36

* За даними ukrstat.org на початок року; без урахування фондових бірж і їхніх філій.

** Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і міста Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції.

Західно-Українська регіональна агропромислова біржа, Чернігівська обласна агропромислова біржа «Сівера» та ін.

За *основними видами угод*, що укладають у ході біржової торгівлі, виділяються такі види бірж: біржі реального товару, ф'ючерсні біржі, опціонні біржі, змішані. У біржовому залі немає ні товарів, ні грошей. Тут продаються й купуються, як правило, не самі товари, а титул власності на них або біржові контракти на їхню поставку. При цьому продавець зобов'язаний мати відповідний товар у наявності й доправити його покупцю в обумовлений біржовим контрактом строк. Це означає, що на товарних біржах відбувається не тільки купівля-продаж реального товару. Поширеними стають форми торгівлі контрактами, яку відрізняє в основному фіктивний характер угоди, що може закінчуватися виплатою різниці в ціні. Найпоширенішими серед таких угод є ***форвардні*** операції — укладання двосторонніх контрактів на постачання товару в майбутньому в зазначений термін, але оплачених на момент укладання угоди; ***ф'ючерсні контракти*** — угоди про продаж товару певного сорту (якості, марки) за фіксованою на момент укладання угоди ціною та виконанням операції через певний період часу. Зазвичай ф'ючерси укладають не з метою купівлі-продажу, а з метою страхування угоди з наявним товаром або з метою отримання різниці в ціні товару на момент закінчення дії контракту. Ще одним видом угод є ***опціонні*** операції — угоди, згідно з якими фірма купує та отримує право на майбутню купівлю товару за встановленою в контракті ціною.

Провідне місце в практиці світової біржової торгівлі посідають ф'ючерсні біржі. Фактично інфраструктура світового ф'ючерсного ринку являє собою сукупність усіх наявних товарних бірж (за винятком бірж реального товару, що збереглися в деяких країнах, що розвиваються). Серед найбільших світових лідерів міжнародних ф'ючерсних бірж можна назвати такі: Чиказька торговельна біржа (*Chicago Board of Trade*), Чиказька товарна біржа (*Chicago Mercantile Exchange*), Лондонська міжнародна фінансова ф'ючерсна біржа (*London International Financial Futures Exchange*), Чиказька біржа опціонів (*Chicago Board Options Exchange*), Бразильська товарна й ф'ючерсна біржа (*Brasil Mercantile Futures Exchange*), німецька електронна біржа ДТБ (*Deutsche Terminborse*), французька біржа МАТІФ (*Marché à Terme International de France*), Нью-Йоркська товарна біржа «Наймекс» (*New York Mercantile Exchange*), Лондонська біржа металів (*London Metal Exchange*).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення біржі та назвіть її види.
2. Охарактеризуйте основні функції товарних бірж.
3. Охарактеризуйте основні види біржових угод.
4. У чому полягає відмінність між брокерами й дилерами?
5. Визначте роль уряду в організації діяльності бірж.

§ 62. Фондова біржа, її організація та роль уряду у функціонуванні. Індекси фондового ринку

У процесі господарської діяльності в одних економічних суб'єктів виникає потреба в коштах для розширення своєї діяльності, а в інших накопичуються заощадження, які можна використати для інвестицій. Ці суб'єкти зустрічаються на фінансовому ринку, де й відбувається переливання коштів від тих, хто має їх надлишок, до тих, хто потребує інвестицій. Забезпечення умов для залучення інвестицій на підприємства, доступ цих підприємств до більш дешевого порівняно з банківськими кредитами капіталу є головним завданням ринку цінних паперів. Значну роль у розв'язанні цього завдання відіграє фондова біржа.

Фондова біржа — організаційно оформлений, постійний ринок, на якому здійснюється торгівля цінними паперами. Тобто фондова біржа — це передусім місце, де знаходять один одного продавець і покупець цінних паперів, де ціни на ці папери визначаються попитом і пропозицією на них, а сам процес купівлі-продажу регламентується правилами й нормами чинного законодавства, статуту й правил. Контингент членів біржі охоплює індивідуальних торговців цінними паперами та кредитно-фінансові інститути.

Як товар на цьому ринку виступають цінні папери — акції, облігації, векселі, сертифікати, а як ціни цих товарів — курси цих паперів. Щоб потрапити до компаній, папери яких допущені до біржової торгівлі (іншими словами, щоб бути прийнятою до котирування), компанія має задовольняти вироблені членами біржі вимоги щодо обсягів продажу, розмірів прибутку, кількості акціонерів, ринкової вартості акцій, періодичності й характеру звітності.

До функцій фондової біржі належать: 1) створення постійно діючого ринку; 2) визначення цін на цінні папери; 3) поширення інформації про фінансові інструменти, їхню ціну та умови обігу; 4) підтримка професіоналізму торговельних і фінансових посередників; 5) вироблення правил; 6) індикація стану економіки, її товарних сегментів і фондового ринку в цілому.

Усього у світі приблизно 150 фондових бірж. Найбільшими з них є такі: Нью-Йоркська, Лондонська, Токійська, Франкфуртська, Тайванська, Сеульська, Цюрихська, Паризька, Гонконгська.

В Україні прийнято й діє ряд нормативних актів, що заклали основу для функціонування ринку цінних паперів. Одним із головних нормативних актів, що регулюють відносини між усіма учасниками, є Закон України «Про цінні папери і фондову біржу». Згідно із цим законом фондова біржа створюється лише як акціонерне товариство. Її фундаторами можуть бути тільки торговці цінними паперами в кількості щонайменше 20. Фундатори повинні внести в статутний фонд біржі певну суму. Акціонерами фондової біржі в нашій країні можуть стати як підприємці, великі банки, так і будь-який громадянин, що вклав свої заощадження в акції.

Фондова біржа в Україні ґрунтується на неприбуткових основах і має діяти на принципах ліквідності, тобто вільного перетворення цінних паперів у гроші без фінансових втрат для власника, стабільності ринку, широкої гласності й довіри.

Відповідно до чинного законодавства на фондових біржах можуть випускатися й перебувати в обігу як державні, так і недержавні цінні папери, укладатися касові угоди й угоди на певний термін. Причому практика функціонування фондового ринку показує, що ринок недержавних цінних паперів розвивається швидшими темпами.

Перші торги на Українській фондовій біржі відбулися 6 лютого 1992 р., а 13 грудня 1993 р. були організовані перші електронні торги. За даними Держкомстату, на 1 січня 2009 р. в Україні зареєстровано 19 фондових бірж.

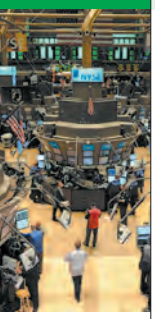

ПОРАДИ ПІДПРИЄМЦЮ

Вексель можна передавати іншим суб'єктам за допомогою передатного напису (індосаменту), що збільшує оборотність векселя й дозволяє використовувати його як засіб для погашення боргових вимог. Векселі бувають прості й переказні. Простий вексель (соло-вексель) виписує й підписує боржник, що означає його безумовне зобов'язання сплатити кредитору певну суму в означений термін і в певному місці. Переказний вексель (тратта) являє собою письмовий документ, що містить безумовний наказ векселедавця платнику сплатити певну суму грошей у певний термін і в певному місці одержувачу. Головна відмінність переказного векселя від простого, який, по суті, є борговою розпискою, полягає в тому, що він призначений для переказу, переміщення цінностей із розпорядження однієї особи в розпорядження іншої. На відміну від простого, у переказному векселі беруть участь не дві, а три особи: векселедавець (трасант), векселетримач і платник (трасат).

Розглянемо основні операції, які здійснюються на фондовій біржі.

- *Вексельний обіг*. Вексель — це цінний папір, боргове зобов'язання, яке складено в суворо визначеній формі й дає безперечне право вимагати сплати зазначеної у векселі суми після закінчення терміну, на який він виписаний. Предметом вексельного зобов'язання можуть бути тільки гроші. Вексель як засіб оформлення кредиту, що надається в товарній формі продавцями покупцям у вигляді відстрочки сплати грошей за продані товари, сприяє прискоренню реалізації товарів і збільшенню швидкості обігу оборотних коштів. Це приводить до зменшення потреби суб'єктів у кредитних ресурсах і в коштах загалом. Термін дії векселя має відповідати дійсному терміну реалізації товарів.
- *Обіг акцій*. Розрізняють первинний і вторинний ринки цінних паперів. Первинний ринок починається з випуску акцій в обіг (емісії) і являє собою акт продажу акцій у власність першому покупцю — фізичній або юридичній особі. На вторинному ринку відбувається перепродаж акцій уповноваженими банками — дилерами. Акція — це цінний папір, що свідчить про внесення його власником вкладу в капітал акціонерного товариства, а отже, дає право власності на частину майна компанії, на отримання частини прибутку у вигляді дивіденду та можливу участь в управлінні компанією. Акції випускаються (емітуються) тільки різними промисловими, торговельними й фінансовими компаніями, що виступають у формі акціонерних товариств. Акціонерні товариства (і закриті, і відкриті) випускають акції, і зібрані за рахунок реалізації акцій кошти складають власний або статутний капітал акціонерного товариства. Купівля акції сама по собі — це не надання кредиту акціонерному товариству, а вкладення капіталу в це товариство. Проте власник акції може в зручний для себе момент продати акції третій особі й тим самим повернути витрачені кошти.
- *Обіг облігацій*. Облігація — це боргове зобов'язання, згідно з яким позичальник гарантує кредитору виплату певної суми після закінчення певного терміну й виплату щорічного прибутку у вигляді фіксованого або плаваючого відсотка. Ринкова (курсова) ціна облігацій визначається, виходячи з умов самої позики й ситуації, що склалася в момент реалізації на ринку облігацій. Значення ринкової ціни облігації, виражене у відсотках до її номіналу, називається курсом облігації. Однією з основних характеристик облігації є термін її дії (дозрівання), після закінчення якого тримач одержує вартість облігації, тобто відбувається її повне погашення. За терміном дії облігації поділяються на короткострокові (від одного до трьох років), середньострокові (від трьох до семи років), довгострокові (від семи до 30 років), безстрокові (виплата відсотків відбувається невизначено довго й у такий спосіб відшкодовується сума, витрачена на купівлю облігації, а інвестори отримують прибуток від наступної виплати відсотків). На відміну від акцій, облігації є цінними паперами з фіксованим і, головне, гарантованим із боку фірми прибутком. На відміну від власників акцій, тримачі облігацій не є співвласниками акціонерного

підприємства, а лише його кредиторами. Ця обставина знижує ризикованість цього роду інвестицій, тому що тримач облігацій має право першочерговості в отриманні прибутків або поверненні своїх основних коштів у разі банкрутства підприємства. У той самий час прибутки за облігаціями відносно нижчі, вони суворо фіксовані.

Операції фондової біржі залежно від строку дії поділяються на короткострокові (касові) і довгострокові (ф'ючерсні чи форвардні). Останні здійснюються у випадку, коли угода купівлі-продажу акцій чи облігацій укладається зараз, а їх оплата відстрочена на певний час. Тому ф'ючерсні операції стають основою біржових спекуляцій із метою отримання спекулятивного прибутку. Учасниками біржових операцій, як правило, є три суб'єкти — продавець, покупець і посередник. Як і на товарній біржі, посередниками можуть бути *дилери* та *брокери*. Дилери здійснюють угоди за власний рахунок, купуючи місце на біржі, стаючи на певний час власником цінних паперів і отримуючи прибуток як різницю між курсами купівлі й продажу. Брокери працюють за певний відсоток від суми операції, тобто за комісійну винагороду (брокерідж), просто приймаючи від своїх клієнтів доручення на купівлю-продаж акцій.

Великі фондові біржі визначають напрямки, темпи й закономірності динаміки курсів цінних паперів, зокрема біржові індекси. Індекси фондових бірж дозволяють прогнозувати економічний розвиток і циклічні коливання (зростання біржового індексу попереджує про наближення кризи, різке падіння — власне кризу). Так фондові біржі стали своєрідними «барометрами» економічної «погоди».

Найбільш відомим індексом є індекс Доу-Джонса, який визначається на Нью-Йоркській фондовій біржі кожні півгодини. Так, промисловий індекс Доу-Джонса — простий середній показник руху курсів 30 найбільших промислових корпорацій. Склад цього індексу не є незмінним, його компоненти змінюються залежно від стану компаній на ринку. Транспортний індекс Доу-Джонса — середній показник, який характеризує рух цін на акції 20 транспортних корпорацій (авіакомпаній, залізничних та автомобільних компаній). Комунальний індекс Доу-Джонса — середній показник руху курсів акцій 15 корпорацій, що займаються газо- та енергопостачанням. На базі промислового, транспортного та комунального індексів обчислюють так званий «Індекс-65».

Своєрідним аналогом промислового індексу Доу-Джонса є основний ринковий індекс Американської фондової біржі, простий середній показник руху цін акцій 20 провідних корпорацій.

ПОРАДИ ПІДПРИЄМЦЮ

Акціонерні товариства випускають **акції** двох типів: звичайні та привілейовані. Звичайний тип акцій переважає. Усі власники звичайних акцій є повноправними акціонерами, оскільки кожний із них має право голосу на загальних зборах акціонерів, що дає формальну можливість брати участь у виборах правління, ревізійної комісії, визначати напрямок діяльності акціонерного товариства. Як і в будь-якого власника, що управляє справою, відповідальність міститься в можливості загубити свої гроші. Звичайні акції не гарантують розмір дивіденда й навіть узагалі отримання дивіденду власником акцій. Вони можуть приносити і великі дивіденди, і взагалі не приносити їх. Привілейовані акції — це акції, які приносять інвестору фіксований прибуток, але не дають йому право голосу на загальних зборах акціонерів. При цьому розподіл дивідендів за привілейованими акціями має відбуватися раніше, ніж за звичайними акціями, а в разі банкрутства акціонерного товариства власники цих акцій мають переваги у відшкодуванні своїх втрат порівняно з власниками звичайних акцій. У цьому полягає привілейованість акцій. Інвестиції в привілейовані акції менш ризиковані, ніж у звичайні. Обидва типи акцій можуть мати дві основні форми: акція на пред'явника й іменна акція. Акція на пред'явника означає, що ім'я її власника не фіксується в жодному документі, який стосується випуску, продажу й перепродажу акцій. Емісія іменних акцій означає, що при їхньому розміщенні фіксуються імена інвесторів, відбувається і реєстрація перепродажів. Акція може бути перепродана на вторинному ринку. Цінний папір виступає на цьому ринку вже як власне інвестиційний товар, ціна якого регулюється пропозицією та попитом цього товару.

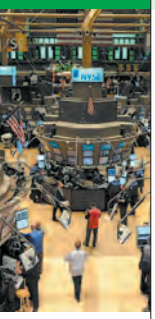

Дилери укладають спекулятивні угоди, намагаючись передбачити динаміку курсу цінних паперів (дилерів, що «грають» на зростанні курсу, на біржовому жаргоні звуть «биками», а тих, що «грають» на зниженні курсу, — «ведмедями»)

На відміну від США, в інших країнах обчислюють менше біржових індексів, і, як правило, тут діє один основний індекс. Так, в Англії — це індекс Рейтера, у Німеччині — індекс «Франкфурте Альгемайне Цайтунг» (ФАЦ), у Франції — індекс «Каркоран», у Японії — індекс «Ніккей». Основна мета біржових індексів, які обчислюють компанії або власне біржі, полягає в тому, щоб надавати інвесторам інформацію про динаміку руху курсів цінних паперів. Це дозволяє інвесторам приймати рішення щодо придбання акцій та інших цінних паперів.

Українські фондові індекси почали поширюватися з 1997 р. Компанії не лише дають їх значення, але ще й намагаються проаналізувати причини зміни стану ринку, надати прогнози розвитку та рекомендації інвесторам.

ПОРАДИ ПІДПРИЄМЦЮ

Найвідоміші українські фондові індекси — індекс Першої фондової торговельної системи (ПФТС) та Української біржі (UX), які є основними показниками стану фінансового ринку України. Індекс ПФТС — індекс, який розраховується щодня за результатами торгів ПФТС. До «індексного кошика» належать найліквідніші акції 20 емітентів, за якими здійснюється найбільша кількість угод. Перелік акцій для розрахунку індексу формується на підставі даних про ринкову капіталізацію, обсяг торгів, кількість угод та інших чинників, що впливають на ліквідність акцій. Індекс UX — фондовий індекс, який розраховується за торгами на Українській біржі. Розрахунок та публікація індексу UX розпочалися 27 квітня 2009 р. Зараз індекс UX розраховується на підставі цін 15 акцій «блакитних фішок» України — акцій найбільших українських компаній, лідерів у своїх галузях.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. У чому полягає сутність фондової біржі?
2. Охарактеризуйте функції фондової біржі.
3. Визначте роль уряду в організації діяльності фондових бірж.
4. Назвіть основні операції на фондовій біржі.
5. Якими є особливості вексельного обігу, обігу акцій та облігацій?
6. Охарактеризуйте основні фондові індекси.

§ 63. Банки у функціонуванні ринку капіталів. Основні операції та послуги банків. Регулювання діяльності банків національним регулятором

Гроші, як і інші ресурси, розподілені між економічними суб'єктами нерівномірно. В одних економічних суб'єктів з'являються тимчасово вільні кошти, але відсутні ідеї їх поточного використання, в інших суб'єктів, навпаки, є ідеї, але, на жаль, відсутні кошти на їх реалізацію. Суперечності, які виникають в економічних суб'єктів у разі наявності наукових та інвестиційних проектів і відсутності вільних грошей для їх реалізації, можуть бути вирішені спеціальними кредитними установами — банками. ***Банки*** — установи, які акумулюють (зосереджують) тимчасово вільні грошові засоби з метою використання їх для потреб суспільного відтворення.

Банківська система України має дворівневу структуру. Перший рівень — Національний банк України, який здійснює емісію гривні, підтримує її купівельну спроможність, організує грошовий обіг у країні, забезпечує нагляд за діяльністю фінансово-кредитних установ, надає кредити комерційним банкам під облікову ставку, випускає й погашає державні цінні папери, контролює валютні відносини тощо. Другий рівень банківської системи — розгалужена система комерційних банків, які функціонують на підставі ліцензій НБУ.

Призначення банків полягає в забезпеченні безперебійного грошового обігу та обігу капіталу, можливостей отримання необхідного фінансування підприємствами, а також створення сприятливих умов для вкладання коштів із метою нагромадження заощаджень. Банки мобілізують і перетворюють на активний капітал тимчасово вільні кошти, заощадження та доходи населення, виконують різні кредитні, посередницькі, інвестиційні, довірчі та інші операції.

Операції банків поділяються на пасивні й активні. *Пасивні* операції банків націлені на мобілізацію ресурсів. Джерелами цих ресурсів є власні, позикові й залучені (внески клієнтів) кошти, а також кредити, отримані від НБУ або інших банків. За допомогою *активних* операцій здійснюється розміщення цих коштів.

Оскільки банки є кредитними установами, то найбільша частина їхніх активів вкладена в кредитні операції. Серед таких операцій можна виділити такі:

- Комерційні банки можуть проводити операції з обліку векселів, видавати кредити під заставу векселів, надавати послуги клієнтам при отриманні платежів і виплаті заборгованості за векселями.
- В умовах ринкової економіки більшість підприємств володіють значною кількістю цінних паперів, які можуть бути використані для забезпечення банківських кредитів. Кредити під заставу цінних паперів — зручна форма кредитних відносин, оскільки вони ґрунтуються на досить нескладній операції прийому в заставу й визначенні вартості цінних паперів.
- Спеціалізовані іпотечні банки, фінансові компанії, земельні банки тощо надають іпотечний кредит. Іпотека — це особливий вид економічних відносин із приводу надання кредитів під заставу нерухомого майна.
- Банки надають лізингові послуги. На прохання клієнта банк закуповує за власні гроші певне майно й бере на себе майже всі зобов'язання власника, включаючи відповідальність за збереження майна, внесення страхових платежів, оплату майнових податків. Клієнт, на прохання якого було куплене майно, укладає з банком строковий договір оренди, де нарівні з іншими умовами визначаються розмір орендної плати та періодичність її внеску. Орендна плата складається із двох величин: вартості майна й комісійної винагороди за лізингові послуги, що

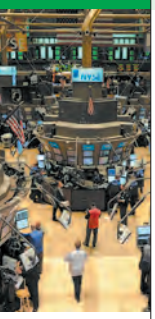

дорівнює відсотку за кредит. Тобто лізинговий кредит — це відносини між юридичними особами, які виникають у разі оренди майна й супроводжуються укладанням лізингової угоди. Лізинг є формою майнового кредиту.

- Однією з найбільш поширених операцій комерційних банків є споживчий кредит — позичка, яка надається тільки в національній грошовій одиниці фізичним особам — резидентам України на придбання споживчих товарів тривалого користування та послуг і повертається в розстрочку, якщо інше не передбачено умовами кредитного договору.
- Прикладом операцій банків може бути також сільськогосподарський кредит. Забезпеченням позичок за потреби виступають (крім звичайних видів майна) урожай та сільськогосподарська техніка.

На сьогодні банки з простих кредитних установ перетворюються на інформаційно-консультативні центри, які допомагають орієнтуватися своїм клієнтам у складних умовах ринкової кон'юнктури й науково-технічного прогресу. Зростає роль довірчих (трастових) операцій, спрямованих на найбільш вигідне розміщення банками довірених їм коштів, цінностей, майна. Особлива група операцій — фінансові й біржові послуги — управління пакетами акцій, консультації, бюджетне й податкове планування, створення портфелів інвестицій, управління пенсійними фондами.

Цілком природно, що в ході здійснення понад 200 операцій і послуг банки, як і будь-яке підприємство, прагнуть отримати прибуток. Банківський прибуток — це різниця між сумою відсотків, стягнутих із позичальників, і сумою відсотків, що сплачують вкладникам. Окрім цього, банківський прибуток включає прибуток від біржових операцій, від інвестицій, комісійні винагороди та ін.

Таким чином, банківська система виконує трансформаційну функцію, яка полягає в тому, що, мобілізуючи вільні кошти одних суб'єктів ринку й передаючи їх різними способами іншим суб'єктам, банки можуть змінювати строки обігу грошових капіталів, їхні розміри та фінансові ризики. Функція створення грошей і регулювання грошової маси полягає в тому, що банківська система оперативно змінює масу грошей в обігу, збільшуючи чи зменшуючи її відносно зміни попиту на гроші та конкретної макроекономічної ситуації. Важливою є функція забезпечення сталості банківської діяльності та грошового ринку.

На сьогодні українські банки перейшли на міжнародні стандарти ведення обліку й звітності, однак робота в цьому напрямку ще не закінчилася. Застосування сучасних норм бухгалтерського обліку та складання балансів, а також регулярне публікування балансів, звітів про прибутки й збитки сприятимуть більшій прозорості діяльності банківської системи та поступово збільшать довіру клієнтів до банків, особливо в умовах фінансової кризи та ліквідації її наслідків. Нині триває робота над реформуванням сфери банківського оподаткування, реорганізацією фінансового сектору за світовими стандартами, розвитком комерції в банківській справі з дотриманням принципу прибуткового ведення справи. Банківська комерція сприяє і розвитку банківських послуг. Важливою є також праця над упровадженням передових технологій у банківській справі.

Серед важливих завдань реформування банківської системи України уряд вбачає:

- зменшення питомої ваги готівки в грошовій масі за рахунок поширення безготівкових розрахунків населення;
- розвиток систем довгострокового інвестиційного кредитування;
- стимулювання розвитку іпотечного кредитування;
- удосконалення інструментів страхування валютних ризиків та валютного контролю;
- регулярне звітування та публічне роз'яснення НБУ рішень у сфері монетарної та валютної політики;
- створення інформаційної бази для здійснення моніторингу та звітування про обсяг, строк та напрямок валютних операцій, що проводяться суб'єктами валютно-фінансових відносин, насамперед фінансовими посередниками;
- удосконалення державного регулювання діяльності бюро кредитних історій.

Будівля Національного банку України

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Банк прийняв 36 млн грн депозитів під 12 % річних. 80 % цієї суми було надано в кредит під 16 % річних. Визначте розмір банківського прибутку.

Розв'язання. Оскільки банківський прибуток — це різниця між сумою відсотків, стягнутих із позичальників, і сумою відсотків, що сплачують вкладникам, то визначаємо ці суми.

Сума відсотків, стягнутих із позичальників, становить: $0{,}8 \cdot 36 \cdot 0{,}16 = 4{,}608$ млн грн.

Сума відсотків, що сплачуються вкладникам, дорівнює: $36 \cdot 0{,}12 = 4{,}32$ млн грн.

Отже, розмір банківського прибутку: $4{,}608 - 4{,}32 = 0{,}288$ млн грн.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Із яких елементів складається банківська система України?
2. Наведіть приклади активних і пасивних операцій банків.
3. Охарактеризуйте завдання уряду щодо реформування банківської системи України.
4. Банк «Зоряний» на початку року отримав депозитів на рік на суму 42,8 млн грн під 12 % річних та на півроку на суму 8,4 млн грн під 10 % річних. За весь рік за кредитні операції банк отримав 6,237 млн грн. Чи отримав банк прибуток (банк нараховує прості відсотки)?
5. Визначте суму депозитів банку «Ярило», якщо, надавши кредити на 85 % їх суми під 18 % річних, банк отримав 1,2 млн грн прибутку. На депозити банк сплатив 15 % річних.
6. Яку загальну суму відсотків за депозитами має сплатити банк «Зоряний» за рік, якщо клієнти внесли 25 млн грн на рік під 11,5 % річних при нарахуванні простих відсотків, 32 млн грн на півроку під 11 % річних при нарахуванні простих відсотків та 29 млн грн на 4 місяці під 12 % річних при щомісячному нарахуванні складних відсотків?

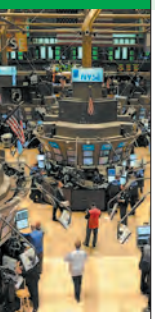

§ 64. Інші фінансово-кредитні посередники (страхові компанії, трасти, інвестиційні фонди) у функціонуванні ринку капіталів

Крім банків, фінансово-кредитними посередниками грошового ринку є також спеціальні небанківські фінансово-кредитні інститути: кредитні спілки, ломбарди, страхові компанії, трасти, інвестиційні та страхові фонди.

Небанківські фінансово-кредитні установи мають багато спільного з банками у своїй діяльності, оскільки функціонують у тому самому секторі опосередкованого фінансування.

Формуючи свої ресурси, вони також випускають боргові зобов'язання, які хоч і є менш ліквідними, ніж зобов'язання банків, проте теж можуть реалізовуватися на ринку як додатковий фінансовий інструмент. Здійснюючи активні операції, небанківські фінансово-кредитні установи купують боргові зобов'язання, створюючи, подібно до банків, власні вимоги до інших економічних суб'єктів, хоч ці вимоги менш ліквідні й більш ризиковані, ніж активи банків. Їхня діяльність ґрунтується на тих самих засадах і принципах, що й банків. Перетворюючи одні зобов'язання на інші, вони, як і банки, забезпечують трансформацію руху грошового капіталу на ринку, а також трансформацію ризиків. Разом із тим посередницька діяльність небанківських фінансово-кредитних установ істотно відрізняється від банківської діяльності, оскільки вона не пов'язана з тими операціями, які визнані як базові банківські, є вузько спеціалізованою, не стосується процесу створення депозитів і не впливає на динаміку пропозиції грошей.

Небанківські фінансово-кредитні установи можуть залучати вільні грошові кошти на договірних засадах та шляхом продажу посередником своїх цінних паперів (акцій, облігацій). Залежно від цього всі ці посередники поділяються на договірних фінансових посередників, які залучають кошти на підставі договору з кредитором (інвестором), та на інвестиційних фінансових посередників, які залучають кошти через продаж кредиторам (інвесторам) своїх акцій, облігацій, паїв тощо. Усередині кожної із цих груп фінансових посередників класифікують за видами послуг, які вони надають своїм кредиторам. Серед договірних посередників за цим критерієм можна виділити страхові компанії, пенсійні фонди, ломбарди, лізингові та факторингові компанії, довірчі товариства. Представниками інвестиційних посередників є інвестиційні фонди, фінансові компанії, кредитні товариства, спілки тощо.

Основна функція ***страхової компанії*** — захист майнових інтересів фізичних та юридичних осіб та усунення несприятливих наслідків від настання певних подій — страхових випадків (хвороб, стихійних лих, банкрутств банків, злочинів, нещасних випадків, аварій тощо). Страхуючи що-небудь, ви укладаєте з компанією договір, за яким маєте сплачувати страхові платежі, а в разі настання страхового випадку отримаєте від неї обумовлену суму, яка певним чином компенсує ваші збитки.

Пенсійні фонди — це фінансові організації, що емітують та продають пенсійні зобов'язання, тобто можливість отримати в майбутньому додаткову пенсію взамін пенсійних внесків від фізичних і юридичних осіб, і вкладають отримані гроші у фінансові інструменти. Таке страхування абсолютно добровільне й не позбавляє вас права на державну пенсію.

Ломбарди — фінансовий посередник, що спеціалізується на кредитуванні фізичних осіб під заставу на певний строк під відсоток та надання супутніх послуг (оцінка предметів застави, зберігання цінностей, реалізація заставного майна з аукціонів, скуповування коштовних металів та каміння тощо).

Лізинг поєднує в собі відносини купівлі-продажу, найму та кредитування. ***Лізингова компанія*** передає клієнту в строкове користування потрібний об'єкт, а клієнт, у свою чергу, перераховує їй лізингові платежі протягом усього строку дії договору. Вона самостійно купує майно для майбутніх лізингових

операцій (прямий лізинг) або купує його за замовленням клієнта (непрямий лізинг). Після закінчення договору лізингу об'єкт (будинки, машини, устаткування, меблі та інші речі тривалого використання) може перейти у власність клієнта або повертається лізингодавцеві (це залежить від умов договору).

Факторинг — комплекс фінансових послуг, що надаються клієнту в обмін на поступку дебеторській заборгованості. ***Факторингові компанії*** забезпечують фінансування постачань товарів, страхування кредитних ризиків, облік стану дебеторської заборгованості й роботу з дебеторами для своєчасної оплати. Факторинг дає можливість покупцю відтермінувати платежі, а постачальнику — отримати основну частину оплати за товар відразу після його постачання.

Довірче товариство (їх ще називають трастовими компаніями, від англ. *trust* — довіряти) — це фінансова установа, яка здійснює представницьку діяльність з управління майном. Для цього власники майна (довірителі), які можуть бути як фізичними, так і юридичними особами, передають довірчому товариству свої повноваження володіння, користування й розпорядження майном відповідно до умов укладеного між ними договору довірчого управління, хоча безпосередньо право власності залишається в довірителя.

Мета діяльності ***інвестиційних фондів*** та інвестиційних компаній — залучення від інших осіб тимчасово вільних коштів із подальшим інвестуванням їх в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності, що дає прибуток. Залучення коштів відбувається шляхом випуску цими фінансовими установами інвестиційних сертифікатів. Для отримання прибутку інвестфонд вкладає кошти переважно в цінні папери інших емітентів. ***Інвестиційна компанія*** — торговець цінними паперами, який займається спільним інвестуванням, але, крім того, може здійснювати й інші операції, наприклад торгувати цінними паперами на умовах комісії, надавати послуги з їх розміщення серед інвесторів, консультувати з питань інвестування, розробляти інвестиційні проекти на замовлення клієнтів тощо.

Фінансові компанії — це фінансово-кредитні установи, які спеціалізуються на кредитуванні окремих галузей або наданні певних видів кредитів (споживчого, інвестиційного тощо), здійсненні фінансових операцій. Вони акумулюють грошові кошти промислових і торговельних фірм, деяких фінансових установ і меншою мірою — населення.

Кредитна спілка — це громадська кредитна установа, створена на добровільних засадах, що акумулює кошти громадян для надання їм матеріальної допомоги. Головною метою кредитної спілки є фінансовий і соціальний захист її учасників через залучення їхніх особистих заощаджень для взаємного кредитування.

Таким чином, небанківські фінансово-кредитні установи є чистими посередниками, вони не можуть розмістити в активи більше коштів, ніж самі акумулювали. Небанківські фінансові посередники — об'єктивно необхідне явище в ринковій економіці. Вони не тільки є потужними конкурентами банків у боротьбі за вільні грошові капітали, що саме по собі має позитивне значення, а й беруть на себе надання економічним суб'єктам таких фінансових послуг, виконання яких не вигідно чи законодавчо заборонено банкам. Тому всілякий розвиток небанківського посередництва є важливим економічним завданням уряду та центрального банку. В Україні небанківські фінансові посередники набули ще меншого розвитку, ніж банки. Причини гальмування розвитку цих посередницьких структур грошового ринку вбачають також у недостатньому розвитку економіки, повільній ринковій трансформації, низькому життєвому рівні населення та незначних грошових заощадженнях.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що спільного й відмінного у функціонуванні банків і небанківських фінансово-кредитних інститутів?
2. Охарактеризуйте основні небанківські фінансово-кредитні інститути: кредитні спілки, ломбарди, страхові компанії, трасти, інвестиційні та страхові фонди.
3. Назвіть конкретні приклади небанківських фінансово-кредитних інститутів, які функціонують у вашій місцевості.

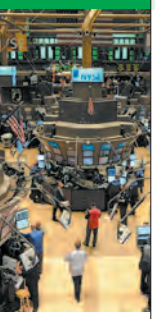

§ 65. Служби зайнятості та працевлаштування у функціонуванні ринку праці. Державні та недержавні служби (агенції) на ринку праці

Для нормального функціонування всієї національної економіки необхідно досягти збалансованості на всіх ринках, у тому числі й на ринку робочої сили.

Для реалізації державної політики зайнятості населення, професійної орієнтації, підготовки й перепідготовки, працевлаштування та соціальної підтримки тимчасово непрацюючих громадян у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, створюється державна служба зайнятості. ***Державна служба зайнятості*** складається з Державного центру зайнятості Міністерства праці та соціальної політики України, обласних, міських, районних, районних у містах центрів зайнятості, центрів організації професійного навчання незайнятого населення й центрів професійної орієнтації населення, інспекцій із контролю за дотриманням законодавства про зайнятість населення.

Головними функціями служби зайнятості є:

- аналіз ринку праці та інформування про його стан;
- трудове посередництво й сприяння роботодавцям у забезпеченні підприємств робочою силою, а громадянам — в отриманні роботи;
- регулювання ринку праці, яке здійснюється як через трудове посередництво, так і через реалізацію програм профорієнтації, а також сприяння зайнятості;
- допомога безробітним, яка включає в себе як попередні функції, так і матеріальну підтримку на період безробіття;
- безпосередня участь у реалізації державної політики зайнятості тощо.

Послуги, пов'язані із забезпеченням зайнятості населення, надаються державною службою безкоштовно. Діяльність державної служби зайнятості фінансується за рахунок коштів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, передбачених на ці цілі.

Служба зайнятості України розробляє як поточні, так і перспективні плани своєї діяльності та розвитку, державні й територіальні програми зайнятості населення. Заходи, розроблені в програмах, передбачають забезпечення сприятливих податкових, інвестиційних, фінансово-кредитних та інших умов господарювання для підприємств, організацій, установ усіх форм власності. Пріоритетними напрямками діяльності служби зайнятості на ринку праці є підвищення кваліфікації робітників та конкурентоспроможності громадян на ринку праці, забезпечення галузей економіки фахівцями різних професій та кваліфікації; розширення сфери застосування праці, збереження та створення робочих місць, подолання негативних соціальних наслідків реструктуризації економіки, сприяння зайнятості молоді.

Державна служба зайнятості здатна адекватно реагувати на зміни, які відбуваються на ринку праці.

Головним завданням, на рішення якого будуть спрямовані спільні зусилля місцевих органів виконавчої влади, роботодавців та служби зайнятості, найближчими роками буде забезпечення зростання рівня зайнятості населення, зменшення безробіття шляхом створення нових та збереження наявних робочих місць, спонукання громадян до пошуку роботи.

У країнах із розвиненою ринковою економікою провідною силою регулювання ринку праці є колективно-договірна система. Безсумнівною перевагою колективно-договірного регулювання ринку праці є гнучкість у прийнятті взаємовигідних рішень, яку не можна порівняти ні із законодавчими, ні з адміністративними методами. Умови колективного договору набирають форму угоди між роботодавцями та працівниками, яка зобов'язує обидві сторони діяти згідно із цими умовами, не вдаючись до крайніх заходів — страйків чи масових звільнень, що забезпечує економічну та соціальну стабільність.

Допомога роботодавцям і робітникам у їхньому взаємному пошуку може бути надана як державною службою зайнятості, так і приватними кадровими агенціями. Розрізняють ***кадрові агенції***, які допомагають у працевлаштуванні людей, що звертаються до них, та ***рекрутингові агенції***, чия діяльність пов'язана з наданням послуг роботодавцям, тобто з пошуком кадрів для підприємств, установ, організацій за поданими заявками від власника.

Кадрові агенції — це переважно невеликі фірми, які беруть готівку за надані послуги або відсотковий еквівалент від розміру першої місячної зарплати, що свідчить про зацікавленість агенції в працевлаштуванні своїх клієнтів. Переваги кадрових агентств полягають у тому, що в них завжди набагато більше вакансій не тільки в Україні, а й поза її межами, та й ефективність їхньої роботи вища. На відміну від Державної служби зайнятості, до кадрових агенцій можна звертатися неодноразово.

Головною особливістю рекрутингових компаній є безкорисливість і неупередженість щодо претендентів. Послуги такої агенції оплачує роботодавець. Персонал підбирається, виходячи з побажань роботодавця й вимог до відкритої вакансії. Тож зазвичай рекрутингові агенції працюють до того часу, доки не «закриють» вакансію. У процесі пошуку необхідної кандидатури використовують безліч новітніх методик і способів, починаючи від пошуку співробітника з власної бази здобувачів, яка постійно оновлюється, до «переманювання» фахівців з інших компаній.

Послуги рекрутингових агенцій сьогодні стали дуже затребувані, особливо серед великих і фінансово стійких компаній, які готові виділяти гроші на пошуки цінних кадрів, оскільки керівники компаній і менеджери, як правило, не володіють навичками пошуку персоналу.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які головні функції виконує служба зайнятості?
2. Охарактеризуйте роботу служби зайнятості вашого населеного пункту.
3. Визначте переваги та недоліки кадрових та рекрутингових агенцій.

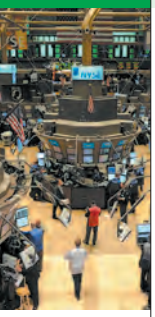

§ 66. Ринкова інфраструктура сучасної України

Головне завдання ринкової інфраструктури полягає в забезпеченні ефективного функціонування ринкових механізмів шляхом безперебійного здійснення господарських взаємозв'язків та взаємодії суб'єктів господарювання, регулювання грошових, товарних, інформаційних потоків із метою подальшого зростання національного виробництва та підтримання соціально-економічної стабільності в країні.

Рівень розвитку інфраструктури є однією зі складових індексу глобальної конкурентоспроможності. Цей індекс було запропоновано Всесвітнім економічним форумом. Обчислюють його один раз на два роки. У 2016 р. наша країна в рейтингу посіла 95-те місце з-поміж 136 країн світу, опустившись за два роки на дев'ять позицій.

Оцінка якості доріг забезпечила Україні одне з найгірших місць за цим показником — 132. За своєчасністю постачання вантажів вона має 54-те місце, за взаємодією різних видів транспорту — 78-ме. За доступність і якість транспортної інфраструктури в цілому Україні відведено 72-ге місце; доступність і якість залізничної інфраструктури — 34-те; доступність і якість дорожньої інфраструктури — 89-те; доступність і якість транспортного сервісу — 69-те; наявність та використання інформаційно-комунікаційних технологій — 73-те. За ступенем використання інформаційно-комунікаційних технологій під час бізнес-операцій Україна опинилася на 103-му місці; ступенем використання компаніями Інтернету для продажу своїх товарів і послуг споживачу — на 35-му; показником захисту майнових прав — на 127-му; захистом інтелектуальних прав — на 112-му.

Без розвиненої ринкової інфраструктури не може існувати ефективної соціально орієнтованої ринкової економіки. Лише увага до кожної складової ринкової інфраструктури, постійне їх удосконалення і взаємодія зможуть забезпечити реалізацію ринкових механізмів у всій економіці. Без ефективного державного регулювання елементів ринкової інфраструктури організація та функціонування сучасної ринкової економіки неможливі.

Важливим завданням держави щодо подальшого розвитку інфраструктури мають стати пошук нових фінансових джерел для активізації інвестування та одночасне створення привабливих умов для активізації інвестицій в інфраструктуру. Створення привабливих умов для інвестування в інфраструктуру має відбуватися за рахунок застосування як адміністративних, так і економічних методів. До адміністративних методів стимулювання інвестицій можна віднести:

- встановлення державних норм та стандартів інвестування інфраструктури;
- забезпечення захисту інвестицій;
- визначення умов користування надрами, землею, водою та іншими ресурсами.

До економічних методів, спрямованих на створення привабливих умов інвестування, слід віднести:

- надання фінансової допомоги у вигляді субсидій, субвенцій, бюджетних позик на розвиток інфраструктури;
- пільгове кредитування пріоритетних проектів розвитку інфраструктури;
- кредитування комерційними банками та іншими фінансово-кредитними установами інфраструктурних проектів;
- зниження податкового тиску на інвесторів, які вкладають кошти в інфраструктуру.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте місце та значення ринкової інфраструктури для розвитку різних економічних суб'єктів.
2. Якою є ваша думка щодо ролі держави у створенні ефективної ринкової інфраструктури?
3. Зберіть і проаналізуйте інформацію про діяльність одного з українських банків, страхових компаній, служб зайнятості й працевлаштування. Обговоріть її з однокласниками.

ПРАКТИЧНА РОБОТА

Послуги, які надає банк

МЕТА:

- засвоїти різницю між активними й пасивними операціями банків;
- навчитися розрізняти різні види депозитів та кредитів;
- набути навичок обчислення суми коштів при нарахуванні простих і складних відсотків.

ХІД РОБОТИ

1. Складіть визначення активних та пасивних операцій банків, правильно вказавши послідовність слів, позначених цифрами.

   Активні операції банків — ...

1	мобілізованих
2	коштів
3	з розміщення
4	грошових
5	це операції

   Пасивні операції банків — ...

1	націлені
2	ресурсів
3	грошових
4	на мобілізацію
5	це операції

2. Визначте, які з перелічених операцій банків є активними (А), а які — пасивними (П).
   1) Операції з формування статутного фонду банку.
   2) Інвестиційні операції із вкладення банківських ресурсів в цінні папери.
   3) Розрахункові операції, пов'язані з платежами клієнтів.
   4) Операції з формування резервного фонду банку.
   5) Фондові операції з купівлі-продажу цінних паперів.
   6) Відкриття депозитів.
   7) Видача кредитів.
   8) Інвестування власних засобів банку в цінні папери.
3. «Завітайте» до депозитного відділу АВС-банку. Ознайомтеся з видами його депозитів. Установіть відповідність між видом депозиту та його визначенням, поставивши відповідну цифру.
   1) Депозити з можливістю поповнення, проте без можливості часткового зняття вкладу.
   2) Депозити, видача грошей із яких здійснюється на першу вимогу клієнта.
   3) Депозити з можливістю поповнення й часткового зняття вкладу.
   4) Банківські вклади без можливості поповнення й часткового зняття.

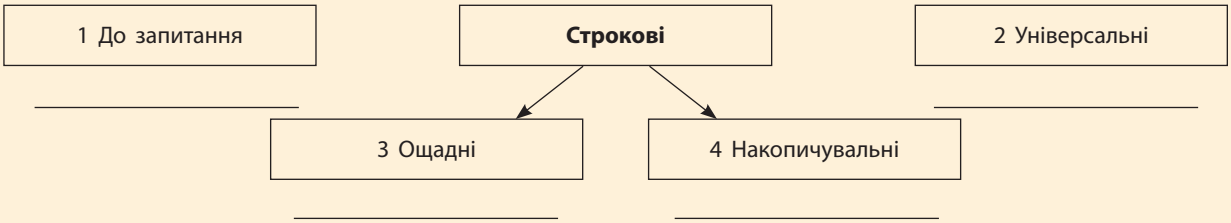

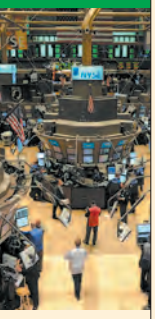

4. Уявіть, що ваші дідусь і бабуся в день вашого 15-річчя розмістили спеціальний депозит «Подарунок у день повноліття», який ви можете отримати після досягнення 18 років. Сума внеску склала 5000 грн. Банк нараховує 12% річних за перший рік, а кожного наступного року ставка відсотка збільшується на 1%, причому сума капіталізується (відсотки нараховуються на вже збільшену суму). Визначте, яку суму ви отримаєте в день 18-річчя.
5. «Відвідайте» кредитний відділ АВС-банку. Установіть відповідність між видами кредиту та їхніми визначеннями.

1	Комерційний кредит	**А**	Кредит, що надається банком, підприємством чи організацією фізичній особі для придбання предметів особистого споживання переважно тривалого користування
2	Банківський кредит	**Б**	Кредит, що надається державою, банком, іншою юридичною або фізичною особою однієї країни іншій країні, а також: банкові, юридичній або фізичній особі іншої країни на певний термін на умовах повернення та оплати відсотків
3	Державний кредит	**В**	Відносини між юридичними особами, що виникають унаслідок довготермінової оренди майна й супроводжуються укладанням угоди
4	Споживчий кредит	**Г**	Товарна форма кредиту, відносини між продавцями (постачальниками) і покупцями, коли останні отримують товари чи послуги з відстрочкою платежу
5	Іпотечний кредит	**Д**	Залучення державою тимчасово вільних коштів юридичних і фізичних осіб у розпорядження відповідних органів державної влади для використання їх на фінансування державних витрат
6	Лізинговий кредит	**Е**	Довгострокова позика під заставу нерухомого майна — землі, виробничих або житлових будівель
7	Міжнародний кредит	**Є**	Кредит, коли однією із сторін кредитної угоди є банк

6. Визначте, яку суму має сплатити підприємець, якщо він бере кредит у розмірі 50 тис. грн на два роки з нарахуванням простих відсотків. Кредитна ставка становить 14% річних.
7. Саме зараз у відділі обміну валют АВС-банку з'явилися клієнти. Клієнт А хоче придбати 125 англійських фунтів стерлінгів, а клієнт Б — продати 240 американських доларів. Курс валют встановлено такий:

Валюта	Купівля	Продаж
Долар	27,70	27,95
Англійський фунт стерлінгів	36,00	37,50

Визначте, яку суму гривневих коштів витратять клієнти.

8. Зробіть висновки.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. На товарній біржі можна придбати
А цінні папери
Б сільськогосподарську продукцію
В іноземну валюту
Г грошові кошти

2. Угоди, згідно з якими фірма купує та отримує право на майбутню купівлю товару за встановленою в контракті ціною, — це
А форвардні операції
Б ф'ючерсні контракти
В опціонні операції
Г оптові операції

3. Фінансовий посередник, що спеціалізується на кредитуванні фізичних осіб під заставу на певний строк під відсоток та наданні супутніх послуг, — це
А факторингові компанії
Б лізингові компанії
В пенсійні фонди
Г ломбарди

4. Емісію гривні здійснює
А Національний банк **Б** комерційний банк
В інвестиційна компанія **Г** кредитна спілка

5. Яке з тверджень є правильним?
А ф'ючерс — комплекс фінансових послуг, що надаються клієнту в обмін на поступку дебеторській заборгованості
Б кредитна спілка — торговець цінними паперами, який здійснює спільне інвестування
В Національний банк не здійснює розрахунково-касове обслуговування населення
Г допомогу безробітним надають страхові компанії

6. Якщо банк видав кредит Іванову на придбання квартири, то при цьому він здійснив
А пасивну операцію **Б** активну операцію
В лізингову операцію **Г** форвардну угоду

7. Що з переліченого НЕ є елементом ринкової інфраструктури?
А сервісний центр «Панасонік»
Б рекламне агентство «Віал»
В харківський м'ясокомбінат
Г аудиторська фірма «Дебет»

8. Яке з тверджень є правильним?
А банківська діяльність не націлена на отримання прибутку
Б біржа — це тимчасовий роздрібний ринок
В іпотека — це особливий вид економічних відносин із приводу надання кредитів під заставу нерухомого майна
Г пенсійні фонди відносять до банківських фінансово-кредитних установ

9. Банк прийняв 16 млн грн депозитів під 14 % річних. 85 % цієї суми було надано в кредит під 18 % річних. Розмір банківського прибутку становить
А 0,2 млн грн
Б 0,208 млн грн
В 2,24 млн грн
Г 2,448 млн грн

10. До активних операцій банків НЕ належать (-ить)
А кредитні операції
Б операції із цінними паперами
В випуск облігацій
Г обіг векселів

11. Установіть відповідність між ринками товарів та установами, які їх обслуговують.

1 Ринок пшениці	**А** Кредитна спілка
2 Ринок акцій тракторного заводу	**Б** Біржа праці
3 Ринок послуг автомеханіків	**В** Товарна біржа
4 Ринок дебеторської заборгованості	**Г** Фондова біржа
	Д Факторингова компанія

12. Установіть відповідність між елементами ринкової інфраструктури та її конкретними установами.

1 Інформаційна інфраструктура	**А** Податкова служба
2 Організаційно-технічна інфраструктура	**Б** Інвестиційна компанія
3 Державно-регулятивна інфраструктура	**В** Хлібопекарня
4 Фінансово-кредитна інфраструктура	**Г** Супермаркет
	Д Рекламне агентство

УЗАГАЛЬНЮЄМО ЗНАННЯ

1. Обчисліть прибуток банку, який прийняв 1,8 млн грн депозитів населення та видав кредитів на 1,5 млн грн. За депозитами банк виплачує 16 %, кредити надає під 20 %. Від біржових операцій та участі в комісійних операціях банк отримав 12 000 грн.
2. Визначте розмір депозитів у банку, якщо ставка відсотка за кредитами — 21 %, ставка відсотка за депозитами — 16 %. Банк отримав прибуток у розмірі 2,1 млн грн. Кредитів надано на суму 46 млн грн.
3. Підготуйте інформаційну доповідь про сутність якоїсь конкретної операції банку.

Основні поняття і терміни

Активні операції банків — операції, націлені на розміщення коштів.

Акції — цінні папери, які свідчать про те, що їх власник стає співвласником капіталу емітента та отримує частину доходів від його функціонування у вигляді дивідендів.

Банки — установи, які акумулюють (зосереджують) тимчасово вільні грошові засоби з метою використання їх для потреб суспільного відтворення.

Біржа — постійно діючий оптовий ринок масових взаємозамінних товарів.

Брокери — посередники, які працюють за певний відсоток від суми операції, тобто за комісійну винагороду.

Валюта — грошова одиниця країни, яка випущена державою.

Валютний курс — ціна грошової одиниці однієї країни, яка визначена в грошових одиницях іншої країни.

Валютний ринок — специфічний ринок, де предметом купівлі-продажу є різні національні валюти.

Вексель — боргова розписка, зобов'язання виплатити гроші за отриманий товар у певний термін.

Величина попиту — певна кількість товару, яку споживач готовий купити за одного конкретного рівня ціни; графічно — це окрема точка на лінії попиту.

Величина пропозиції — певна кількість товару, яку продавець готовий продати за одного конкретного рівня ціни; графічно — це окрема точка на лінії пропозиції.

Виробництво — процес безпосереднього впливу людини на виробничі ресурси з метою створення економічних благ.

Виробничі ресурси — усе, що безпосередньо використовують для виготовлення потрібних людям благ.

Гроші — абсолютно ліквідний засіб обігу, який за сучасних умов виконує функцію міри вартості, засобу обігу і засобу накопичення.

Грошова маса — сукупність грошових коштів як у готівковій, так і в безготівковій формах, які виконують функції засобу обігу, платежу й накопичення.

Грошові агрегати (M_0, M_1, M_2, M_3) — елементи грошової маси, які групують за ступенем їх спадної ліквідності.

Державна власність — форма власності на засоби виробництва, за якої їхнім володарем стає держава.

Дилери — посередники, які здійснюють угоди за власний рахунок.

Довірче товариство — фінансова установа, яка здійснює представницьку діяльність з управління майном.

Доходи — сума грошових коштів, отриманих економічними суб'єктами за певний проміжок часу.

Доходи в розпорядженні — номінальні доходи з вирахуванням податків та інших обов'язкових платежів.

Електронна торгівля — організація процесу товарно-грошового обміну у формі купівлі-продажу на базі електронних технологій у віртуальному режимі.

Закон зростання альтернативної вартості — при нарощуванні виробництва одного з товарів (наприклад товару X) альтернативна вартість кожної додаткової одиниці цього товару збільшується, що виражається у збільшенні втрат виробництва іншого товару (наприклад товару Y).

Закон попиту відображає обернений зв'язок між кількістю товарів та послуг, які споживачі готові придбати, та ціною цих товарів та послуг: чим нижча ціна, тим більша величина попиту. Унаслідок дії цього закону крива попиту має спадний характер.

Закон пропозиції відображає пряму залежність між кількістю товарів та послуг, які виробники готові продати, та ціною цих товарів та послуг: чим вища ціна, тим більша величина пропозиції.

Закон спадної віддачі (продуктивності) відображає зв'язок між випуском додаткової продукції й зміною одного фактора виробництва за незмінного обсягу інших факторів: додаткові витрати одного з факторів виробництва (наприклад праці) за незмінної кількості іншого фактора (наприклад капіталу) супроводжуватимуться все меншим обсягом додаткової продукції. Отже, віддача від використання додаткового трудового ресурсу зменшується (спадає).

Заробітна плата — винагорода, яку отримує власник робочої сили відповідно до кількості та якості затраченої ним праці у виробництві. Існує у двох основних формах — відрядної і погодинної.

Інвестиції — усі види грошових, майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються в реальні та фінансові активи з метою отримання прибутку (доходу).

Інфраструктура ринку — сукупність організацій і структур, які забезпечують безперервний рух товарно-грошових потоків для функціонування ринкових взаємовідносин між економічними суб'єктами.

Капітальні ресурси — елементи виробництва, що відіграють активну посередницьку роль між людиною і природними ресурсами (проміжними товарами) у виробничому процесі (будівлі, обладнання, верстати, машини, механізми, порти, греблі та інші створені промисловим шляхом або збудовані об'єкти).

Кооперативна власність — форма колективної, суспільної власності, що будується на основі добровільного усуспільнення членами кооперативу належних їм засобів виробництва та грошових внесків (паїв).

Кредитна спілка — громадська кредитна установа, створена на добровільних засадах, що акумулює кошти громадян для надання їм матеріальної допомоги.

Кредитні гроші — знаки вартості, які виникають і функціонують в обігу на основі кредиту.

Крива байдужості відображає альтернативні варіанти наборів товарів, які забезпечують однаковий рівень корисності.

Криптовалюта — цифрові (віртуальні), електронні грошові одиниці, емісія й облік яких здійснюється за допомогою асиметричного шифрування з використанням криптографічних засобів захисту.

Курс акції — ціна акції на продаж. Вона прямо пропорційна величині дивіденду і обернено пропорційна рівню позичкового відсотка.

Ломбарди — фінансовий посередник, що спеціалізується на кредитуванні фізичних осіб під заставу на певний строк під відсоток і надання супутніх послуг (оцінка предметів застави, зберігання цінностей, реалізація заставного майна з аукціонів, скуповування коштовних металів і каміння тощо).

Номінальна заробітна плата — сума грошей, яку отримує власник робочої сили за певний проміжок часу.

Номінальні доходи — величина доходу, оцінена грошима на певний період часу.

Норма позичкового відсотка — відношення суми річного доходу, отриманого на позичковий капітал, до суми капіталу, наданого в позичку, виражене у відсотках.

Облігації — цінні папери, які засвідчують факт позики і приносять їх власникам дохід у вигляді відсотка.

Оптова торгівля — посередницька торгівля між промисловцями й торговцями, а також між власне торговцями, тобто це організація та продаж товарів для виробничого використання або подальшого перепродажу.

Пасивні операції банків — операції, які націлені на мобілізацію ресурсів, тобто на залучення грошових коштів до банку.

Пенсійні фонди — фінансові організації, що емітують і продають пенсійні зобов'язання, тобто можливість отримати в майбутньому додаткову пенсію взамін пенсійних внесків від фізичних і юридичних осіб, та вкладають отримані гроші у фінансові інструменти.

Підприємець — людина, яка покладає на себе ініціативу поєднання ресурсів у єдиний процес виробництва, керує підприємством, запроваджує інновації у виробництво й перебирає на себе відповідальність за організацію справи.

Позичковий відсоток — плата, яку отримує кредитор від позичальника за користування позиченими грошима.

Попит — кількість товарів і послуг, яку споживачі бажають і можуть придбати за кожного рівня цін у певний період часу; графічно це вся лінія, яка відображає залежність кількості товарів та послуг, що споживачі готові придбати, від ціни.

Права власності — санкціоновані суспільством (законами держави, адміністративними розпорядженнями, традиціями) відносини між людьми з приводу володіння, розпорядження й використання економічних благ.

Прибуток — різниця між доходом від продажу й витратами на придбання всіх виробничих ресурсів.

Приватизація — процес передачі-продажу об'єктів державної (муніципальної) власності в приватну власність.

Природні ресурси — усе те, що людина знаходить у навколишньому середовищі та своєю працею перетворює на продукти для задоволення своїх потреб (земля, корисні копалини, сировина, ліси, тваринний і рослинний світ, надра, родючість ґрунтів тощо).

Пропозиція — кількість товарів і послуг, яку виробник (або продавець) готовий поставити на ринок за кожного рівня цін у певний період часу; графічно це вся лінія, яка відображає залежність кількості товарів та послуг, що продавці готові продати, від ціни.

Реальна ставка (r) — відсоткова ставка, скорегована з урахуванням рівня інфляції ($I_{\text{Т}}$), тобто виражена в грошових одиницях постійної купівельної спроможності: $r = i - I_{\text{Т}}$.

Реальні доходи — купівельна спроможність номінальних доходів з урахуванням зміни цін та тарифів.

Рента — плата за використання ресурсу, пропозиція якого жорстко обмежена.

Ринкова рівновага — збіг певної величини попиту на товар чи послугу з певною величиною пропозиції, тобто ситуація, за якої $Q_D = Q_S$, а $P_D = P_S$. Отже, щоб знайти параметри рівноваги, необхідно прирівняти функцію попиту до функції пропозиції.

Ринковий попит — сума всіх індивідуальних попитів за кожного рівня цін. Щоб отримати криву ринкового попиту, необхідно додати величини попиту окремих споживачів за кожного рівня цін.

Ринок — спосіб взаємодії виробників і споживачів, заснований на децентралізованому механізмі цінових сигналів.

Ринок грошей — механізм, на якому здійснюються купівля та продаж грошей як специфічного товару, формуються попит, пропозиція на них та встановлюються рівноважне значення кількості грошей і рівноважна ставка відсотка.

Ринок землі — система організаційно-правових та економічних відносин, що виникають у процесі перерозподілу земель і прав на них між суб'єктами цього ринку.

Ринок інформації — сукупність економічних відносин із приводу збирання, опрацювання, систематизації інформації та її продажу кінцевому споживачу.

Ринок капіталу — ринок фізичного капіталу та ринок капіталу як кредитного ресурсу.

Ринок праці — система соціально-економічних відносин між його суб'єктами з приводу купівлі-продажу праці найманих робітників.

Ринок цінних паперів — особлива сфера ринкових відносин, де завдяки продажу цінних паперів здійснюється мобілізація фінансових ресурсів для задоволення інвестиційних потреб суб'єктів економічної діяльності. Він поділяється на первинний і вторинний. На первинному ринку розміщуються нові випуски (емісія) цінних паперів, на вторинному відбувається перепродаж цінних паперів.

Роздержавлення — процес ліквідації монополії державної власності.

Роздрібна торгівля — продаж товарів безпосередньо кінцевим споживачам поштучно для їх власного некомерційного використання.

Товарна біржа — особливий суб'єкт господарювання, що надає послуги в укладанні біржових угод, виявленні попиту та пропозиції товарів, товарних цін, вивчає, упорядковує товарообіг і сприяє підвищенню ефективності пов'язаних із ним торговельних операцій.

Трудові ресурси — здатність людей до продуктивної праці за станом здоров'я, фізичною силою, освітою та професійними навичками.

Фондова біржа — організаційно оформлений, постійно діючий ринок, на якому здійснюється торгівля цінними паперами.

Ф'ючерс — різновид термінових угод на купівлю або продаж стандартної кількості визначених цінних паперів у певний день та за визначеною ціною.

Зміст

ПЕРЕДМОВА 3

Розділ I. Фундаментальні поняття економіки

ТЕМА 1. ЗАВДАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ В ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА І ЛЮДИНИ 6

§ 1. Економіка як наука для вирішення основної проблеми суспільства 6

§ 2. Як розвивалася економічна наука: визначальні економічні ідеї 10

§ 3. Методи економічного дослідження 14

§ 4. Функції економічної науки та зв'язки з іншими науками 18

Тестові завдання 20

Узагальнюємо знання 21

ТЕМА 2. ЗМІСТ ОСНОВНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ЯВИЩ ТА ПРОЦЕСІВ 22

§ 5. Виробничі ресурси та їхні різновиди . . . 22

§ 6. Виробництво: структура та інфраструктура 26

§ 7. Технологічні уклади: характеристика та розвиток 29

§ 8. Продукт виробництва: його структура та призначення 31

§ 9. Економічна ефективність: зміст та способи оцінювання 34

§ 10. Взаємозв'язок основних сфер економіки: виробництва, розподілу, обміну та споживання 37

Практична робота. Визначення показників ефективності використання ресурсів виробництва 39

Тестові завдання 41

Узагальнюємо знання 42

ТЕМА 3. СПОЖИВАЧ В ЕКОНОМІЦІ. ЕКОНОМІЧНІ ПОТРЕБИ ТА ЕКОНОМІЧНІ ІНТЕРЕСИ . . . 43

§ 11. Розвиток і безмежність потреб споживача 43

§ 12. Споживчі блага як засіб задоволення потреб 47

§ 13. Гранична корисність благ — основа споживчого вибору. Закон спадної граничної корисності 50

§ 14. Аналіз кривих байдужості. Гранична норма заміщення 53

§ 15. Бюджетна обмеженість вибору споживача. Раціональний вибір споживача 55

Практична робота. Структура споживання родин із різним рівнем доходів 58

Тестові завдання 61

Узагальнюємо знання 62

ТЕМА 4. ПРОБЛЕМА ОБМЕЖЕНОСТІ РЕСУРСІВ ТА ВИБОРУ ВИРОБНИКА 63

§ 16. Прояви обмеженості виробничих ресурсів 63

§ 17. Альтернативні варіанти використання ресурсів. Крива виробничих можливостей 67

§ 18. Альтернативна вартість. Закон зростання альтернативної вартості 70

§ 19. Ознаки раціонального виробника 73

§ 20. Закон спадної продуктивності факторів виробництва 76

Практична робота. Визначення альтернативної вартості навчання 78

Тестові завдання 80

Узагальнюємо знання 81

ТЕМА 5. ВІДНОСИНИ ВЛАСНОСТІ 82

§ 21. Економічний зміст відносин власності 82

§ 22. Форми власності 85

§ 23. Реформування відносин власності. Приватизація та роздержавлення 88

Тестові завдання 91

Узагальнюємо знання 91

ТЕМА 6. ЕКОНОМІЧНІ СИСТЕМИ. ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО КРУГООБІГУ 92

§ 24. Сутність та основні елементи економічної системи 92

§ 25. Принципи організації ринкової, командно-адміністративної та змішаної економіки 95

§ 26. Зміст економічного кругообігу 99

§ 27. Моделі ринкової економіки 102

Тестові завдання 107

Узагальнюємо знання 108

Розділ II. Фундаментальні процеси та явища ринкової економіки

ТЕМА 7. РИНКОВЕ ВИРІШЕННЯ ОСНОВНИХ ПРОБЛЕМ ЕКОНОМІКИ: ЩО, ЯК, ДЛЯ КОГО ВИРОБЛЯТИ 110

§ 28. Принципи функціонування ринку 110

§ 29. Особливості розв'язання основних проблем економіки в умовах ринку . . . 113

§ 30. Сутність ринкового саморегулювання та ринкової конкуренції 116

§ 31. Обмеження ринкової конкуренції та ринкового саморегулювання 119

§ 32. Принципові відмінності досконалої конкуренції від інших форм організації ринку 121

Тестові завдання 124

Узагальнюємо знання 124

ТЕМА 8. ГРОШІ В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ 125

§ 33. Сутність грошей та зміст їхніх функцій 125

§ 34. Види грошей за матеріальними носіями 129

§ 35. Готівкові та депозитні гроші. Сучасні електронні гроші 131

§ 36. Грошова маса та її показники. Суспільна корисність та купівельна спроможність грошей 133

§ 37. Стійкість національних грошей і курс національної валюти. Гроші та грошова реформа в Україні 136

Тестові завдання 138

Узагальнюємо знання 139

ТЕМА 9. ОСНОВНІ ПАРАМЕТРИ РИНКУ: ПОПИТ, ПРОПОЗИЦІЯ, РИНКОВА ЦІНА 140

§ 38. Ціна, витрати та корисність товару . . . 140

§ 39. Ринковий попит: зміст, функція попиту від ціни 142

§ 40. Ринкова пропозиція: зміст, функція пропозиції від ціни 145

§ 41. Нецінові чинники попиту та пропозиції 147

§ 42. Ціна ринкової рівноваги. Зміст, графічне відображення. Роль рівноважної ціни в ринковому саморегулюванні 153

§ 43. Неринкове ціноутворення: чому та в який спосіб уряди країн регулюють ціни на деякі товари 157

Тестові завдання 160

Узагальнюємо знання 161

ТЕМА 10. ЕЛАСТИЧНІСТЬ ПОПИТУ І ПРОПОЗИЦІЇ ТА ЗАСТОСУВАННЯ ЗНАНЬ ПРО ЕЛАСТИЧНІСТЬ У ПРАКТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ 162

§ 44. Еластичність попиту за ціною 162

§ 45. Еластичність пропозиції за ціною 166

§ 46. Урахування еластичності при ціноутворенні, формуванні податкової системи та організації торговельних відносин з іншими країнами 169

Практична робота. Оцінювання еластичності попиту за ціною для конкретного товару 172

Тестові завдання 174

Узагальнюємо знання 175

ТЕМА 11. РИНКОВА СТРУКТУРА: ОСОБЛИВОСТІ РІЗНИХ РИНКІВ 176

§ 47. Ринок товарів та послуг. Суб'єкти ринку та його організація. Форми сучасної торгівлі 176

§ 48. Ринок праці. Працівник та роботодавець як суб'єкти ринку. Їхні права та зобов'язання. Що визначає попит і пропозицію на ринку праці 179

§ 49. Ринок капіталу. Покупці та продавці кредитних ресурсів. Що впливає на попит і пропозицію на ринку капіталу 182

§ 50. Ринок землі. Власники та орендарі (покупці) земельних ресурсів. Чинники попиту на землю та її пропозиції 185

§ 51. Ринок інформації. Виробники, покупці (користувачі) інформації. Права та зобов'язання виробників і споживачів інформаційних ресурсів . . . 188

Тестові завдання 190

Узагальнюємо знання 191

ТЕМА 12. ДОХОДИ В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ 192

§ 52. Закон ринкового формування доходів 192

§ 53. Рента — дохід власника земельних ресурсів. Види ренти. Ціна землі 194

§ 54. Заробітна плата 196

§ 55. Позичковий відсоток. Чинники диференціації позичкового відсотка на ринку кредитних ресурсів 199

§ 56. Особливості формування доходу власників цінних паперів. Курс акції 201

§ 57. Дохід від інвестицій на ринку фізичного капіталу. Дисконтування вартості доходу від інвестування в бізнесовий проект 204

§ 58. Дохід виробника інформаційних ресурсів в інформаційній економіці . . . 206

§ 59. Нерівність у розподілі доходів: зміст, наслідки та способи вимірювання. Проблеми формування та розподілу доходів в Україні 208

Тестові завдання 212

Узагальнюємо знання 213

ТЕМА 13. РИНКОВА ІНФРАСТРУКТУРА: БІРЖІ, БАНКИ, СТРАХОВІ КОМПАНІЇ ТА ІНШІ РИНКОВІ ПОСЕРЕДНИКИ 214

§ 60. Взаємозв'язок структури та інфраструктури сучасного ринку . . . 214

§ 61. Товарні біржі. Роль уряду в їх функціонуванні 216

§ 62. Фондова біржа, її організація та роль уряду у функціонуванні. Індекси фондового ринку 219

§ 63. Банки у функціонуванні ринку капіталів. Основні операції та послуги банків. Регулювання діяльності банків національним регулятором 223

§ 64. Інші фінансово-кредитні посередники (страхові компанії, трасти, інвестиційні фонди) у функціонуванні ринку капіталів 226

§ 65. Служби зайнятості та працевлаштування у функціонуванні ринку праці. Державні та недержавні служби (агенції) на ринку праці 228

§ 66. Ринкова інфраструктура сучасної України 230

Практична робота. Послуги, які надає банк 231

Тестові завдання 233

Узагальнюємо знання 233

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ 234

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня / учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

КРУПСЬКА Лариса Пилипівна
ТИМЧЕНКО Ірина Євгеніївна
ЧОРНА Тетяна Іванівна

«ЕКОНОМІКА (ПРОФІЛЬНИЙ РІВЕНЬ)»
підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Провідні редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва*. Редактор *С. С. Павлюченко*.
Технічний редактор *А. В. Пліско*. Художнє оформлення *В. І. Труфен*.
Коректор *Н. В. Красна*.

В оформленні підручника використано зображення,
розміщені в мережі Інтернет для вільного використання

Підписано до друку 06.07.2018. Формат 84×108/16.
Папір офсетний. Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 25,20. Обл.-вид. арк. 24,2. Тираж 51720 прим. Зам. №5872.

ТОВ Видавництво «Ранок»,
вул. Кібальчича, 27, к. 135, Харків, 61071.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5215 від 22.09.2016.
Адреса редакції: вул. Космічна, 21а, Харків, 61145.
E-mail: office@ranok.com.ua. Тел. (057)719-48-65, тел./факс (057)719-58-67

Надруковано у друкарні ТОВ «Фактор-Друк»,
вул. Саратовська, 51, Харків, 61030.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5496 от 23.08.2017.
Тел. +38(057)717-51-85. E-mail: office@druk.factor.ua

10

Економіка

Профільний рівень

Підручник відрізняє наявність таких матеріалів:

- докладні теоретичні відомості за темами
- приклади розв'язування задач
- покрокові алгоритми виконання практичних робіт
- узагальнюючі завдання

Інтернет-підтримка дозволить:

- здійснити онлайн-тестування за кожною темою
- ознайомитися з додатковими матеріалами до уроків

ВИДАВНИЦТВО РАНОК

ISBN 978-617-09-4347-7

9 786170 943477

22294 99936

Інтернет-підтримка
interactive.ranok.com.ua